

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Irodalomtudományi Doktori Program

Iskolavezető: Prof. Dr. P. Müller Péter Dsc

Etlinger Mihály

Betű és forrás

Az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvről

Doktori értekezés

Témavezető:

Dr. Pap Balázs

(PTE BTK)

Pécs, 2020

Tartalomjegyzék

I.	Bevezetés	1
1.	A korai kéziratos unitárius énekeskönyvek	9
2.	Kutatástörténet, eredmények, sejtések	11
3.	Kéziratosság vs. nyomtatás	12
4.	Többkezes kódexek (esettanulmány)	21
II.	A <i>Bölöni-kódex</i>	30
1.	Kutatástörténet	31
2.	Másolók	32
3.	Hordozó	38
4.	Forrás	45
5.	Változat	49
6.	Néhány kapaszkodó	52
7.	Lehetőségek	55
III.	Az 1594-es énekeskönyv	56
1.	Források	62
2.	Komjáti, 1574	72
3.	Debrecen, 1590	77
4.	Bártfa, 1593	81
5.	Betörési pontok	89
6.	<i>Toroczkai Máté graduálja</i> , 1601	94
7.	Bogáti, az indikátor	98
8.	Debrecen, 1602	104
9.	Kolozsvár, 1616	108
10.	Kolozsvár, 1632	112
11.	Sajátosságok, tanulságok	114
IV.	Halotti énekeskönyvek	117
1.	A <i>Bölöni</i> -variáns	118
2.	Adatok	121
3.	Sztemmák	125
V.	Összegzés	136
	Bibliográfia	138

Melléklet: A Bölöni-kódex énekanyagának és forráskörnyezetének modernizált szinoptikus átiratai.

I. Bevezetés

A filológia gondolkodásmódjában és eszköztárában bizonyos értelemben korszakváltás történt. Korábban kevesebb egyértelmű nyom is elégségesnek bizonyulhatott, hogy nagyobb következtetéseket lehessen levonni belőlük, mára viszont – a források feldolgozottságának és számos tudós munka eredményeképp – el kell fogadnia a kutatónak, hogy igen nagy felfedezésekre a jövőben csak ritkán számíthat. Újdonságokat leginkább statisztikai kutatások mentén lehet állítani, és mivel forrásaink egyre inkább hozzáférhetőek, mélyebb feldolgozásuk sok alapanyaggal szolgálhat. A kétféle filológiai hozzáállás úgy is szemléltethető, mint a repülőtéren a motozás és a röntgenkapu. Céljuk ugyanaz: az utas átvizsgálása. Egyik eszköz sem alkalmas a másik feladatának elvégzésére, de közös céljukat csak együttesen tudják elérni, tehát egymásra vannak utalva. És amíg a technikai fejlődés nem érte el, hogy röntgenkapuval vizsgálhassuk az összes repülőn közlekedő utast, addig a motozás és csomagátvizsgálás eszközeivel lehetett csak kiszűrni a nem oda való holmikat. Dolgozatomban a statisztikai pontosság kedvéért nagy szövegmennyiséget vizsgáltam és adatoltam. A 16. századi gyülekezeti énekekről a fennmaradt források alapján kimondható, hogy textológiai (nem esztétikai) szempontból nagyon vegyes minőségűek, és emiatt többször el kellett engednem a statisztikai pontosság illúzióját és az adatok egyöntetű áttekintésének lehetőségét. A kutatott anyag jellegéből kiemelten fontos a folyamatos filológiai és kritikai távolságtartás, a kutatói alázat és a kimutatható eredmények rendszeres megkérdőjelezése.

A 16–17. századi gyülekezeti éneklés talán legtöbb filológiai kérdést indukáló része az unitárius énekhagyomány. Míg az evangélikus és református közösségek egymás énekeit csaknem fenntartások nélkül használhatták kiadásaikban, addig az unitáriusok dogmatikai okokból csak szűk kaput tudtak nyitni a többi protestáns felekezet nagy mennyiségű énektermésének. Amíg a többi protestáns kiadás szerkesztői saját esztétikai érzékük, szövegfelfogásuk vagy liturgikus szempontjaik alapján válogathattak és javíthattak, addig az antitrinitárius szerkesztőknek elsődlegesen közösségi hitelveik mentén kellett alakítaniuk énekanyagukat. A felekezetükön kívülről érkező szövegek emiatt nagymértékű szerkesztéseken estek át, alkalmazott énekeik határozottan leváltak a korábbi hagyományról. E szerkesztői magatartás miatt még inkább célszerű nem versekben, hanem változatokban szemlélni az unitárius énekanyagot. Az átszerkesztett énekeknek és forrásaiknak átalakuló viszonyai sokszor elbizonytalaníthatják a hagyományos felfogást, mely szerint egyazon vers alá sorolunk minden létező változatot. Sokkal igazabbak az unitárius variánsok jelenségére Horváth Iván szavai:

„Az irodalmi szövegek is változnak az idő múlásával. [...] a szöveg mindig széthullik változatok garmadája, és úgy kell tudomásul vennünk, mint ami eleve többes számú, és eleve csak statisztikailag létezik. [...] mégsem mondunk le az egyetlen hiteles összöveg ábrándjáról, akkor teremtő képzelőerőnkkel valósággal létrehozuk.”¹

A gyülekezeti énekeskönyvek másik jellemzője, hogy kevés információnk maradt fenn róluk. Ez a jellemző is erősebbnek mutatkozik az unitárius anyagon, mivel a 16. század kialakulófélben lévő énekléséről alig van információnk. Fekete Csabát idézem:

„A legtöbb XVI–XVIII. századi protestáns énekeskönyv háttéréről, kiadásáról, szerkesztőjéről és szerkesztéséről – történelmi okok miatt – nagyon keveset, néha pedig semmi biztosat nem mondhatunk. Kényszerűségből találgatással pótoljuk a hiányt; ez nem vétség, munkahipotézisként el sem kerülhetjük. Hibát hibára halmozunk ellenben akkor, ha meg sem kíséreljük igazolható adat és igazolhatatlan feltételezés elkülönítését. Elképzelésünk csak akkor állja meg a helyét, ha bizonyos követelmények adottak, és semmiképpen nem állja meg a helyét ezek hiányában.”²

Az említett hiányok és jellemzők mentén kiemelten fontosnak tartom tehát a kizárólag adatalapú kutatást, ahhoz, hogy valódi fogalmaink lehessenek az unitárius éneklés kezdeteiről.

Az elveszett források okozta hézagokat számos tudós munka igyekezett kipótolni, de adatok híján csak feltételezésekbe kapaszkodhatunk. A szövegváltozatok különbözőségei lehetőséget adnak arra, hogy forráshiányt feltételezhessünk. Az elveszett források feltételezését azonban a legkönnyebb, és sok esetben a legkevésbé elegáns megoldásnak tartom, mivel szövegkritikai problémákat, változatbeli különbségeket minden esetben indokolhat egy vagy több ismeretlen forrás bevonása a képletbe. Állítom ezt úgy, hogy jelen dolgozat egy mára elveszett, 16. századi unitárius énekeskönyv létezése mellett érvel.

Már itt a bevezetőben szeretném illusztrálni az unitárius énekanyag sajátosságait. Ezek egyrészt a szerkesztési változtatások mentén létrejövő egyértelmű nyomok, amelyeket kontrollszövegek bevonásával vizsgálhatunk, másrészt ezek az átszerkesztett szövegek adnak leginkább okot arra, hogy forrásvesztéssel számolhassunk. Szépen világít rá erre a *Hogy*

---

¹ HORVÁTH Iván, „Szöveg”, in *Magyarok Babelben* (Szeged: JATEPress, 2000), <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/3100.html>. Hozzáférés: 2020. 12. 31.

² FEKETE Csaba, ...*vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak... A Várad énekeskönyv (1566) szerkesztése*, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: Reciti, 2010), 247.

Jeruzsálemnek drága templomát... kezdetű ének (RPHA 0549) első nyomtatott előfordulásainak összevetése. Az ének rengeteg filológiai problémát vet fel, amelyeket nem minden esetben lehet megmagyarázni. Mégis fontosnak tartom, hogy előhozakodjam velük, mert a versről alkotott ismereteink és a szinoptikus összeolvasás tanulságai dióhéjban egyaránt tartalmazzák a korai unitárius énekanyaggal kapcsolatos filológiai jellemzőket, a szakirodalmi állítások és szövegbéli érvek alkalmankénti szembenállását. Ez a szembenállás véleményem szerint leginkább abból adódik, hogy a 16–17. századi heterogén szövegfogalom nehezen engedi a későbbi korok rendszerező természetű, sokszor általánosító és feltételezett igazságainak levonását.

A példaként hozott vers sajátossága, hogy tudomásunk szerint először 1602-ben jelenik meg nyomtatásban, Újfalvi Imre debreceni énekeskönyvében (RMNy 886). A *Repertórium* és a *Régi Magyar Költők Tára* sorozat is Skaricza Máté versének tartja, bár a szerzői attribúció csak jóval később, a szöveg 1635-ös lőcsei kiadásakor jelenik meg. Az *RMKT* tudomást vesz róla, hogy létezik a versnek unitárius feldolgozása, ám ennél többet nem regisztrál az antitrinitárius változatról, attól különböző versként kezeli. A *Repertórium* pedig fel sem tünteti, hogy létezik unitárius változat, annak ellenére, hogy számos szövegszintű egyezéssel találkozunk összeolvasásukkor. 1616-ból való a legelső nyomtatott unitárius változat, ami okot adhat arra, hogy a *Repertórium* nem is foglalkozik vele, mivel önálló 17. századi szövegnek véli. A kizárólag unitárius forrásokban megjelent Thordai-zsoltárok közül a 17. ezt az éneket hivatkozva nótajelzésében. Értetlenségre adhat tehát okot, hogy az unitárius átdolgozásokat is számon tartó *RMKT* mégis úgy értelmezi, hogy Thordai nótajelzése Skaricza versére mutat, nem pedig az általa is szerkesztett énekeskönyvben is helyet kapó, az unitárius liturgiában addigra feltétlenül ismert, átszerkesztett verzióra.³ A két változat szövegének hasonlóságára egyedül Hevesi Andrea utal könyvének CD-mellékletében,⁴ ám annyit rögzít csupán, hogy az unitárius változat első versszakában megegyezik Skaricza szövegével, tehát szintén külön versekként kezeli őket. Ahhoz, hogy ezek a szakirodalmi következetlenségek előfordulhassanak, véleményem szerint leginkább két összefüggő jelenség járult hozzá. Az egyik az, hogy a század alapú felosztásban gondolkodó irodalomtörténet szigorú határai miatt hajlamosak vagyunk korábbi források híján az unitárius énekköltészet nagy részét 17.

---

³ KOZÁRVÁRI Máttyás, DECSI Gáspár, DECSI Mihály, TOLNAI FABRICIUS Bálint, PÉCSI János, MURÁD Dragomán (SOMLYAI Balázs), SZEPESI György, VAJDAKAMARÁSI Lőrinc, SKARICZA Máté, ZOMBORI Antal, TARDI György, TASNÁDI Péter, HEGEDŰS Márton, MOLDOVAI Mihály *és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, kiad. ÁCS Pál. *Régi magyar költők tára*, 17. század, új folyam, 11 (Budapest: Akadémiai–Orex, 1999) 462.

⁴ HEVESI Andrea, „*Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: *A 17. századi unitárius gyülekezeti ének*, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 38 (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018).

századnak gondolni, és ez a szelet így kiesik olyan nagyszerű vállalások látóteréből, mint a 16. Századi Magyar Vers Repertórium vagy az RMKT-sorozat. A másik pedig, hogy az unitáriusok nyomdahasználatát és ezáltal 16. századi forrásaik fennmaradását/továbböröklődését erősen befolyásolta a pillanatnyi egyházpolitikai helyzet.

A fenti, olykor egymásnak ellentmondó álláspontok arra készíthetik a kutatót, hogy valamelyikkel egyetértve cáfolja a többit, esetleg kifésülje kuszaságaikat, amelyek a korabeli unitárius szerkesztés sajátos és újszerű jellemzőiből fakadnak. Ehelyett én arra törekszem, hogy új szempontokat vezessek be ahhoz, hogy könnyebben átláthassuk az unitárius szövegváltozatok filológiai jellemzőit. A bemutatott vers változatai véleményem szerint közös ősrre vezethetők vissza, ezek szövegszintű egyezéseit szürkével emeltem ki. 1635-ig kizárólag nyomtatott unitárius változatokban találkozunk (RMNy 983, RMNy 1541) ezzel az incipittel, és a *Böloni-kódex* 1616-os variánsa minden bizonnyal a 16. századból származik (különbségeiket félkövérrel szedtem). Ezek az adatok elbizonytalanítanak mind Skaricza szerzőségében, mind az 1602-es kiadás legkorábbi voltában. Melyik változatot kell tehát eredetinek, és melyiket átdolgozásnak tekintenünk? Összehozhatók-e egyazon vers fogalma alá, vagy külön kell kezelnünk két ugyanolyan kezdősorú, azonos metrumú, nagyjából hasonló korú és terjedelmű szöveget?

RMNy 886/1, 45r LXXIII. psalmus Nóta: Nagy bánatában Dávid etc.	Böloni-kódex, 146v Deploratio Miseriae	RMNy 983, 470. Más szép ének	RMNy 1541, 377. Más Jeruzsálem városának pusztulásáról
Hogy Jeruzsálemnek drága templomát Eldúlatá régön és ű városát Az Antiochus, ki bírá Szíriát, Az hívek tőnek ily panaszkodást.	Hogy Jeruzsálemnek drága templomát Eldúlatá régen és ő várasát Az Antiochus, ki bírá Szíriát, Az hívek tőnek ily panaszkodást.	Hogy Jeruzsálemnek drága templomát Eldúlatá régen és ő várasot Az Antiochus, ki bírá Szíriát, Az hívek tőnek ily panaszkodást.	Hogy Jeruzsálemnek drága templumát Eldúlatá régen és ő városát Az Antiochus, ki bírá Szíriát, Az hívek tőnek ily panaszkodást.
Miért, Uramisten, ugyan elvetél, És ellenségünknek kezében adál, Minden felől, lám, rajtunk az nagy halál, Talám bűnünkért úgyan megátkozá	Tengernek, Úristen, te bírod vizét, Te rekesztheted meg kifolyó fejét, Ellenségünknek bővítéd erejét, Ismét elvehedd minden szerencsését.	Tengernek, Úristen, te bírod vizét, Te rekesztheted meg kifolyó fejét, Ellenségünknek bőítéd erejét, Ismét elvehedd minden szerencsését.	Tengernek, Úristen, te bírod vizét, Te rekesztheted meg kifolyó fejét, Ellenségünknek bővítihedd erejét, Ismét elvehedd minden szerencsését.
Térj meg haragodból, légy oltalmazó, Szegény juhaidnak légy igazgató, Kiválogatván csak teneköd való, Te szent helyedön és högyedön lakó.	De miért , Úristen, hogy így elhagyál, És ellenségünknek kezében adál, Minden felől, lám, rajtunk az nagy halál, Talám bűnünkért úgyan megátkozá	De miért , Úristen, hogy így elhagyál, És ellenségünknek kezében adál, Minden felől, lám, rajtunk az nagy halál, Talám bűnünkért úgyan megátkozá	De miért , Úristen, hogy így elhagyál, És ellenségünknek kezében adál, Minden felől, lám, rajtunk a nagy halál, Talám bűnünkért úgyan megátkozá
Lám, neki Sionba maradást adál, Sőt, vele egyemben te is ott lakál, De már tekénts meg, hogy mire juttatál, Te is helyödtül szintén megfosztatál.	Ellenségünk, íme, hogy jutott vala, Hadi szerszámával már kezében vala, Mintha te hoznád, oly bátron jó vala, Ez bizony minket megrettentet vala.	Ellenségünk, íme, hogy jutott vala, Hadi szerszámával ő készen vala, Mintha te hoznád, oly bátron jó vala, Ez bizony minket megrettentet vala.	Ellenségünk, íme, hogy jutott vala, Hadi szerszámával már készen vala, Mintha te hoznád, oly bátran jó vala, Ez bizony minket megrettentet vala.
Nagy szörnyű kiáltást lakó templomod, És valla tékozlást te szent városod, Így volt, elhittük te szent akaragod,	Mert ti szent igédet mi nem hallgattuk, Testi kévánsággal üdöt múltattunk,	Mert te szent igídet mi nem hallgattuk, Testi kévánsággal idöt múltattunk,	Mert te szent igédet mi nem hallgattuk, Testi kévánsággal idönk múltattunk,

Haragodat hogy büntetésben hagyod.	Te szent nevedet meg sem becsülöttük , Mert mind tréfára beszédedet vöttük.	Te szent igidet meg sem böcsülöttük , Mert mind tréfára beszédidet vöttük.	Te szent igédet meg sem böcsülöttük , Mert mind tréfára beszédidet vöttük.
Zászlókat oltár földiben rakák, Nálunk győzedelmös jelöket hagyák, Mint régen házad sok mívelők raktak, Így végre pusztán nem kevesen hagyák.	Undok búneinkkel megferteztetők, Te szent templomodot megszeplősítők, Prófétáidot egy lábíg megölők, Igazmondásért szentidet csúfolók.	Undok búneinkkel megferteztetők, Te szent templomodat megszeplősítők, Prófétáidat egy lábíg megölők, Igazmondásért szentidet csúfolók.	Undok búneinkkel megferteztetők, Te szent templumodat megszeplősítők, Prófétáidat egy lábíg megölők, Igazmondásért szentidet csúfolók.
Erdöllők módjára fejsze sok vala, Pöröly kalapáccsal elegyes vala, Tűzégetésre cifra megyen vala, Ez kár nevednek, csak szidalom vala.	Fösvenség, irígység köztünk nó vala, Arannak, ezüstnek kedve nagy vala, Mi életünköt rútitottuk vala, Ezért igédet megvetettük vala.	Fösvenség, irígység köztünk nó vala, Ezüstnek, arannak kedve nagy vala, Mi életünket rútitottuk vala, Ezért igidet megvetettük vala.	Fösvenség, irígység köztünk nagy vala, Ezüstnek, arannak kedve nagy vala, Mi életünket rútitottuk vala, Ezért igédet megvetettük vala.
Fogytig megalázzák ékös házadat, Földig levonának sok egyházakat, Rettegjük ilyen szörnyű tanácsodat, Hogy elfogyatják te maradékodat.	Ki költézel , Uram, mi városunkból , Földdel egyenessé tevé kedvedből, Bizony csudálja minden, ennyi jóból Mint letaszítál, ennyé dicsőségéből .	Ki költözél , Uram, mi városunkból , Földdel egyenessé tevék kedvedből, Bizony csudálja minden, annyi jóból Mint letaszítál, mi dicsőségünkéből .	Ki költözél , Uram, mi városunkból , Földdel egyenessé tevé kedvedből, Bizony csudálja minden, annyi jóból Mint letaszítál, mi dicsőségünkéből .
Nincsen már előttünk, ki tanítana, Jövendő dologról bizonyítana, Vigasztalásban ki jóra szólana, Templomodban szín helyön állana.	Lakó templomodot földre rontatád , Minden ékességét ő eldúlatá, Kit kötve tarta, sokat levágata, Iszonyú kénra minket így elhajta.	Lakó templomodat földre lerontá , Minden ékességét ő eldúlatá, Kit kötve tarta, sokat levágata, Iszonyú kínra minket így elhajta.	Lakó templumodat földre lerontá , Minden ékességét ő eldúlatá, Kit kötve tarta, sokat levágata, Iszonyú kínra minket így elhajta.
Mikor jü el immár ezeknek vége, Vajon népeidnek hol legyen helye, Ellenségünknek míg hat el ereje, ha jut még, Uram, nekik érdöme?	Csak nem hasad meg mi szívünk , hogy látja, Hogy mi marháinkot zsákmányba hányja, Te hatalmadból lött nekünk, azt mondja, Jobb, hogy mind meghaljunk, hogy semmint azt kiáltja.	Csak nem hasad meg mi szívünk , hogy látja, Hogy mi marháinkot zsákmányra hányja, Te hatalmadból lött nekünk, azt mondja, Ó mely keserű, hogy ő azt kiáltja.	Csak nem hasad meg mi szívünk , hogy látja, Hogy mi marháinkat zsákmányra hányja, Te hatalmadból lött nekünk, azt mondja, Ó mely keserű, hogy ő azt kiáltja.
Mit halogatod már ítéletödet? Vondd ki kebeledből te kezeidet, jelönsd meg hozzánk az te jó kedvödet, Te vagy királyunk, el ne hadd népedet.	Velünk egyetembe te is, Úristen, Igen csúfoltatál veszedelmünkben, Mert azt állítja, hogy nincs Isten mennyben, Ki megmentene az ő hada ellen.	Velünk egyetemben te is, Úristen, Igen csúfoltatol veszedelmünkben, Mert azt állítja, hogy nincs Isten mennyben, Ki megmentene az ő hada ellen.	Velünk egyetemben te is, Úristen, Igen csúfoltatol veszedelmünkben, Mert azt állítja, hogy nincs Isten mennyben, Ki megmentene az ő hada ellen.
Tengernek, Úristen, te bírod vizét , Melyben elmerítéd fáraó fejét, Te sárkányoknak, cethaloknak fejét, Egész ez földnek tartod erős szögét.	Vadak barlangjává Jeruzsálemet, Tevéd lakóházát , termő mezejét, Csudáljuk nekünk mi könyörgésünköt , Hogy meg nem hallod mi könyörgésünköt .	Vadak barlangjává Jeruzsálemet, Tevéd lakóhelyét , termő mezejét, Csudáljuk minekünk könyörgésünket , Hogy meg nem hallod esedezésünket .	Vadak barlangjává Jeruzsálemet, Tevéd lakóhelyül , termő mezejét, Csudáljuk nekünk mi könyörgésünket , Hogy meg nem hallod esedezésünket .
Lám nagy csudaképpen adád életet, Az pusztában tartván Júda nemzetet, Te foghatod meg kifolyó kút fejét , és nagy vizeknek élteted ő erét.	Vess véget immáron mi gyötrelmünknek , Ne essék valami héja nevednek , Mutasd meg, hogy te istene ezeknek Vagy és pajzsa minden húveidnek .	Vess véget immáron mi gyötrelmünknek , Ne essék valami héja nevednek , Mutasd meg, hogy te istene ezeknek Vagy és pajzsa minden híveidnek .	Vess véget immáron mi gyötrelminknek , Ne essék valami héja nevednek , Mutasd meg, hogy te istene ez népnek Vagy és pajzsa minden híveidnek .
Tied az nap és éj, sötét és világ, Te rendelölödben vagy az világ. Tél és meleg nyár által azon nem hág, Valamit nekik szent Uraságod hagy.	Innen ha kimentesz, tégedet áldunk, És mi életünköt megjobbítjuk, Az te nevedet segítésre híjuk, Hogy így tessék meg te hatalmad rajtunk.	Innét ha kimentesz, tégedet áldunk, És mi életünket mi megjobbítjuk, Az te nevedet segítésre híjuk, Hogy így tessék meg te hatalmad rajtunk.	Innét ha kimentesz, tégedet áldunk, És mi életünket mi megjobbítjuk, Az te nevedet segítésre híjuk, Hogy így tessék meg te hatalmad rajtunk.
Gondold meg, Uram, már te szidalmodat, És szent házaidnak pusztaságokat, Te népeidnek szánjad halálokat, Kiket tartál, mint görlice madarat.	Innét példát vehet minden nemzetség , Melytől az Istennek nincsen tisztesség,	Innét példát vehet minden nemzetség , Melytől az Istennek nincsen tisztesség,	Innét példát vehet minden nemzetség , Melytől az Istennek nincsen tisztesség,

	Hallásnál kedvesbb nálok az siketség, Félő, ne essék rajta ezen ínség.	Hallásnál, kinél kedvesbb az siketség, Félő, ne essék rajta ezen ínség.	Hallásnál, kinél kedvesbb az siketség, Félő, ne essék rajta ezen ínség.
Kérünk, ne feledj el szintén annyira, Frigyödnek hogy essék valami héja, Tekénts ez földnek sok nyomorultira, Kiknek világok csak merő nyavalya.	Isten igéjének gyakorlásától Ne vonjuk magunkot hallgatásától, Mint Jeruzsálem nagy vakmerőségből, Bizony megtetszik ez régi példából.	Isten igéjének gyakorlásától Ne fogjuk magunkat hallgatásától, Mint Jeruzsálem nagy vakmerőségből, Bizony megtetszik ez régi példából.	Isten igéjének gyakorlásától Ne fogjuk magunkat hallgatásától, Mint Jeruzsálem nagy vakmerőségből, Bizony megtetszik ez régi példából.
Fogadd szövényőknek óhajtásokat, Újítsd meg öröme gyalázatjokat, Had dicsérhessék az te jóvoltodat, Ellenségidből te tehetsz foglyokat.	Mint Jeruzsálemet az nagy kevélység, Isten igéjétől távol ment szentség, Elveszté őköt az nagy rút fösvénység, Kérjük reánk is ne jöjjön ellenség.	Mint Jeruzsálemet az nagy kevélység, Isten igítől távol ment szentség, Elveszté őket az nagy rút fösvénység, Félő reánk is ne jusson ellenség.	Mint Jeruzsálemet az nagy kevélység, Isten igéjétől távol ment szentség, Elveszté őket az nagy rút fösvénység, Félő reánk is ne jöjjön ellenség.
Mert csak szidalomban nevedet hozák, Hogy vesződelőmben népedet hagyák, Íme örökké lám ugyan elszokák, Tűrösöd eddig de miért kóstolták?	Antiochus ellen zsidó nemzetség Így panaszkodék, de keresztynység Konstantinápoly ellen, az szegénység Kéri, hogy mennyből adassék segítség.	Antiochus ellen zsidó nemzetség Így panaszkodék, de keresztynség Az Antikrisztus ellen, az szegénység Kéri, hogy mennyből adassék segítség.	Antiochus ellen zsidó nemzetség Így panaszkodék, de keresztynség Az Antikrisztus ellen, az szegénység Kéri, hogy mennyből adassék segítség.
Alaph maradéka így imádkozék, Hogy nyomorúságban zsidó nép esék, Hetvennegyedik zsoltár irattaték, Istenhöz esni ember így inteték.			

Az 1602-es és az unitárius változatok látványosan tudnak egymás létéről, azt az első strófán kívüli szövegszintű egyezések is nyilvánvalóvá teszik. A kérdés tehát az, hogy melyikük lehetett a korábbi, amely az alapot szolgáltathatta a későbbi szerkesztőnek. Újfalvi Imre nem vádolható olyan mértékű szövegszintű beavatkozással, mint az unitárius énekeskönyvek összeállítói, inkább kihagyja a szerinte gyülekezeti éneklésre alkalmatlan énekeket, mintsem átírja azokat.⁵ Természetesen nem zárható ki az sem, hogy Újfalvi mára ismeretlen forrása írja át a lehetségesen korábbi unitárius változatot, azonban a variánsok címadása gyengíti ezt az opciót. Az 1602-es szöveg a 74. zsoltárként tekint magára, míg az unitárius változatokból ez kimarad, sőt, szerkezetileg sem sorolódna az énekeskönyvek zsoltárblokkjaihoz. A bibliai zsoltár szövegével összevetve is az látszik, hogy az Újfalvi-változat hűen követi az eredeti versek sorrendjét, és történeti kontextusát a kolofonban is megtartja („Alaph maradéka így imádkozék”).

Ezzel szemben az unitárius változatok nem csak a címük miatt nem tekinthetők zsoltárparafrázisnak, szövegükben sem követik a 74. zsoltárt. Sokkal inkább a gyülekezeti énekek jellemzőit hordozzák.

Mik tehát a fenti példa a tanulságai?

⁵ Újfalvi bármennyire is törekedett arra, hogy mind a 150 zsoltár megjelenjen kiadásában, több korábbról is ismert fordítást kihagy vagy elhagy gyűjteményéből, mivel nem feleltek meg az előszavában ismertetett szerkesztői elvárásainak.

Az Újfalvi-változat nem eredeztethető az unitárius hagyományból. Az unitárius változatok alapján pedig az mutatható ki, hogy bár az 1632-es szöveg legtöbbször az 1616-os változat eltéréseit és szándékolt javításait örökíti tovább, néhány ponton határozottan a szintén 1616-os *Bölöni*-variánshoz közelít, amely korábbi nyomtatott hagyományból táplálkozik. Ebből (és a többi ének vizsgálatával) az látszik kirajzolódni, hogy az 1632-es énekeskönyv szerkesztői már az énekek szintjén is több változatból dolgozhattak. Véleményem szerint a teljes korábbi unitárius énekhagyományt belátták, nem csupán az 1616-os énekeskönyvet örökítették az újonnan közölt szöveganyag mellett, ahogy azt általánosságban ki szoktunk jelenteni. Ezeket a látható, de nem feltétlenül jellemző kapcsolódásokat igyekszem majd jobban tisztázni. Ami az unitárius változatok sorrendiségéről elmondható, hogy a szövegállapotokat vizsgálva, és figyelembe véve azt, hogy a *Bölöni*-variáns eltérései felbukkannak a későbbi hagyományban (tehát változtatásai nem tekinthetők minden esetben önkényeseknek), egy korábbi hagyományt kell feltételeznünk, amelyből az *Újfalvi-énekeskönyv* és az unitárius források elveszett őse egyaránt eredeztethető. Már is minimum két ismeretlen változattal operálok, ha a változatok eltéréseiből indulok ki.

Vélhetően az unitárius változatok feltételezett közös őse avatkozhatott bele olyan markánsan az eredeti zsolnárszövegbe, hogy onnantól már unitárius gyülekezeti énekként aposztrofálható a létrejött szöveg, és felületet tudott képezni a korábban bemutatott szakirodalmi ellentmondásoknak. Az ilyesfajta gyülekezetiénekesülés unitárius szerzők műveinél is megfigyelhető: Bogáti Fazakas Miklós zsolnárai a korabeli nyomtatásban szintén átszinkronizáltak.

A változatok hasonlósága és elkülönülése magyarázható lenne azzal is, hogy az unitárius szerkesztő egy ismert kezdőstrófával indít egy másik verset, amelyben az ismert szöveg morzsái csupán intertextusként jelennek meg. Ám mivel 1602 előtt nem lehet fel az eredeti vers semelyik általunk ismert kolligátumban, nem feltételezhetjük azt, hogy egy széles körben ismert énekről lenne szó a századfordulón.

Lényegi dilemma ezeken túl a két változathalmaz egymáshoz fűződő viszonya. Egy versnek tekinthetők, vagy nem? Úgy gondolom, nem lenne elegáns egy új szövegtípussal számolni, ezért olyan példákat kell segítségül hívni, amelyek hasonló módon vetnek fel kérdéseket.

Balassi Bálint forráskritikailag legpontosabb forrásában, a *Balassa-kódexben* a *Bocsásd meg, Úristen...* kezdetű éneknek (ottani címe szerint: *Harmincharmadik: Az nótája bánja az Úristen – kiben bűne bocsánatjéért könyörgött akkor, hogy házasodni szándíkozott. Balassi Bálint nevére*) mindössze az első strófa szerepel, csonkulás jele nincs. A lehetséges okok

közül a leginkább elképzelhető az, hogy Balassi verse a kódex másolásáig (1656) olyan fokú ismertségre tett szert, hogy a másoló nem tartotta fontosnak egészében lejegyezni. A *Balassa-kódex* előtt már 14 máig fenn is maradt nyomtatványban helyet kapott, mellettük számos kéziratos forrást találunk és feltételezhetünk. Ilyen sok nyomtatott forrása abban az esetben lehet csak egy éneknek, ha bekerül a gyülekezeti használatba, és ez esetben is így történt. Az 1607-es Szenczi-féle *Psalterium Hungaricum*ban maradt fenn legkorábban, de a szövegváltozatok és egyéb Balassi-versek legkorábbi liturgikus használata egyaránt a 16. századi unitárius hagyomány irányába mutatnak.⁶ Ilyenformán pedig elképzelhető, hogy már első nyomtatott változata szerkesztésen esett át, amely formálhatta a később *evidensen ismert* Balassi-versről alkotott képet és annak öröklődését. A *Balassa-kódex* másolója számára tehát egyértelmű volt, hogy egyetlen ilyen vers létezik, még akkor is, ha több változatával is érintkezhetett. Erre utal az is, hogy a kódexben az addig nyomtatásban megjelent Balassi-versek a *Bocsásd meg, Úristenhez* hasonlóan csak kezdősorokkal szerepelnek (például *Hatvanegyedik, Egy katonanének, In laudem confiniorum*), majd a másoló kihagyja a később kiegészítendő vers helyét.

Ha a kor felhasználói (*nem szerkesztői*) attitűdjéből az olvasható ki, hogy a szövegfogalom még nem differenciálódott a változatok sokfélesége mentén, nem tartom logikusnak a szakirodalom általi versszintű megkülönböztetést a *Hogy Jeruzsálemnek...* variánsainak kapcsán. Sokkal inkább teret ad az olyasféle félreértéseknek, amelyet Thordai nótajelzése okozott.

Emellett a rendelkezésünkre álló adatok alapján még az sem jelenthető ki minden kétséget kizáróan, hogy az eredeti zsoldárparafrázis tényleg Skaricza műve lenne, mivel az attribúció egy 1635-ös monogrammon alapul csupán.

A fenti példa legfőképpen pedig azt illusztrálja, hogy bármennyire is sötétben tapogatózunk, fontos lenne számot vetni a szövegszinten kimutatható mára elveszett forrásokkal. Néhány esetben támaszkodhatunk korabeli külső hivatkozásokra, kötetstáblákból kiáztatott töredékekre, bibliográfiákra, művelődéstörténeti adatokra, ám jelen dolgozat mellett is érvel, hogy a korai gyülekezeti énekeskönyvek szinoptikus olvasása a legtöbb esetben, ha nem is feltétlen kitapinthatóvá, de érzékelhetővé teszi a hiányt.

Ilyen és ehhez hasonló kérdésekbe szándékozom bocsátkozni. Kutatásom mikrofilológiai jellegű, és a különböző szövegváltozatok összevetésével próbálom szóra bírni az unitárius énekvariánsokat. Ahhoz, hogy egy mára elveszett énekeskönyv létét bizonyítsam,

---

⁶ Vö. HEVESI Andrea, „Balassi-versek az unitárius énekhagyományban”, *Keresztény Magvető* 123/2–3 (2017): 247–279.

és ne pusztán egy újabb ismeretlennel magyarázzak meg kérdéseket, igyekezem minden állításomat adatolni és minden fellelhető szövegváltozatot megvizsgálni.

Ehhez a kutatáshoz viszont elengedhetetlen, hogy tisztázzak néhány filológiai kérdést, és esetenként szembe menjek olyan szakirodalmi állításokkal, amelyek nem az adatokra, hanem az azokat nélkülöző korábbi félreértésekre vagy csak megszilárdult korábbi szakirodalmi hagyományokra épültek. Emiatt megpróbálom felvázolni a nyomtatott és kéziratos források közti általános szövegkritikai jellemzőket, a másolói és szerkesztői magatartások hasonlóságait és különbözőségeit, illetve a kéziratos másolatokról alkotott berögzült képünket szeretném jobban árnyalni.

A későbbiekben pedig kísérletet teszek arra, hogy ezek alapján a rendkívül egyedi szerkezetű és szöveganyagú *Bölöni-kódex* filológiai kérdéseit megválaszoljam, és a belőle kinyerhető adatok alapján elhelyezzem a korabeli szöveg hagyományban. Nem gondolom, hogy a különös dolgokból törvényszerűen lehet általános állításokat levonni, ám esetemben a kódex egyedisége adott arra lehetőséget, hogy korábbi, köbevésettnek vélt szakirodalmi állításokat és módszereket továbbgondoljak.

I. 1. A korai kéziratos unitárius énekeskönyvek

Az unitarizmus korai szakasza sok nehezen megválaszolható kérdést tartogat a kutatóknak. Az egyház alapítása (1568) és az általunk ismert első nyomtatott unitárius énekeskönyv között (1616) eltelt majdnem 50 év liturgiájáról, dallamhasználatáról és gyülekezeti énekhagyományáról kevés fogalmunk van, ezek is inkább sejtések, mint adatok. *Annak ellenére* nem ismerjük ezt az időszakot, hogy közben belátjuk bizonyos 17. századi hordozókról ismert művekről, hogy 16. századiak, és hogy jelentősen átalakította őket a feltételezett gyülekezeti használat. Így az énekeskönyvek szövegvariánsainak minden eltérését az általunk legkorábbinak ismert énekeskönyv szerkesztőjének a számlájára írhatjuk.

A kevés fellelhető információt leginkább a nagyszámú forrásvesztéssel lehet feloldani, de a meglévőkről alkotott szakirodalmi álláspontok is kuszának vagy néha ellentmondásosnak tűnnek. A hiányzó források feltételezésével azonban nem minden esetben kerülünk közelebb kérdéseink megválaszolásához. Káldos János 2010-es előadásának kéziratával segített eligazodnom a 16. századi unitárius éneklés korai szakaszán,⁷ ehhez szolgált hasznos adatokkal és adalékokkal, amelyekért nem lehetek elég hálás.

---

⁷ KÁLDOS János, *A prédikáció a 16. század végének unitárius liturgiájában*, kéziratban.

Az unitárius liturgikus éneklés kialakulása nemcsak a forráshiány miatt vet fel kérdéseket, hanem azért is, mert több dokumentum szerint eleinte csak a pap és kántor, esetleg egy kis létszámú, deákokból álló kórus feladata volt az éneklés, szemben a többi protestáns felekezettel, akiknél már az 1560-as években több gyülekezeti énekeskönyv is megjelent nyomtatásban. H. Hubert Gabriella a korai gyülekezeti éneklésről szóló monográfiájában Méliusz Péter debreceni prédikátorra hivatkozva így fogalmaz: „[...] úgy tűnik, hogy a magyar antitrinitáriusok történetének kezdetén volt egy igen rövid szakasz, amikor az éneklés terén zwingliánus nézeteket vallottak, vagyis tiltották az istentiszteleti éneklést. [...] A megtisztított szertartásokban tehát nem szerepel ének”.⁸ Ezek fényében érthető a kezdeti évtizedek fokozatos átmenete, mely először csak a liturgia bizonyos szereplőit engedte énekelni, később viszont már a nyomtatott énekeskönyvek megjelenésével a teljes gyülekezetet bevonta az éneklésbe.

Káldos levéltári dokumentumok alapján két kéziratos éneklőkönyvet is tud adatolni Kolozsvárról. Az dokumentum 1579-ből való, amely alapján egy még korábbi kéziratot is feltételezhetünk. Káldos így fogalmaz: „1579 végén az unió szerint a szászok használták a nagytemplomot és a deákokból álló kórus számára új német nyelvű „éneklő könyvet” készítették a számadáskönyvek tanúsága szerint. Ez a kifejezés jelölhet akár graduált, zsoltároskönyvet vagy a kettő egybeszerkesztett változatát is. A számadáskönyv szerint „újonnan” írták a könyvet, tehát korábban is használtak ilyet a templomban. A szövegből sajnos nem derül ki, hogy milyen okból készült az új énekeskönyv, de néhány lehetséges ok könnyen megnevezhető: elképzelhető a megelőző könyv elhasználódása vagy megsemmisülése, de az sem kizárt, hogy doktrinális átalakítás miatt kellett újonnan íratni.”⁹

A következő adat 1581-ből van: „Az magyar deákoknak írtunk egy éneklő könyvet, kiért is fizettünk az deákoknak érette. fl. 2.” Eszerint ez már biztosan magyar nyelvű volt, és azért készíttethette a város, hogy „el tudják látni feladataikat, nevezetesen, hogy megtanulják a liturgiát, az énekeket, hogy az istentiszteleteken megfelelően tudjanak részt venni a szertartásban, a kórusban és egyéb tevékenységekben. Az oktatás részben az iskolában, részben a templomokban folyt.”¹⁰

A 17. századból már számos unitárius kéziratos énekeskönyv és graduál maradt fenn, de ezek legtöbb esetben már nyomtatott forrásra vezethetők vissza. Az általunk ismert első nyomtatott énekeskönyv tehát 1616-ban elkezdte az unitárius liturgia és azok szövegeinek megszilárdítását, és ezt az azt követő kéziratok is alátámasztják, mivel nemcsak

---

⁸ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Historia Litteraria, 17 (Budapest: Universitas, 2004), 94.

⁹ KÁLDOS, *A prédikáció a 16. század végének...*

¹⁰ Uo.

szöveganyagukat, hanem szerkezetüket is továbbörökítették. Ezek nagy száma minden valószínűség szerint abban gyökerezik, hogy a 17. század elejétől már nem volt olyan békés a felekezetek közti viszony, így kevesebb alkalmuk nyílt énekeiknek kinyomtatására. A nyomtatványok példányszámára nem tudunk következtetni, ám azok csekélyége is indukálhatta a kéziratos énekeskönyvek megszorodását.

A korai éneklésre vonatkozatható kevés adat mellett érdemes arra is figyelni, hogy más felekezetek nyomtatott énekeskönyveiben is fel-felbukkannak olyan szövegváltozatok, amelyek úgy tűnnek, mintha unitárius szerkesztésen estek volna át. Korábban az 1566-os váradi énekeskönyv szövegeiben véltek felfedezni unitárius hitelveket, ám ezt a félreértést Fekete Csaba tisztázta.¹¹ Az 1579-es debreceni énekeskönyv viszont a legújabb kutatások szerint közöl unitárius szövegeket, ám nyomtatványt nem feltételezhetünk forrásaként. A más felekezeti hagyományba korán besorolódó énekek inkább származhattak a korai antitrinitárius éneklőkönyvekből, vagy egyszerűen csak önmagukban, egyesével is eljuthattak egy-egy szerkesztőhöz. Az unitárius nyomtatványok megjelenésétől viszont logikusan nem számolhatunk ezzel a jelenséggel, mivel a több példányú nyomtatványok sokkal gyorsabb szövegterjedést eredményeztek.

I. 2. Kutatástörténet, eredmények, sejtések

A nyomtatott unitárius szöveghagyomány nemcsak hiányosságai, hanem egyedisége miatt is sokakat foglalkoztatott. A két tulajdonság össze is kapcsolható, mivel a 16. századnak ismert unitárius szövegek (többek között Bogáti Fazakas Miklós zoltárfordításai) is csak 17. századi forrásokban konzerválódtak. Forrásvesztéssel tehát mindenképp számolni kell.

Az unitárius *Egyháztörténet* is több elveszett forrásról tesz említést. Esetünkben a legfontosabbak a gyülekezeti énekléshez kapcsolhatók. Állításai alapján sokáig feltételezett a szakirodalom egy Dávid Ferenc idejében kinyomtatott énekeskönyvet, mivel a szerző, Uzoni Fosztó azt írja, gyermekkorában látta ennek az énekeskönyvnek egy példányát. Később többen is cáfolták ezt, és kimutatták, hogy az 1616-os ma elsőként ismert példány lehetett előtte. A téves adatokon nyugvó állítás (miszerint az első látta Uzoni) és a cáfolat (sokkal később lát) egy időre összekapcsolódni látszott, nem feltételeztek korábbi, 16. századi unitárius énekeskönyvet.

---

¹¹ FEKETE, ...*vyonnan oregbitetek...*, 247–270.

Legutóbb Hevesi Andrea foglalkozott mélyrehatóan a 17. századi antitrinitárius énekanyaggal és annak szöveghagyományával.¹² Sok szempontból új és érvényes megállapításai csak azokban az esetekben lehetnek kérdésesek, amikor nem számol az említett forrásvesztéssel. Véleményem szerint (bármennyire is rögzíti a lehetséges forráshiányt) nála is összekapcsolódik az „első” jelző az 1616-s énekeskönyvvel. És emiatt szövegösszevetéssel operáló kutatásának kiindulópontja is a 17. századi nyomtatvány, és bármennyire is alapos, a lehetséges korábbi forrásokkal a gyakorlatban nem számol, így megállapításai sem tudnak minden esetben megkérdőjelezhetetlenek lenni.

A forrásvesztést pedig olyannyira rögzíti, hogy címet is ad egy 1594 körüli nyomtatott énekeskönyvnek, amelyet Enyedi György említ egyik prédikációjában (*Egynéhány szép dicséret az imádságokkal együtt*). Valószínűleg azért hagyja ki a későbbi szöveghagyomány vizsgálatából ennek a könyvnek feltételezhető jelenlétét, mivel arra következtetésre jut, hogy kis terjedelmű énekeskönyv lehetett, amely ráadásul el is vészett.

H. Hubert Gabriella is vizsgálta az említett Enyedi-prédikációt, illetve annak csak azt a három mondatát, amely az énekeskönyvre utal. Ezek alapján ő is azt állítja, hogy kis terjedelmű volt, de mellette amellet is érvel, hogy ez lehetett a legelső nyomtatott énekeskönyv.¹³

A szakirodalmi vizsgálódások legtöbbször az unitárius nyomtatott hagyomány kezdetét próbálták meghatározni, és bármennyire is arra a következtetésre jutottak, hogy fennmaradt forrásaink előtt már észlelhető a behatóbb felekezeti szerkesztés hatása, általános szövegkritikai következtetéseiknél a korábbi lehetőségekkel nem igazán számoltak. A nyomtatott források elsőrendűsége a szöveghagyomány meghatározása szempontjából egyértelmű. Ebből kifolyólag a foghíjas 16. századi szöveghagyomány megértéséhez megkerülhetetlen fontosságúnak tartom, hogy az egyértelműen kimutatható és körülrajzolható elveszett forrásokról tudható információkat megszerezzük, hogy kizárólag filológiai nyomok alapján értekezhessünk nem létező variánsokról.

I. 3. Kéziratosság vs. nyomtatás

A filológia ideális esetben egzakt tudomány lenne. A filológus szövegeket olvas, amelyekből bizonyítható következtetéseket igyekszik levonni. A tudományág egzaktsága feltételezné, hogy a vizsgált szövegek magukon túlmutató, leírható igazságokat hordoznak. Mégis miért kérdőjeleződnek meg újra és újra kőbe vésettnek vélt irodalomtörténeti álláspontok?

---

¹² HEVESI, „*velünk együtt énekeljenek...*”

¹³ H. HUBERT Gabriella, „Az unitárius éneklés kezdetei”, *Keresztény Magvető* 123/2–3 (2017): 165–176.

A tudományág – és itt elsősorban a régi magyar irodalom filológiájára gondolok – és az általa elért eredmények nemcsak a hiányzó források miatt nem lehetnek végletekig meggyőzőek, hanem többször azért is, mert fogalmi rendszerét van, hogy (tudomány)történetileg kell értelmezni, és emiatt módszertana sem lehet hosszú távon érvényes. Az újvonalas filológiának, úgy gondolom, az egyik legfontosabb öröksége és feladata, hogy a fogalmi kérdések tisztázása mellett a módszertani polémiákat is vizsgálja. Ehhez viszont alá kell merülni a primer források óceánjában, és elvégezni mindazt a munkát, amelyet megtettek már a korábbi korok tudósai is, hogy meg tudjuk különböztetni a filológiai adatot a ráarakódott irodalomtörténeti hagyománytól. Könnyen előfordul, hogy ilyenkor hasonló következtetésre jut a későbbi korok kutatója, mint elődje, ám a tisztánlátás végett elengedhetetlen a szakirodalom folyamatos kérdőre vonása. Ez a tudományos szkepszis ugyanarról a töről fakad, mint a filológus alapvető motivációja, azzal a különbséggel, hogy hozzáállásában a szekunder szöveg is hasonlóan vizsgálendő, akár a primer. A kettejük viszonyának feltérképezése elsősorban nem az irodalomtörténet tévedéseinek feltárása miatt kihagyhatatlan, hanem ez világíthat rá kutatási módszertanok érvényeire vagy adott esetben érvénytelenségeire. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a szakirodalom korábbi félreértéseiért legalább annyira hálás vagyok, mint érvényes állításaiért; ezek forrásait vizsgálva rávilágítottak lehetséges és inspiráló megfjtésekre. Szeretném, ha következtetéseim hasonló mérlegre kerülhetnének, mert – ahogy ez kinéz – leginkább tévedések mentén lehet igazat állítani.

Ebben az alfejezetben a számomra legalapvetőbb filológiai fogalmakat (kéziratosság és nyomtatás) szeretném lecsupaszítani, majd csupán adatolható alapon újragondolni.

Pap Balázs korábban egy igencsak félreérthető jelenségre hívta fel a figyelmet.¹⁴ A *Repertórium*¹⁵ sorrendiséget állít fel a források között, amelyet nem a hordozók datálása határoz meg, hanem a jellegük: első helyen a kéziratos előfordulások szerepelnek, a nyomtatott változatokat csak ezek után sorolja. Nem egyedi jelenség, a Régi Magyar Költők Tára sorozat jegyzeteiben is felfigyelhetünk arra, hogy úgy kapnak sorszámot a források, hogy a kézírásos változatok megelőzik a nyomtatottakat. Fontos leszögezni, hogy a versek törvényszerűen kéziratban keletkeznek, és ezek öröklődnek át (szerkesztőkön keresztül) nyomtatásba. Az is kijelenthető, hogy a nyomtatványok szerkesztői *elsődleges*en korábbi nyomtatványokból válogatnak, és kevés új szöveget közölnek. A rendelkezésünkre álló kéziratok nagy százaléka pedig nyomtatványt másol: autográfjal csak nagy ritkán találkozunk. A kizárólag kéziratosságba szorult műveket pedig elsősorban olyan atipikus szerzők jegyzik, mint Balassi

---

¹⁴ PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2014), 60.

¹⁵ <https://rpha.oszk.hu/Hozzaferes:2020.12.31>.

Bálint vagy Bogáti Fazakas Miklós. Balassi „trendietlensége” okán maradhatott fenn csupán kéziratban, vagy *csak olyan* esetekben került nyomtatásba, ha gyülekezeti énekként használták műveit, hozzátéve vagy elvéve azokból.¹⁶ Bogáti zsoltárai pedig a nonadorantizmusából fakadó historizáló fordításpoétikájának köszönhetően nem voltak alkalmasak a gyülekezeti éneklésre. *Psalterium*át leginkább szombatos környezetben másolták, ahol nyomda híján egy erősen zárt kézirat hagyomány alakult ki.

Az ilyen atipikus szerzők életművén kívüli korpuszt vizsgálva tehát kimondható, hogy a nyomtatványok változatai állhatnak *még mindig* a legközelebb az autográfokhoz. Így nagyobb tanulságokat a kéziratosságról csak úgy tudunk levonni, ha tisztában vagyunk annak másodlagos jellegével. Tehát a különböző változatok összevetése a nyomtatványok variánsaival inkább tükrözik az adott másoló magatartását, semmint az autográfhoz való viszonyt.

Ezen a ponton, úgy érzem, félre kell tennünk egy időre a különböző szöveghordozók hierarchiájának vizsgálatát, mivel fontos, hogy tisztázzam a másolókkal kapcsolatos ismereteinket.

A (nem csak korai) másolási szokásokat és magatartásokat Stoll Béla tipológiája alapján szoktuk elképzelni. Rendszerének¹⁷ kontrollcsoportja Thordai János psalteriumának *kéziratos* szöveghagyománya, amelynek részletes leírásával azok kritikai kiadásában találkozunk.¹⁸ A következő kategóriákat állítja fel:

I. Szándéktalan változtatások

1. A másoló mást olvas, mint ami előtte van:
  - a) hasonló betűk felcserélése
  - b) szó- és sorkihagyás
  - c) szó- és sorisméltés
2. A másoló azt olvassa, ami előtte van, de mást ír le:
  - a) pszichés eredetű betűváltások
  - b) stílussajátosságok megváltoztatása
  - c) változtatások a versritmuson

II. Szándékos változtatások

---

¹⁶ PAP, *Históriák...*, 64–65.

¹⁷ STOLL Béla, „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk.: HARGITTAY Emil (Budapest: Universitas, 2003), 154–210.

¹⁸ *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Régi magyar költők tára, 17. század, 4 (Budapest: Akadémiai, 1967), 580–599.

1. A másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítása”
2. Elavult, a másoló előtt ismeretlen jelentésű szavak mással való helyettesítése vagy a sor átértelmezése
3. A stílus megváltoztatása

A másolási folyamatban bekövetkező eltérések mintha nem egyazon mélységű és fontosságú kategóriákba sorolódnának, néhol kérdésesnek vagy túlcizelláltak tűnnek. Nehezen tartom például pontosan meghatározhatónak a pszichés eredetű változtatásokat, emellett az I/2/b kategória kísértetiesen hasonlít a II/3-ra, és sosem merészkednék az ezek közti különbségek egzakt meghatározására.

Ám nem csak az én szememet szúrta a rendszer néhány hiányossága. Pap Balázs vetette fel legutóbb az igényt, hogy bővítésre szorul a stoll tipológia.¹⁹ Úgy véli, a második, *szándékos* kategória egy alegységgel nem számol, mégpedig azért, mert nem lehet a meglévőkben jó szívvel elhelyezni a – változtatások tekintetében és mértékében szinte unikum jellegű – unitárius hitelvek mentén átszerkesztett nyomtatott szövegváltozatokat. Mivel „világos szándék látszik arra, hogy [...] a vers semmiképp ne legyen olyan, amilyen volt. A változtatások nem valamiféle naiv szövegkritikai megfontolás vagy közérthetőségre törekvő népművelői akarat jegyében, hanem a változtatás direkt szándékával történnek.”²⁰ Pap tehát (nagyon helyesen) a *szándékos* kategórián belül is különválasztja a *naiv* és a *direkt* változtatásokat, amelyek különbözőségeivel Stoll nem számol. Annak ellenére, hogy tipológiájának későbbi átdolgozásakor Stoll hivatkozta Batthiány Ferenc Balassi-átiratát,²¹ amely természetében erősen emlékeztet az unitárius szerkesztőktől ismert szövegalkotási hozzáállására, ha számukra problémás verset örökítenek tovább.

A stoll rendszer bővítését nem tudom elfogadni anélkül, hogy a már emlegetett problémái mentén közben ne szűkítenénk. Emellett úgy értelmezem, hogy Stoll azért nem javasol alkategóriát az ilyen direkt és nagymértékű változáson átesett szövegváltozatoknak, mivel nem másolatként, hanem átíratként definiálja őket. Tehát természetüknél fogva nem illeszthetők be egy olyan rendszerbe, amely másolási szokásokat vizsgál, nem pedig átíróiakat. Azt gondolom, hártavékony a határ a két változattípus között, és Pap *naiv* és *direkt* jelzői lehetnek segítségünkre a különválasztásukban. Stoll megfogalmazásában: „Ha [...] a változtatások nagyobb arányúak, a szöveghűség iránti teljes közömbösséggel állunk szemben.

---

¹⁹ PAP Balázs, *Zsákutca-e az RMNy 429?*, kéziratban.

²⁰ Uo.

²¹ STOLL, *Szövegkritikai problémák...*, 149.

A változtatások a szöveg *teljes* átdolgozásáig terjedhetnek.”²² Míg Stoll a szövegkritika felől rendszerez, és számára a kritikai főszöveg összeállítása a legfontosabb, addig Pap a változatok egyenrangúsága felől közelíti a másolói hozzáállást. Ezért van, hogy Stoll az átíratot nem tekinti változatnak, Pap pedig mégis megpróbálja beilleszteni a rendszerbe. A két értelmezés közötti látszólagos ellentét pedig jószérivel abból is fakad, hogy míg Pap a nyomtatásból is hoz példákat, Stoll nem számol a szerkesztők által átformált szövegekkel, de példái nyomán feltételezhető (holott ez explicit nem jelenik meg), hogy rendszerében csak a kéziratos másolást veszi górcső alá. Tehát a fentiek és a nyomtatványok tükrében újra kell értelmeznünk azt. Erről árulkodik Stoll Thordai zsolttárain végzett szövegkritikai munkája is. Regisztrálja, hogy Thordai minden valószínűség szerint részt vett a saját zsolttárait is nagy számban tartalmazó 1632. évi kolozsvári énekeskönyv szerkesztésében,²³ de szövegkritikai értéket nem tulajdonít a nyomtatványnak. Annak ellenére nem, hogy megeshet, az *ultima manus* kézjegyeire lelhetne bennük, és annak ellenére sem, hogy nem létezik korábbi forrása ezeknek a zsolttárokknak. Főszövege alapjának a szövegkritikai szempontból legjobb teljes zsolttárkönyvet választja, *Bölöni Pálfi András zsolttáros könyvét*, de a nyomtatásban megjelent zsolttárokat is ebből a forrásból közli. Azt gondolom tehát, hogy a kéziratos ez esetben is indokolatlanul uralta le a nyomtatott változatot.

Míg a szándéktalan változtatásokat jelölhetjük az elavult, de annál plasztikusabb *rontás* fogalmával, addig a szándékoltak a *javítás* felől értelmezhetők. A fent említett direkt változtatások viszont egyik kategóriába sem férnek bele. Az átírat ugyan tovább örökíti szövegeredetiének valamiféle mutációját, de stoll értelemben másolatnak nem tekinthető. Éppen ezért a (szövegkritika szempontjából értékelhető) rontás és javítás másolói fogalmak mellett meg kell jelenjen a *másítás* kategóriája is, amely az átíratot változatként kezeli. Miért is ne tenné, mikor közelebbi viszonya eredetiével letagadhatatlan.

Ahogy említettem, a stoll rendszer szűkítésre szorul. A szándéktalan változtatások csoportjának két alkategóriára bontása (1. A másoló mást olvas, mint ami előtte van, 2. A másoló azt olvassa, ami előtte van, de mást ír le), úgy vélem, nem tartható. Csupán szövegkritikai szempontból nézve sem választhatók külön, mivel adatok csupán a másolatról árulkodnak, nem pedig a másolóról. Nem vonom kétségbe, hogy mindkét lehetőség előfordul egy szöveg másolásakor, viszont ha ezek a változtatások nem szándékosak, a filológus nem tud különbséget tenni köztük. Véleményem szerint a szándéktalan változtatások (*elírás/rontás*)

---

²² Uo., a kiemelés tőlem – E. M.

²³ *Az unitáriusok költészete...*, 580.

esetében a szövegkritika feladata a különbségek rögzítése, és nem azok motivációinak vizsgálata.

A fenti két kategória azért sem tartható, mivel alkategóriái között átjárhatóság van. A szándéktalan változtatások véleményem szerint mindig mechanikus másolási hibák. A hasonló betűk felcserélése és a pszichés eredetű betűváltoztatások között például csak az a különbség, hogy a tévesztés az olvasás vagy a leírás során keletkezik, de a fogalmak mentén érvényes megállapításokat nehezen lehet tenni. Illetve csak abban az esetben, ha ismerjük a változat *konkrét* forrását, amire, valljuk be, a 16-17. századi versanyagból nehezen hozható példa. Minden felállított szemta sajátossága, hogy elvileg bármikor kibővíthető általunk nem ismert szövegváltozatokkal, így a konkrét forrás csak feltételezés maradhat. És Stoll sem következetes: például²⁴ a pszichés változtatásokra véleményem szerint kényelmesen meglennének az I/1/a fiókjában, emellett csupán ezekből kiindulva sorrendiség sem állapítható meg közöttük.

Az I/2/a tehát szerintem nem szövegkritikai kategória, mivel törvénytörően interpretálja az akár csak mechanikus tévesztéseket is. Használatával nem kerülünk közelebb a változat objektív megítéléséhez, mintha csak a variáns eltéréseit rögzítenénk.

Hasonlóan billegőnek érzem az ezt követő I/2/b kategóriát. Ugyanis az erre hozott példák szándéktalan stiláris változtatásnak vannak nyilvánítva, holott egyszerű mechanikus rontásnak is betudhatók, mint a betűk/szavak félreolvasása, elírása vagy felcserélése. Itt is az a helyzet áll elő, hogy a változat nem indokolja a stiláris megkülönböztetést, csak a stílusra érzékeny irodalomtörténész.²⁵ Emellett a stílus megváltoztatása alkategóriaként megjelenik a szándékolt változtatások csoportjában is. De akkor mi különbözteti meg őket, ha nem tudjuk azonosítani a másoló motivációját? Sokat töprengtem és keresgéltem, hogy találjak ilyen példát szándéktalan módosításokra, ám a stíluskülönbségek terén sosem zárható ki a szándékolttság.

Az I/2/c kategória is kiigazításra szorul. Létezik persze olyan, hogy a másoló tollában marad egy-egy szótag vagy több kerül egy verssorba, ezeket tarthatjuk szándéktalan változtatásnak, ám ezt lefedí a betű-, szó- vagy sortévesztés is. A metrumváltoztatásokról meglévő ismereteinket azonban tovább árnyalják Szatmári Áronnak a Bogáti-nótajelzések és -dallamok kapcsán nemrégiben tett, de érvényüket tekintve más korpuszokra is kiterjeszhető, nagyon fontos megállapításai.²⁶ Megfigyelése szerint azokban az esetekben, amikor Bogáti

---

²⁴ A kín és halál lesik → Akin ez halál esik / Hol ingyen sem félnek, ott vesznek kell → Hol ingyen sem félnek, ott vesznek el. *Az unitáriusok költészete...*, 588.

²⁵ Például: Kiknek a Nap és Hold dicsősége → Kiknek a Nap és Hold dicsősége / Míg úgy meg nem rontja, hogy csak porát hagyja → Mígnem úgy megrontja, hogy csak porát hagyja. STOLL, *Szövegkritikai problémák...*, 145.

²⁶ SZATMÁRI Áron, *Ünnep, história, Bogáti*, szóbeli előadás készülő disszertációjából, Csütörtökeste, PTE BTK KIT, 2020. november 19.

zsoltárainak másolói változtatnak a versritmuson, a legtöbb esetben nem rontásoknak, hanem javításoknak (tehát szándékoltnak) tekinthetők. Szatmári úgy látja, hogy ha a másoló nem ismeri a másolandó vers nótáját (vagy más okból nem akarja azt a nótát adni a versnek), kénytelen keresni egy hasonlót, és arra applikálni a szöveget. Máskor azért változtat következetesen a szótagszámon, mert az adott nótajelzés számára más metrumot hív elő. Abszolút nem ismeretlen jelenség, hogy a nótajelzés csereszabatos része az énekeknek, mivel az még a pontosságra törekvő másolók esetében is gyakorta változik. Mivel csupán felhasználói funkciót lát el, nem kapcsolódik szorosan a szövegeredetihez. Ez okozza a dallamkutatás nehézségeit is: míg sok nótajelzést ismerünk, változékonyságuk miatt dallamaikat már sokkal nehezebb kideríteni. Még akkor is, ha egymásra is hivatkoznak, és metrumban is megegyeznek. Miért van egyáltalán szükség arra, hogy ha a másoló nem ismeri forrásának dallamát, mindenképpen másikat keressen neki? A probléma megközelíthető a felhasználás/énekelhetőség felől is, de Szatmári meggyőző példákkal támasztja alá azt az álláspontot, hogy a dallamnak igen nagy szerepe van a másolás folyamatában is.²⁷ Gondoljunk csak a nagy terjedelmű históriás énekekre, amelyeket kizárt, hogy használatuk (olvasásuk) során végigénekeltek, a dallam inkább volt fontos a história írójának és másolójának, hogy elkerülhessék az esetleges formai hibákat, de emellett persze a későbbi befogadó számára is mankót tud nyújtani. Tehát ha a másoló nem ismeri a forrásvers nótáját, keres egy másikat, amely vagy illeszkedik a vers metrumára, vagy csak kismértékben tér el attól. A két ritmus eltérése mértéke ebből kifolyólag elsődlegesen nem azért kicsi (leginkább plusz-mínusz 1 szótag), mert a szöveghűség az elsődleges szempont, hanem mert így kell a lehető legkevesebb kreatív munkát végezni a másolás alkalmával.

Szatmári – részben Bognár Péter nyomán²⁸ – azt is vázolja, hogy a metrumról alkotott modern fogalmaink nem vetíthetők rá mindenestül a 16–17. századi magyar versritmusra. Például a verssorok tagolása és a cezúra sokkal inkább függték (a mára nagyrészt ismeretlen) dallamoktól, de az ezekkel kapcsolatos modern elvárásainkat mégis szeretjük ráolvasni régi verseinkre.

Kifejezetten hálás vagyok, hogy erre példaként egyik korábbi munkámat hozza,²⁹ amelyben tévesen jelöltem a hiányzó cezúrákat. Tettem mindezt azért, mert a szakirodalom

---

²⁷ Korábban Szigeti Csaba is felhívta erre a figyelmet: SZIGETI Csaba, „Vers és zene”, *BuKSz* 7/1 (1995): 69–73.

²⁸ BOGNÁR Péter, *A régi magyar vers formatörténete a 16. század végéig*, doktori disszertáció, 2012, kéziratban.

²⁹ Bogáti Fazakas Miklós Jób-históriájának megjegyzetelése: BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Régi magyar költők tára, XVI. század, új folyam, 13/A (Budapest: Balassi, 2018).

felől közelítettem a vizsgált szöveghez, ám annak dallama nem indokolja, hogy cezúrát feltételezzünk a versszöveg egésze alatt.

Más alapfeltevéssel, de Stoll is rögzíti a metrum változatformáló szerepét. Így fogalmaz: „A ritmus szuggeráló ereje igen nagy, olykor ennek hatására a másolók még az eredeti szótagszámot is elrontják. Eddig főleg az erősen variálódó szerelmi költésnél figyelhettük meg azt a jelenséget, hogy a heterometrikus, különböző szótagszámú sorokból álló versszakok izometrikussá válnak.”³⁰ Majd a cezúra változékonyságát is tárgyalja: „A másolók sok esetben kiigazítják az általuk hibásnak érzett sormetszetet is.”³¹ Szeretném felhívni a figyelmet az utóbbi idézetben rejlő önellentmondásra: Stoll a szándékolatlan változtatások okozta metrikai problémákról ír, közben pedig mégiscsak szándékot feltételez (a másoló hibásnak vélt szöveget javít).

Ezekből kiindulva, csupán a szándéktalan változtatások alapján így látja: „Megismertük a másoló két típusát: a szöveghez tapadó, aggályosan, szóról szóra, olykor betűről betűre másolót, és az ezzel ellentétet, azt, aki tekintetével nagyobb szövegegységet fog át, és a szöveg leírásakor az értelemre és a ritmusra támaszkodik.”³² Ezzel nagyon nem is szeretnék vitatkozni, csupán finomítanám Szatmári észrevételei mentén: a szöveg ritmusa sokkal általánosabban jelen van a verses szövegek másolásának aktusánál, mint ahogy azt Stoll véli.

A szándékolt változtatások (jellegüknel fogva) sokkal látványosabbak, élesen leválasztják a variánst a szöveghagyományról, így kategóriái kevesebb magyarázatra is szorulnak. Stoll II/1 alatt a másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítását” jelöli meg.³³ A másik két alkategória (szavak értelmező cseréje, stiláris változtatások) úgy gondolom, nem fontos, hogy külön megjelenjenek, mivel mindkét kategória a „javítás” szándékával hozható összefüggésbe, így nem mutatnak túl az 1. pontban foglaltakon.

Összességében azt gondolom, hogy a stoll-i tipológia alapjaiban még mindig időtálló. De azt is érzem, hogy épp példái szűkítették le optikáját. Ebben közrejátszhatott az az iszonyatos mennyiségű és jellegében heterogén korábban elvégzett munka, amelyet rendszerezni kívánt (József Attila kritikai kiadása, Thordai János psalteriumának kiterjedt szöveghagyománya, illetve az RMKT 17/4 szövegkritikai kérdései), mivel ezek öröklődési és időbeli különbségeikkel együttesen nehezen alkalmazhatók minden kétséget kizáróan egy közös mikro szintű tipológiában. Rendszerének alapjait és Pap Balázs kiegészítését használva a következő érvényes kategóriákkal tudtam meghatározni a változások eseteit:

---

³⁰ *Az unitáriusok költészete...*, 589.

³¹ Uo.

³² Uo., 590.

³³ STOLL, *Szövegkritikai problémák...*, 144.

Másolói szándék szerint:

1. Szándéktalan „rontások”: betű-, szó- és sorszinten
2. Szándékos „javítások”: értelem-, metrum- és stíluszinten

Másítási szándék szerint:

3. Átírások: direkt és nagymértékű változtatások bármilyen szinten

Rendszerező munkám során felmerült a kérdés: mennyiben szabja meg a másolási hibákat az, hogy milyen célból készül egy másolat, milyen funkciót lát el a későbbi használatban. Ugyanis ha magáncélra készül, sokkal nagyobb teret kaphatnak a „javítások”, mint ha egy konkrét mű kópiáját rendelik meg a másolótól. Nem is beszélve a Pap által felvázolt unitárius szerkesztők munkájáról, akiknek a gyülekezet elvárásait és az egyház hitelveit egyaránt szem előtt kellett tartaniuk. Törekvésem, hogy ezeket rendszerbe soroljam, hamar megbukott, ugyanakkor a használói funkció és a másolói attitűd egy ponton kimutathatóan találkozni látszik. A megrendelésre készült kéziratos másolatok esetében (már ha ezt elárulja magáról a forrás) olybá tűnik, hogy változtatásaikat leszűkíthetjük a szándéktalan „rontások” csoportjára. Fontos kiemelnem, hogy kevés olyan forrás van, amely szeret a keletkezési körülményeiről mesélni, és még kevesebb, amelyről tudjuk, hogy kérésre készült. Például a későbbiekben részletesebben tárgyalandó *Felvinczi-kódex* és a *Kövendi János-kódex* esetében viszont tudható, hogy a másoló nem saját részére dolgozik. Mindkét kódex végén található egy-egy latin nyelvű epigramma, amelyet a másoló (amely mindkét esetben ugyanaz a Felvinczi György) későbbi tulajdonosának címez. A két másolat törekszik a pontosságra, kizárólag a fent ismertetett „rontásokkal” találkozhatunk. Logikus tehát feltételezni, hogy a nem saját használatra készülő másolatok a pontosságra törekednek, nem céljuk „javítani” vagy átírni a megrendelt művet.

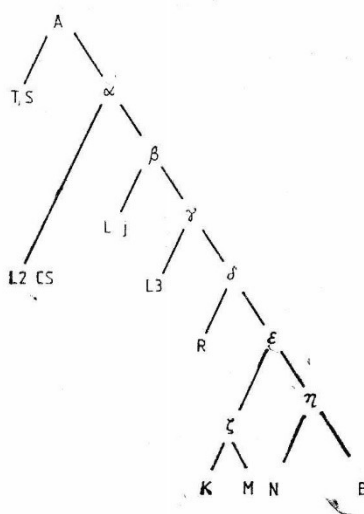
És a hosszabb kitérő után most térnék vissza a nyomtatott és kéziratos források berögzült szövegkritikai hierarchiájára.

Osztom Pap Balázs elképzelését arról, hogy a nyomtatványok a hitóriás énekek esetében pontosabb változatnak minősülnek, mint a szemmán a lehetséges autográfától messzebb eső kéziratok. Dolgozatom szempontjából mindez azért fontos, mert ugyanez figyelhető meg a gyülekezeti énekek esetében is. Kéziratos énekeskönyveink mindegyike nyomtatványt másol, illetve az egyetlen példány, amelyikről bizonyosan állíthatjuk, hogy előmunkálata volt egy nyomtatott énekeskönyvnek, a *Toroczkai-graduál*, mára elveszett. Persze a nyomtatott forrás és nyomtatott forrás közti szövegkritikai különbségeket sem szabad figyelmen kívül hagyni, ezek regisztrálása és jellemzése megkerülhetetlen filológusi feladat.

I. 4. Többkezes kódexek

A filológiai és textológiai munkák folyamatos velejárója – ahogy azt korábban vázoltam –, hogy adatolható alapon megkérdőjelezzék, és ha fontos, revideálják a korábbi kőbe vésettnek vélt álláspontokat. A forráshiány szülte űrt minden kutató természetesen saját észrevételei (rosszabb esetben rögeszméi) purhabjával próbálja kitölteni, hol ideiglenesen, hol időtállóan. Esettanulmányomban nem csúfolódnai szeretnék az általam (vagy korábban) felfedezett anomáliákon, sokkal inkább célom, hogy észrevételeim hasonló mérlegre kerüljenek fenntarthatóságukat illetően. Rendszerezni szeretném csupán a filológus elé állított és sok esetben berögzült szakirodalmi akadályokat.

Az emlegetett űrt általában sokféle feltételezett, de kevésbé adatolható állítással igyekszik pótolni a kutató. Ilyen például az elveszett források kérdésköre. Vadai István is erre a problémára hívja fel a figyelmet.³⁴ Stoll Béla *Árgirus históriájának* változatait olvasva a következő szemtmát rajzolja.

Vadai logikus elgondolása alapján, ha előszeretettel feltételezünk mára elveszett ismeretlen forrásokat, a felállított szemta kényszeresen fog bifurkálni minden olyan helyzetben, ahol nincs kapaszkodója a filológusnak.

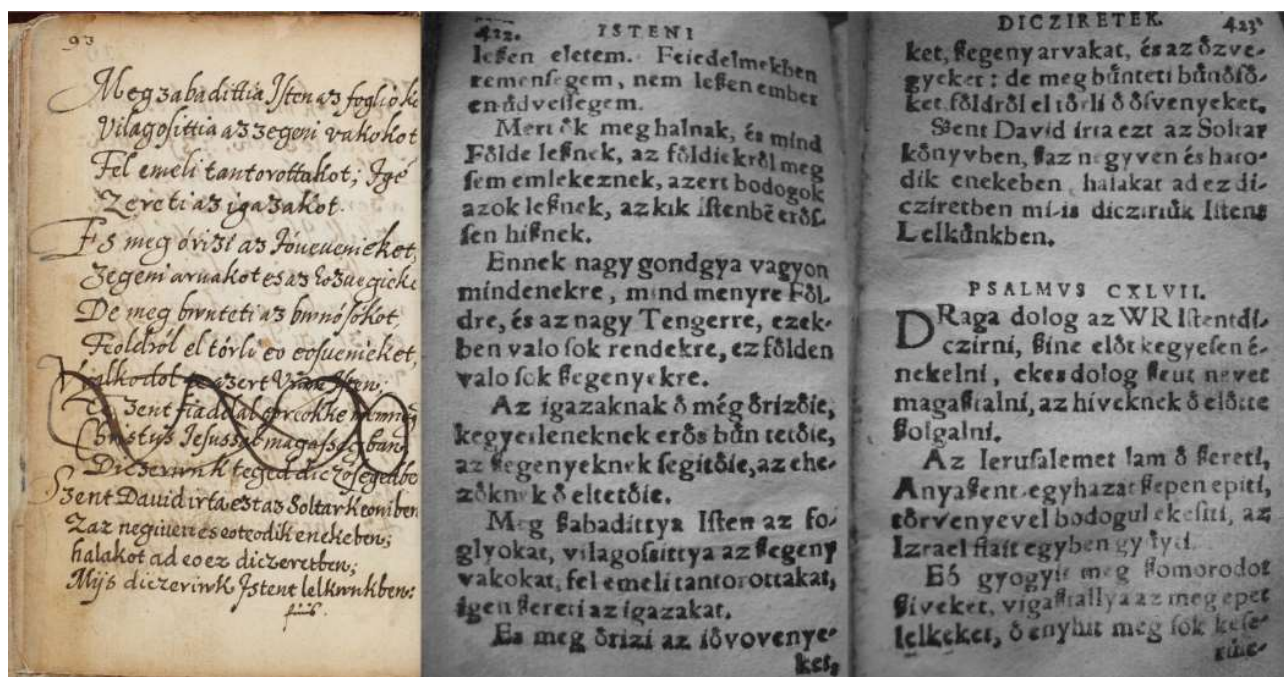
Hasonlóan gyenge fogódzó, hogy a gyülekezeti énekek esetében a szövegvariánsok eltéréseit többször szoktuk az úzussal magyarázni. Persze nem gondolom teljesen légből kapottnak, hogy a másoló kezét megvezetheti az adott gyülekezet által használt változat, ugyanakkor a legtöbb esetben ennek sincs adatolható alapja. Az a helyzet, hogy az úzus

³⁴ Erről bővebben: VADAI István, „Szövegkritika-kritika”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, 449–460 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

fogalmának bevezetésével gyakorlatilag minden variáns minden eltérése megmagyarázható, és inkább távolít a szövegkritikai problémák tisztánlátásától, mintsem hogy segítségével érvényes megállapításokat tegyünk. Hevesi Andrea a *Bölöni-kódex* meglehetősen nehezen megmagyarázható és kifejezetten egyedi szövegvariánsait egy feltételezett református-unitárius gyülekezeti úzus megjelenésének tulajdonítja.³⁵ Teszi mindezt azért, mert a fennmaradt források alapján ez lenne az egyetlen észszerű magyarázat, ám elveszett forrással nem számol: pusztán logikai alapon akár feltételezhetünk egy ismereteinknél korábbi, más krisztológiai elvek mentén szerkesztett énekeskönyvvel. Itt jöhet a jogos észrevétel, hogy melyik következtetéssel indukálunk *fölösleges ismeretlent*? Az úzus tettenérhetetlen, de nagymértékű jelenlétével vagy egy elveszett forrás feltételezésével?

Azt gondolom, az úzus fogalmát csak olyan esetben lehet tartósan használni, ha arra bármilyen nyom utal. Az unitárius énekeskönyvek kiadástörténetében látványos, hogy az újabb kiadások erősen átszerkesztik a forrásul használt korábbiakat. Ez a szerkesztés (amely a gyülekezet számára később az úzusban is artikulálódik) jelenik meg azoknál a kéziratok másolatoknál, amelyeket több kiadás után is forgatnak, mivel a felhasználók a későbbi változatokra javítják a kéziratok korábbi variánsait.

Bölöni-kódex vs. RMNy 983

A *Bölöni-kódex*ben még szereplő versszak nem szerepel a későbbi unitárius változatokban, a kódex egyik használója később ki is húzza a nem használható strófát.

³⁵ HEVESI Andrea, „Adalékok a *Bölöni-kódex* történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119/2 (2015): 239–247.

A hiányzó források és szövegek feltételezésével tele a padlás. Varjas úgy véli, hogy a 16. századi históriatermés akár fele is eltűnhetett, de bizonyosan kell számolnunk egy nagymértékű lemorzsolódással. Ám nem túl megalapozottan állítja ezt, sőt, a teljes korpuszt statisztikai alapon vizsgálva kimondható, hogy „[a] ránk maradt szövegek java része nem egy példányban maradt ránk (hiszen sokat kinyomtattak), sőt számos olyan is van, amelyet a nyomtatáson felül kéziratok is megőriztek.”³⁶ Tehát nem szabad nagymértékű szövegerózióval számolni a históriák esetében, és a *kizárólag* kéziratosságba szorult műveknek is általában nyomtatott forrást kell feltételeznünk. Ezeken túl pedig megint csak olyan atipikus históriászerekkel találjuk magunkat szemben, mint Bogáti, akinek művei kiadatlanságának okait korábban már tárgyaltam.

Vannak azonban olyan problémák, amelyeket csak a forrásvesztés feltételezésével oldhatunk fel. Ezekről jobb esetben külső információnk van (Balassi maga kezével írott könyve, *Toroczkai Máté graduálja*), rosszabb esetben nincs ilyesféle megerősítésünk. Ilyenkor marad a száraz mikrofilológia és a szövegváltozatok szinoptikus olvasása (ha akad belőlük több változat), erős adatokat keresve, ha egyáltalán kínál magán fogást a vizsgált anyag. Kizárólag változatok összeolvasásával például Pap Balázs a *Hoffgreff-énekeskönyv* és az *Énekek három rendbe* forrása(i) esetében feltételezni tud egy korábbi nyomtatott forrást.³⁷

A kéziratos források esetében különösen fontos a másolók számszerűsítése, mivel az esetleges forrásokra akkor következtethetünk a legpontosabban, ha a lehetőségekhez mérten tisztázzuk a lehetséges másolási szakaszokat időben és térben egyaránt. Ebben segíthet az esetleges datálás vagy bármilyen másolói utalás, de a vizsgált kódexek szerkezeti sajátosságait is szem előtt kell tartani. Nem ritka jelenség, hogy forrásaink csonkultak, szétestek, újraköztettek, amely körülmények jelentősen megnehezítik a kézírások felosztását és csoportosítását. A történelem során keletkezett, mai formájában fellelhető „kötetkompozíciók” már önmagában megvezetik a kutató linearitáshoz szokott szemét.

A másik összetevő, amely megnehezíti a kezek számbavételét, hogy bár megtanultuk a prozemináriumon,³⁸ mégsem tudjuk alkalmazni a duktus fogalmát (legalábbis nem sok példát ismerünk). A *poliduktusú* másolók és az ívfüzetek rendezetlensége együttesen eredményezik, hogy Stoll négy kézírást különböztet meg. Szerencsére Köpeczi anyagában találunk elvétve

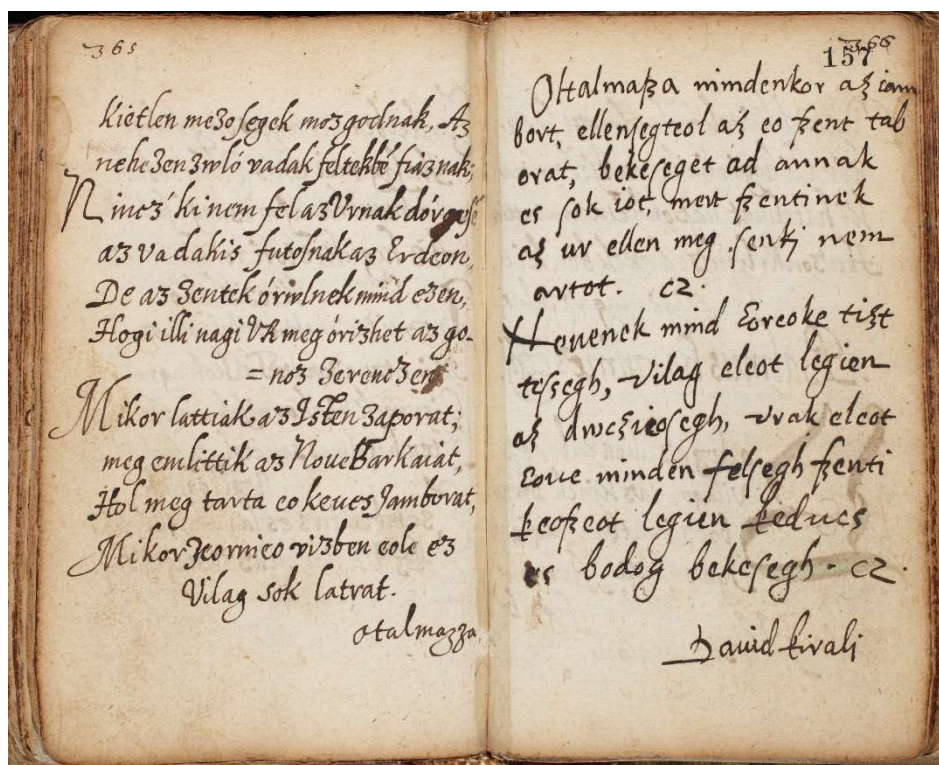
---

³⁶ PAP, *Históriák...*, 67.

³⁷ Uo., 59–109.

³⁸ „[e]gy kéz írása többféle írásképet eredményezhet”. ÉRSZEGI Géza, „Paleográfia”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 61–74 (Budapest: Universitas, 2003), 63.

olyan helyeket, ahol a két duktus együttesen jelenik meg, kizárva azt a lehetőséget, hogy az későbbi betoldás lehessen.

De gondoljunk csak azokra a kódexekre (nem nagy ritkaság), ahol az őrszó juszt se a másolt anyag duktusával szerepel.

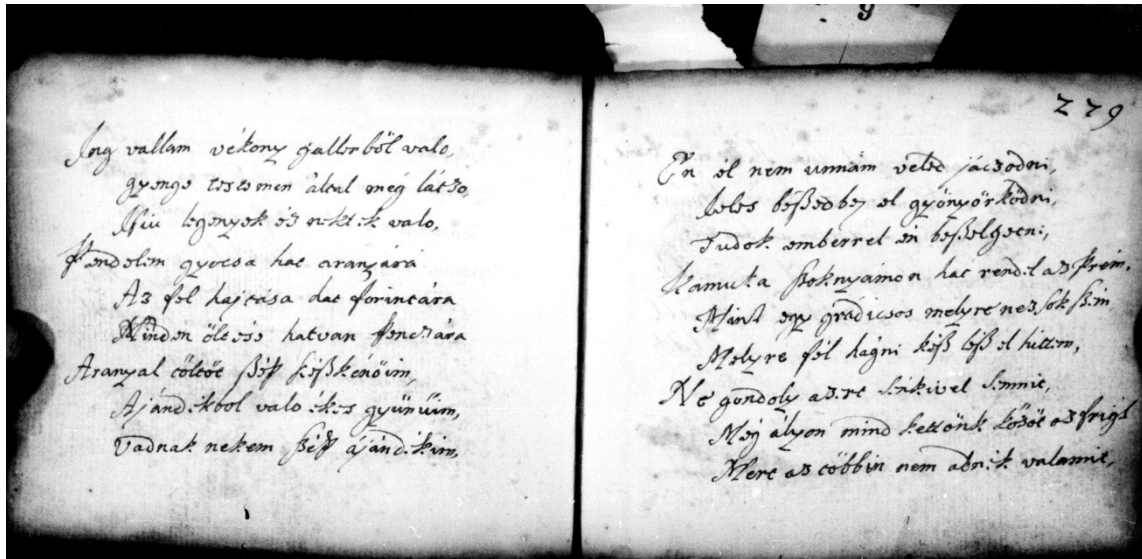
Poliduktusú másolók létét azonban addig nem hangoztathatjuk, amíg ez unikális jelenség. Molnár Dávid tanulmánya³⁹ indított arra, hogy ne feltétlen egyedi esetnek gondoljam a *Bölöni-kódex* kezei számának túlbecslését. A *Jancsó-kódex* egy énekét vizsgálva Varjas Béla a következőkre jut: 1–13. versszakát Váradi János, a 14–15. strófát egy második kéz, a 16. versszakot egy harmadik kéz, a 17.-től a végéig a kódexet folytató Tolnai István másolta. Pusztán logikai alapon nehéz elképzelni, hogy egy verset négyen másoljanak, pláne ilyen sűrű váltásban. Molnár ugyanannak a Váradi Jánosnak egy másik kéziratával összevetve jut szintén arra a lehetőségre, hogy *poliduktusú* másolóval van dolgunk. Ezen felbuzdulva láttam neki vizsgálni a gyanúsán többkezű kódexeket.

A vizsgálandó kört több szempont alapján szűkítettem. Az egyik a legkézenfekvőbb: mely forrásokhoz tudok hozzáférni, vagy melyeket tudom digitálisan beszerezni. A *Bölöni-kódex* kapcsán azonban az is világossá vált, hogy az autopszia elengedhetetlen, amint a kódexek kötését és a duktust sokszor meghatározó tintaminőséget/-használatot is figyelembe kell

³⁹ MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam 2 (2017): 45–54, 46–51.

vennem. Másik fontos szempontom a források kiválasztásánál az volt, hogy a kezek váltakozása folytonosságot mutat-e. A legtöbb többkezes kódexünk úgy keletkezett, hogy a kész kötetek végén maradt üres lapokat a későbbi használók teleírták. Ezek időben is jobban elkülönülnek a törzsanyagtól, és ha datálással is találkozunk, még könnyebb eldönteni, hogy van-e értelme a duktus vizsgálatának. Ilyen például a *Vásárhelyi-daloskönyv*, a *Kuun-kódex* vagy a Vadai István által leírt *Balassa-kódex*.⁴⁰

Harmadik szempontom csak az autopsziával vizsgált kódexek esetében volt releváns. Fontos kötetkompozíciós szerepe van annak, hogy milyen formában vagy módon keletkezett az adott kódex. Ha külön ívfüzetekre ír a másoló, amelyet csak később fűznek le, az nemcsak a kötetstruktúrát befolyásolhatja, hanem a másoló írásképét is.⁴¹ Gondoljunk bele: ha nincs a scriptor előtt az akár hónapokon át másolt anyag, hanem ívfüzetként félrerakja, kevésbé szembesül saját írásképével, és ezért az kevésbé befolyásolja őt, mint ha egy előre bekötött, üres kódexbe kezd el másolni. Az előre bekötött kódexek nemcsak homogénebb írásképet eredményeznek, hanem jellegzetességük az is, hogy nagyobb margóval dolgoznak (hiszen nem lehet egy 3–400 lapos kódex belső lapszéléig írni), a lapok egyforma méretűek, a margók és a sorok jobbára egyenesek, és nincs levágott szövegrész (mivel nem később vágták egy méretre a lapokat).

De ide sorolható az is, ha a még meg nem száradt tinta átnyomódik a szemközti oldalra.

Természetesen ez a három szempont – és ezek közül is leginkább az első, a hozzáférhetőség szempontja – jelentősen lecsökkentette a vizsgálandó korpust.

⁴⁰ VADAI István, „A Balassa-kódexről”, in *Balassa-kódex*, kiad. KÖSZEGHY Péter, átir., jegyz., utószó VADAI István, I–XI (Budapest: Balassi, 1994).

⁴¹ ETLINGER Mihály, „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124/2 (2018), 23–28.

Az OSZK-ban található *Pálffy Márton-énekeskönyvet* Stoll szerint 4 kéz másolja,⁴² de Holl Béla megjegyzése hívta fel valamire akaratlanul is a figyelmemet. A kódex ismertetésénél a következőt írja:

„[...] másolatnak csupán az 1a-2a lapokon lévő három Credo-parafrázis [...] minősül. Ez a rész azonban a kézirat törzsétől, a Jánosfi Ferencnek a 2b–27b lapokon lévő írásától elüt, későbbi kéz másolhatta.”⁴³

Egyrészt az önmagában valószínűtlen, hogy egy későbbi kéz írjon a törzsanyag élére, de persze megengedhető, ha volt pár szabad lap címlapnak kihagyva. A címlap kihagyását azért nem gondolom erős érvek, mert a kódex több helyen csonkult, nem a jelenlegi ívfüzettel kezdődhetett. Két helyen kötnek bele másik énekeskönyv-töredéket (más írással), a lapok és ívfüzetek mérete és terjedelme igencsak változó, ívfüzeteinek külső lapjai sérültek (amely azok lefűzetlen tárolására engednek következtetni). Ha jobban belegondolunk, az is eléggé furcsa, hogy valaki a lap versóján kezd el másolni. Sokkal logikusabb, ha nem gyors egymásutániságban másolja Jánosfi Ferenc a Credo-énekeket és az azokat követő ünnepekre valókat, ráadásul lapoz, és így nem törvényszerűen folytatja a megkezdett duktust. Mivel ebben az esetben nem ismerünk külső forrást, amelyet szintén Jánosfi másolt volna, nem állíthatom, csak árnyalhatom a többkezűséget: ha a *poliduktusú* másolók jelenségét is figyelembe vesszük, nincs arra semmi nyomunk, hogy feltétlenül idegenkezűséget feltételezzünk a kódex elején. Ezt alátámasztja az is, hogy a szakirodalom által is Jánosfinak tulajdonított részekben szintén egészen sokszínű írásképpel találkozhatunk. Az iniciálék hasonlóságára nem alapozhatunk (bármennyire is könnyebb érvelést eredményezne Jánosfi kézírásainak összekapcsolásában), ezeket másolás alkalmával kihagyhatják, későbbi kéz munkája is lehet.

A *Thoroczkai Zsigmond-énekeskönyv* kötését vizsgálva szintén bekötés előtti csonkulásra lehet következtetni. Ez abból fakadhatott, hogy az ívfüzeteket egyesével is használták, többnek hiányzik egyik vagy mindkettő külső levele. Különös kolligátum, mivel egyaránt tartalmaz szerelmes énekeket és ünnepnapokra szánt gyülekezeti énekeket, valamint a kódex elején lévő négy ívfüzet után velük egybekötve, de külön bőrkötésben szerepel a *Stylionalis* című latin-magyar kétnyelvű mű. A köteten belüli szeparáltság jól mutatja, hogy az egybekötésen és a tulajdonoson kívül nem kell más hasonlóságot feltételeznünk, így másolói egyezést sem. De Szabó T. Attila az ezt megelőző négy ívfüzetben is felfedez legalább (sic!)

---

⁴² STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi, 2002), 129. sz.

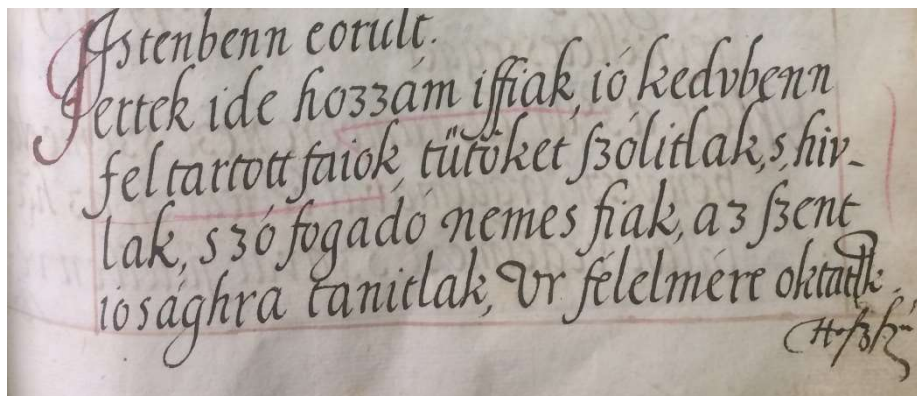
⁴³ HOLL Béla, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, Régi magyar költők tára, 17. század, 15/B (Budapest: Argumentum–Akadémiai, 1992), 32.

négyféle kézírást (füzetenként minimum egyet), amelyeket, ha jól értem, az énekek különböző tematikája is indukálhat.⁴⁴

Jobban szemügyre véve az első négy füzetet, nem olyan egyértelmű a tematikus különbözőség. Az első és második ívfüzet másolója véleményem szerint egy személy, és nem kizárható, hogy a harmadik első felét is ugyanő másolja, bár ebben rendezettebb írásképpel találkozunk. Ebben a részben szerelmes versek találhatók, illetve egy tévesen a kuruc költészeti anyaghoz sorolt bujdosó vers. Nem kérdés, hogy a korpusz nagyobb lehetett, viszont a harmadik füzet végén fennmaradt néhány üres oldalt már bekötés után írhatta tele a tulajdonosa. Erre az enged következtetni, hogy a negyedik füzet is tematikusan homogén: itt a főbb unitárius ünnepekre való énekek szerepelnek (egy harmadik kéz írásában), és az előttük lévő úrt szintén ünnepi énekekkel egészíti ki a kódex használója.

A *Pálffi Márton-énekeskönyv* és a *Thoroczkai Zsigmond-énekeskönyv* esetében tehát főlegesen feltételeztünk eddig négy másolót, meglátásom szerint mindkét kódex három kéz műve. Több kézírásra leginkább a kódex összerendezése/bekötése miatt következtethetett eddig a szakma, valamint a duktus változékonyságát sem vették figyelembe. A kötések vizsgálatából tehát nemcsak a hordozóra tehetünk következtetéseket, hanem a másolás módjára is.

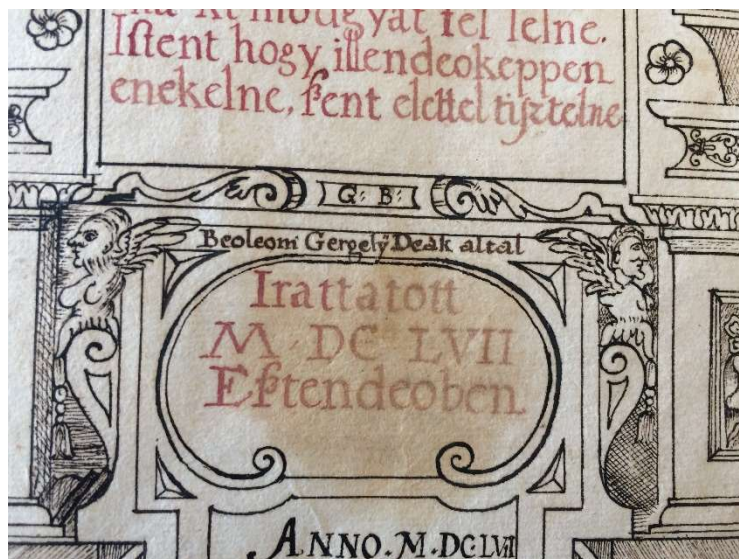
Főlegesen ismeretlennel számol Kanyaró Ferenc és Stoll Béla is, amikor a *Kanyaró-kódex* másolóiról beszélnek. Véleményem szerint Stoll hagyatkozik Kanyaró észrevételeire, és nem vizsgálja meg tüzetesen a kódexet. Az RMKT 17/4-ben így fogalmaz: „a 34. zsolttár 48. soráig Bölöni Gergely, a 49. sortól Felvinczi György másolatában.”⁴⁵ De lássuk a kérdéses másolóváltást.

Ha jobban megfigyeljük, Kanyaró piros ceruzájának vonalán kívül semmi nem utal arra, hogy változna a kézírás. Miért is gondolunk egy homogén és ráadásul nagyon rendezett íráskép mögé két kezet? Az egyetlen magyarázat a kódex címlapja.

⁴⁴ SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratok énekeskönyvei*, Erdélyi tudományos füzetek 20 (Kolozsvár: Lapkiadó Nyomdai Műintézet Rt., 1929), 6–7.

⁴⁵ *Az unitáriusok költészete...*, 581–582.

Itt látható Bölöni Gergely Deák neve, feltűnően más tintával, amelyről (és a Kanyarót megvezető 1657-es datálásról) Stoll is azt írja: „Más, XVII. század végi írással, amely megegyezik az 1a. lapon lévő bejegyzésével: [...] »Kolosuari Unitaria Ecclesiae«”.⁴⁶ Ám ezen a későbbi beíráson és Kanyaró válaszvonalán kívül semmi nem indokolja, hogy két kézírással lenne lemásolva Thordai 150 zsoltára. Bölöni Gergely neve még egy helyen felbukkan, a kódex végén található latin nyelvű epigrammában. Stoll erről is említést tesz, de még inkább elbizonytalanít:

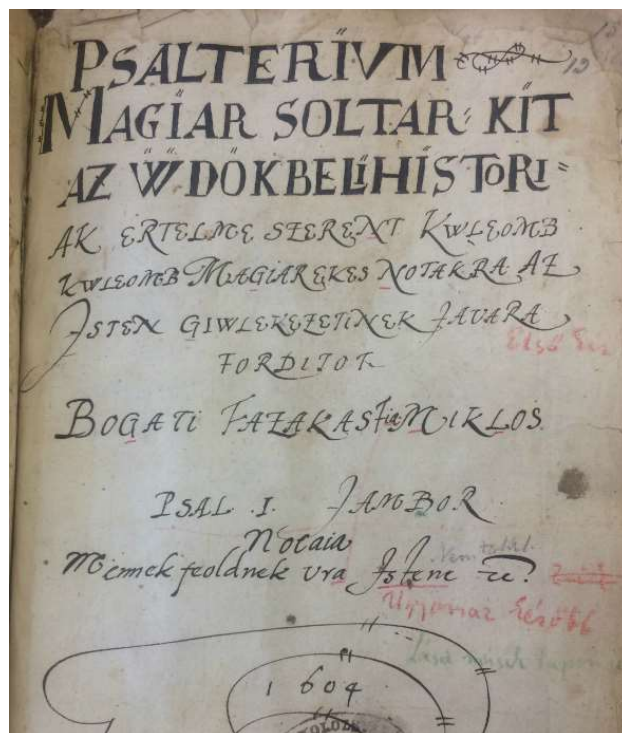
„A kézirat első részét tehát Bölöni Gergely másolta 1657-ben. Ezzel némileg ellentétben áll Felvinczi Epigrammájának idézett részlete, ebből inkább arra lehet következtetni, hogy Bölöni nem a másoló volt, hanem a kötet mecénása.”⁴⁷

Hasonló esettel találkozunk, ha felcsapjuk a *Péchi Simon-énekeskönyvet*. A címlapon egy 1604-es évszám van, amely biztosan nem a lejegyzés dátuma (1615), illetve a Bogáti Fazakas Miklós névbe valaki később betoldott egy „Fia” szót.

---

⁴⁶ Uo., 581.

⁴⁷ Uo., 582.

Innen is eredeztethető az a probléma, hogy sokáig három Bogáti Fazakas Miklóst feltételeztek: a zsoltárfordítót, a teológust és egy heidelbergi diákot. Tehát a címlap információi több esetben megbízhatatlanok, azokat a későbbi korok felhasználói bármikor kiegészíthetik legjobb tudásuk szerint.

Sokáig azt vizionáltam, hogy Kanyaró akkor is téved, amikor a *Kanyaró-kódexet* másoló Felvinczi György kézírásának tulajdonítja a *Kövendi János-kódex* másolását is. Ezt azonban nem sikerült cáfolnom, mivel egy olyan következetes másolóval van dolgunk, aki szignózza és datálja a kódexeket, mindegyik tulajdonosához ír egy-egy epigrammát, és kifejezetten szép kézírással dolgozik fólió méretű, előre lekötött kódexekbe. Ráadásul e két kódex esetében a másolási év is megegyezik (1676), és mindkettőben helyet kap Thordai János zsoltárkönyvfordítása, amelyek közös forrásra vezethetők vissza. Emellett a másolóról elnevezett 1679-es *Felvinczi-kódex* is biztosan hozzá köthető.

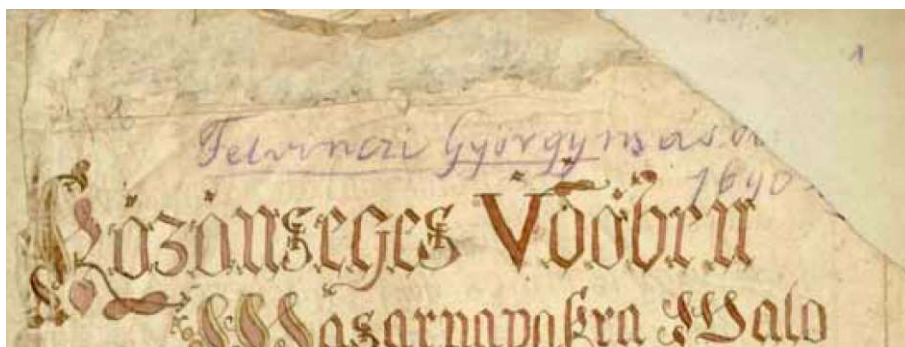
Akkor kezdtem gyanakodni, amikor azzal szembesültem, hogy Kanyaró belendül, és az *Unitarius graduál* másolójának is Felvinczit tartja. Stoll itt viszont elbizonytalanít (és én osztom a véleményét):

„Nem tudni, honnan vette Kanyaró, hogy a kódexet Felvinczi György másolta 1690-ben. A keltezés mindenestre rossz, mert a kézirat anyagában és beosztásában híven követi az 1697-i nyomtatott unitárius énekeskönyvet.”⁴⁸

És a kódexben Kanyaró ceruzás bejegyzésein kívül erre semmilyen jel nem utal.

⁴⁸ STOLL, *A magyar kéziratok énekeskönyvek...*, 138. sz.

A különböző duktusokat vizsgálva mindig eszembe jutott Latzkovits Miklós észrevétele, miszerint minél tovább nézünk két kézírást, annál jobban kezdenek hasonlítani egymásra. Azt gondolom, Kanyaró és az *Unitárius graduál* példája jól illusztrálja ezt a jelenséget, amelybe könnyű belefutni, főleg, ha a duktus problémás meghatározhatóságát hozzátesszük. Ez pedig a ló bizonyos másik oldala, ahol a fölösleges ismeretlenek kizárásával fölösleges ismerősöket teremthetünk.

De ha nem is mikrofilológiai szinten, egyéb szakirodalmi jelenségek mentén ezek a fölöslegességek is tetten érhetők. Az egyik ilyen a nagybetűs névtelenek szerzőként szerepeltetése. A *Repertórium*ban, ha a mező szerinti keresés keresztnév cellájába a Névtelen nevet írjuk, máris 17 rekordot kapunk. Azonban ez azt eredményezi, hogy nem létező szerzők alá sorolunk olyan műveket, amelyeknek (remélhetőleg) volt szerzője, és úgy teszünk, mintha a szerzőségük el lenne már döntve. Sőt, meglepetésként hathat az is, hogy Szendrői Névtelen két versnek is szerzője.

Nagyon hasonló, de még inkább becsapós az akrosztichonokban fellelhető nevek szerzői dedikációnak olvasása. Tény, hogy bizonyos szerzőknél ez így működik, de Szegedi Gergely esetében ettől eltérő használattal is találkozunk: az akrosztichonban a címzett neve is lehet. Ezzel érdemes lesz a jövőben számot vetni: hány olyan költőnk van, amelyet csak a szakirodalom teremtett?

II. A *Bölöni-kódex*⁴⁹

A *Bölöni-kódex* ellentmondásos és rejtélyes kézirat. Gyülekezeti énekanyaga és erős szerkesztésről árulkodó szövegváltozatai az unitárius hagyományhoz kapcsolják, de a szövegvariánsok egyediségének mértéke egyúttal el is távolítja attól. A szövegváltozatok

⁴⁹ OSzK Oct. Hung. 642., az ellenőrizhetőségéhez: *Bölönyi János Zsigmond énekeskönyve*, <http://mek.oszk.hu/16700/16778/html/index.html> Hozzáférés: 2020. 12. 31.

vizsgálata és a kódex jelenlegi szerkezetének rekonstrukciója is elengedhetetlen fontosságú, mivel a hordozó önmagában sok – szövegkritikai szempontból ugyan – másodlagos, de lényeges kapaszkodót kínál. Ez a fejezet arra vállalkozik, hogy csupán a mikrofilológia mentén tett állításokkal látótérbe hozza a *Bölöni-kódex* valószínű forrását.

II. 1. Kutatástörténet

2015-ben két tudós munka is született, amely hasznos adalékokkal szolgált a kódex lejegyzésének körülményeihez. Fehér János alapos és vaskos monográfiájának egy fejezetében⁵⁰ mutatott fel új eredményeket a kézírások azonosításában, Hevesi Andrea pedig a kódex szövegváltozatait vizsgálta.⁵¹ E két dolgozatot megelőzően a *Bölöni-kódex* nem szerepelt az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterében; mindössze Stoll Béla közli bibliográfiájában a kódex tartalmát,⁵² és ugyanő adja valamivel részletesebb leírását az RMKT 17/4-es kötetének jegyzeteiben.⁵³

Stoll meglátása szerint olyan egyedi forrással van dolgunk, amelyet négyen másoltak, és amelynek legkorábbi másolója az azóta 1616-ra keltezett unitárius énekeskönyvből dolgozik.⁵⁴ Emellett szerinte „a kötet jelenlegi állapota csak úgy magyarázható, hogy a legutolsó tulajdonosa egy vagy több szétesett énekeskönyvet újrakötetett és kiegészített”.⁵⁵ Mivel a kódexet szakaszosan, 1615-től 1621-ig másolták, kétféle lapszámozással látták el, emellett a szövegek és a különböző kézírások nem folytatólagosan és nem kronologikusan követik egymást. A kötet ezenfelül az elején, közepén és végén is csonka. Stoll nem foglalkozik a későbbi szövegekkel, csak az énekeskönyvet 1615–16-ban másoló, GK monogramú személy által lejegyzett énekek és a nyomtatott unitárius hagyomány viszonyát vizsgálja, elsősorban tartalmi-szerkezeti összevetés alapján. Megemlíti, hogy a *Bölöni-kódex* szövegvariánsai bizonyos mértékben eltérnek az unitárius szöveghagyománytól, e változásokat pedig egyértelműen a másolók számlájára írja.

Hevesi Andrea már másképp látja a szövegváltoztatások lehetséges okait. Az ő feltételezése szerint is az 1616-os unitárius énekeskönyv alapján másol GK, úgy gondolja

---

⁵⁰ FEHÉR János, *A bölöni unitárius templomvár*, (Bölön: Dobó-Valál Egyesület – Bölöni Unitárius Egyházközség, 2015).

⁵¹ HEVESI, *Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez*

⁵² STOLL, *A magyar kéziratok énekeskönyvek...*, 30. sz.

⁵³ *Az unitáriusok költészete*, 534–536.

⁵⁴ RMNy 983. Hevesi Andrea könyvében a korábbi datálásokat 1616-ra módosította, mivel az énekeskönyvet részint már azévből vásárolt új betűkészlettel nyomtatták Kolozsváron. Vö. HEVESI, „*velünk együtt...*”

⁵⁵ *Az unitáriusok költészete*, 535.

azonban, hogy a bölöni szóbeli úzus vezeti a kezét. Molnár Lehel nyomán⁵⁶ úgy véli, hogy a háromszéki unitáriusok és reformátusok szokatlanul szoros együttélése teremthetett olyan sajátos helyzetet, melyben a református nyomtatványokból származó szövegváltozatok több helyen átírhatták a még kialakulóban lévő unitárius szöveggyűjteményt. Hevesi szerint „a kódex és a nyomtatott unitárius hagyomány kapcsolatát úgy magyarázhatjuk, hogy a 17. század elejére egészen bizonyosan kialakult az unitárius énekkorpusz, amit a templomban énekeltek, de – mivel az unitárius énekgyűjtemények a többi protestáns felekezet énekeskönyveihez képest később jelentek meg nyomtatásban – az egyes gyülekezetekben, különböző lelkipásztorok és tanítók alatt más-más szövegváltozatban voltak ismertek”.⁵⁷ Elgondolása izgalmas, és több kérdést megmagyarázna, de bizonyosokat nem. Több olyan szöveget is tartalmaz ugyanis a kódex, amelyek csak itt fordulnak elő, láthatóan szervesen kapcsolódva olyan szövegkorpuszokhoz, amelyeket a nyomtatott unitárius hagyományhoz közelinek tart mind Hevesi, mind Stoll. Kronológiai érvek is gyengítik ezt a megközelítést: milyen módon lehetett köze a *Bölöni-kódex* 1615 decembere és 1616 februárja közt GK által másolt szöveganyagának az 1616-ban kinyomtatott első unitárius énekeskönyvhöz?

A kódex problematikus felépítése, csonkasága miatt fontosnak tartom részletes bemutatását, a másolók és kézírásaik vizsgálatát, illetve GK szövegcsoportjainak lehetőség szerinti rekonstrukcióját.

II. 2. Másolók

Stoll meglátása szerint a kódexben négy kézírás különböztethető meg egymástól. A fennmaradt anyag nagy részét GK másolta, ezen felül 1620–21 között egy J. B. Z. monogramú illető, és két önmagát nem azonosító, ismeretlen másoló. Hevesi Andrea és Fehér János egymástól függetlenül vetik fel, hogy J. B. Z. azonos lehet azzal a „Joanni Sigmond Bölöniensi”-vel, akit GK a 112v oldalon említ meg, mint megbízóját.⁵⁸ Hevesi sejti, Fehér pedig meggyőzően attribuíja GK-t is. A bölöni vártemplom falain fedezhető fel Köpeczi György neve, ráadásul ugyanolyan iniciálékat használ ott is, mint a kódexben. Fehér két Köpeczi Györgyöt is azonosít, azonban a kódex másolójának Köpeczi Bocz György deákot tartja. Sőt, az egyik vers (*Bizontalan voltát világ állapotjának...*) szerzőjének is őt gondolja, ez azonban erős érvek

---

⁵⁶ MOLNÁR B. Lehel, „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt”, *Keresztény Magvető* 118/3 (2012): 245–275.

⁵⁷ HEVESI, *Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez*, 243.

⁵⁸ Uo., 240. és FEHÉR, *A bölöni unitárius templomvár*, 312–313.

hiányában csak jóindulatú feltételezés marad.⁵⁹ A másolókra vonatkozó attribúciókat nem vitatva is egyszerűbbnek tartom a továbbiakban BJZ-vel és KG-vel jelölni a másolókat.

Stoll így látja a kézírások váltakozását:⁶⁰

- I. KG 1615–16: 5r–23v, 41r–53v, 57r–72v, 77r–106v, 110r–180v
- II. 1617: 32r–32v, 53r–53v
- III. 1618–19: 1r–4v, 32v–34v, 73r–76v, 107r–109v
- IV. BJZ 1620–21: 24r–31v, 35r–40v, 54r–56v

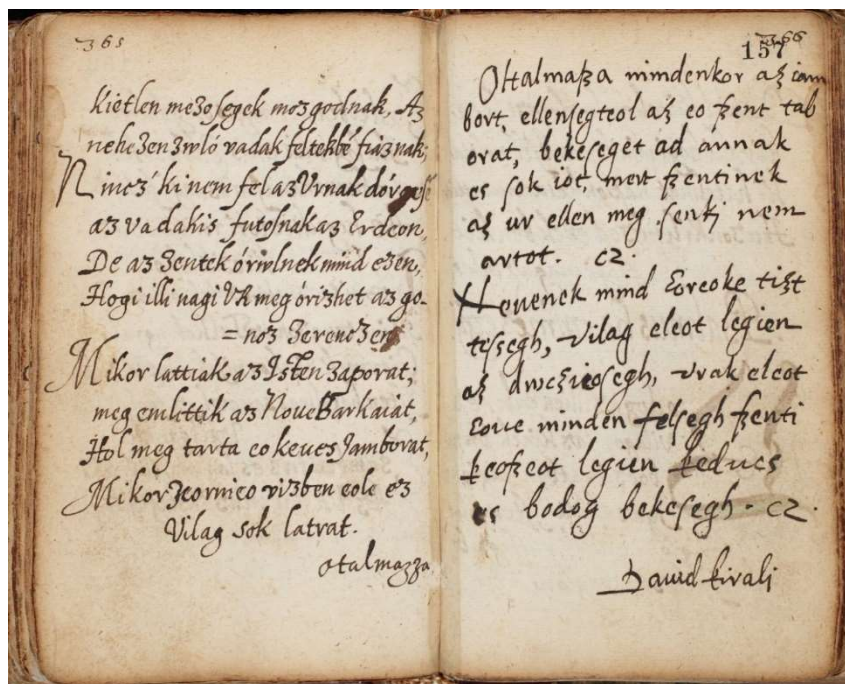
Megállapításait, mely szerint a kódex négy kéz munkája lenne, valamint hogy több énekeskönyvből álló kolligátumnak kellene tartanunk, a forrás alapos vizsgálata után nem tartom magától értetődőnek, ugyanis felfedezhető több apró hasonlóság az általa különbözőnek vélt írások közt. Ezt a gyanúmat igazolta Fehér János monográfiájának Köpeczi Györggyel foglalkozó fejezete. Ő ugyanis csak két kézírást különböztet meg egymástól, és a II. és III. számút egyaránt a IV. csoport gazdájának, BJZ-nek tulajdonítja. A III. csoport esetében, úgy gondolom, igaza van, és ebben meg is erősített Latzkovits Miklós néhány tudós észrevétele. Fehér egyik érve sok paleográfiai problémára választ adhat, ugyanis szerinte a különböző években használt, láthatóan különböző tinták minősége nagyban befolyásolja az írásképet, és ezt az elgondolást csak erősítik Stoll III. és IV. csoportjának nagyon hasonló és egyedi jelölései. Az eltérő duktus, a szabálytalan kronológiai sorrend és a későbbi szövegek véletlenszerű elhelyezkedése lehetett az oka, hogy nem lehetett könnyen összefésülni az azonos kézírásokat.

A II. csoport azonban felvet olyan kérdéseket, amelyek nem magyarázhatók a tintával. A Stoll szerint idetartozó 53r–53v oldalpáron található írás inkább közelíthető BJZ-hez, valószínűleg a szöveg kuszasága és a rossz íráskép miatt sorolódhatott ide. Emellett a 32r–32v-n kívül is találkozunk még ezzel az írásképpel. Véleményem szerint az 1617-esként számon tartott kézírás így helyezkedik el a kódexben: 32r–32v, 157r, 175r–180v. Külön felhívnom a figyelmet a 157r-ra:

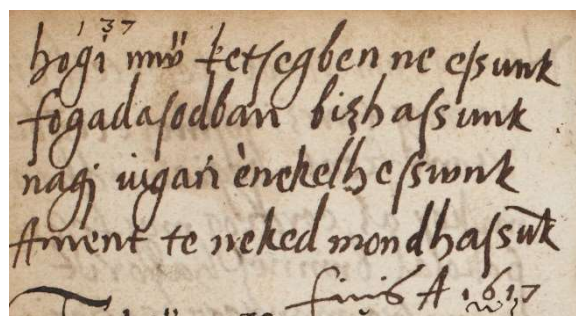
---

⁵⁹ FEHÉR, *A bölöni unitárius templomvár*, 328.

⁶⁰ STOLL Béla, „Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 520.

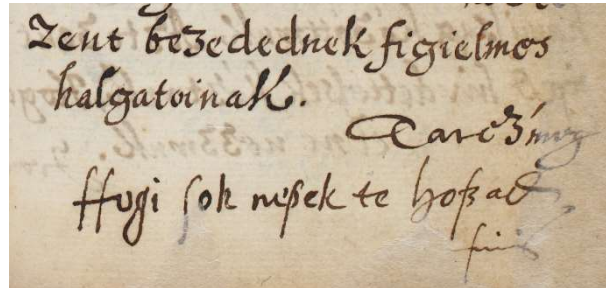

Itt egy ívfüzeten belül váltja egymást a két különbözőnek ítélt kézírás. Baloldalt KG kézírása látható, jobb oldalt a II. csoporthoz sorolt 1617-es írás. A szöveg az oldalhatáron nem csonkul, nem szakad meg és egy ívfüzeten belül helyezkedik el. Emellett a következő, 157v oldalon már újra egyértelműen KG baloldalon látható írásával folytatódik a Bogáti-zsoltár. Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy egyazon kéz munkája mindkét íráskép, mivel nehezen elképzelhető, hogy versszöveg és ívfüzet közben, oldalhatáron szakadna meg a másolás, majd egy üres lap kihagyása után folytatná KG, és ezt a hiátust pótolná a kódex 1617-es másolója. A jobboldali íráskép összevetéshez a 32v és datálása:

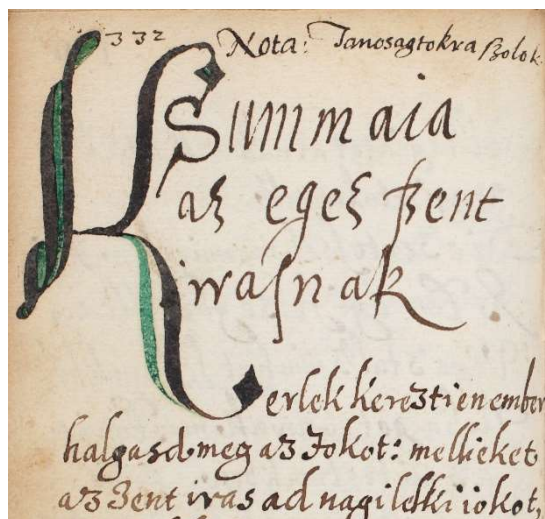
Ám nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy az 1617-es másoló jelen van 1616-ban az adott szöveg lejegyzésénél, és átveszi egy oldal erejéig a tollat.

Hogy ezt a nem kimondottan egyszerű és a kétségeket eloszlatónak alig nevezhető magyarázatot elkerülhessem, kerestem olyan helyeket, ahol a két íráskép koherensebb módon vagy legalább egy oldalon belül találkozik. A 93r-n így szerepelnek:

Az *Adjunk hálát mindnyájan...* kezdetű Huszár Gálnak tulajdonított ének utolsó két versszaka nem szerepel teljes terjedelmében a kéziratban, a két utolsó strófának csak a kezdősorai jelennek meg. Az adott hely értelmezhető úgy is, hogy későbbi kéz biggyesztette a lap aljára a záróstrófa elejét, hogy teljes legyen a vers. De mivel a „Tarts meg” órszó pozícióban szerepel, és a verso már egy új ének címével indít (csonkán hagyva az éneket), KG is javíthatja és lezárhatja a másolt éneket.

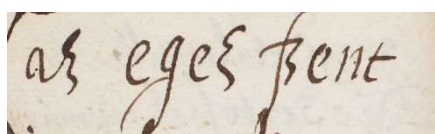
Annál is inkább, mert ezt az éneket nehezen kerülhette el bárki, aki protestáns gyülekezet környékén megfordult; Huszár Gál 1560-as énekeskönyvétől kezdve az összes gyülekezeti kiadást megjárta. Ezért is lehetett elég a záróstrófák kezdősorait felírni, mivel ennyi elegendő az énekléshez. KG szokása „finis”-szel jelezni az énekek végét, és ebben következetesnek mondható. Azt gondolom, hogy KG egészítette ki teljessé a másolatát. Szerencsére maradt ennél koherensebb találkozás is a kétféle írásnak. A 140v-n a következő szerepel:

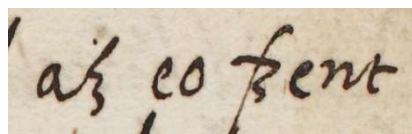
Míg a cím még az 1617-es írással szerepel, a díszes kezdőbetű és az énekszöveg ugyancsak KG már jól ismert vonásaival látható. Ráadásul az iniciálé mérete túlzó és nem értelmezhető, ha nem szerepel mellette a cím; a kettő egy időben kellett, hogy íródjon. Olyannyira egy időben, hogy a nótajelzés már kevésbé fért el tőlük, és a cím elé kényszerült.

Nem tartom tehát valószínűnek azt a variációt, hogy a nótajelzést és az iniciálét író KG átadta valakinek a tollat, hogy kanyarítson oda egy címet arra a szép nagy helyre, majd folytatta az ének másolását. Ráadásul a rendezetlenebb cím első szavának S betűje is egyértelműen KG kézjegye.

A 1616-ban keletkezett címet összevetve az 1617-es kézírással, azt gondolom, nem kétkelhetünk abban, hogy gazdájuk ugyanaz.

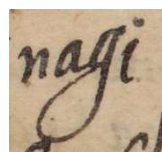
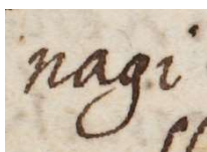

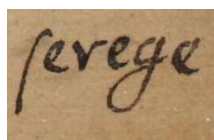
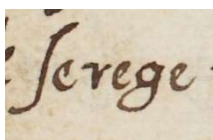
140v

157r

De találunk egyéb hasonlóságokat is, ha KG és az 1617-es dátummal ellátott kézírást egymás mellé helyezzük:

A példák és a két kézírás felvetette filológiai problémák tükrében azt gondolom, hogy más magyarázat valószínűleg a probléma feloldására, mint hogy KG kézírása mindkettő, csak másfajta *duktus* használ, amelyet a 32r–32v-n és a 175r–180v-n is láthatunk. Ezek az oldalcsoportok tematikusan is kapcsolhatók KG szövegtörzshöz, mivel találkozhatunk olyan énekkel, amelyet láthatóan unitárius gyülekezeti használatra szántak, ám kimaradnak az 1616-tól ismert hagyományból. De olyannal is, amelyet kizárólag unitárius nyomtatványból ismerünk. A 157r alapján is elgondolkodtató, hogy a másfajta duktus másfajta ortográfiát is eredményezhet, de a *Bölöni-kódex* forrásának híján nem lehetünk ebben biztosak. A 17. század elején a kialakulófélben lévő szabályrendszerek híján a másolói munka jellegéből adódóan alkalmazza forrása és saját helyesírási megoldásait, nem gondolom, hogy erős állítások tehetők erre alapozva. Annál is inkább, mivel KG korpuszában máskor is találkozhatunk olyan egyértelmű következetlenséggel, mint a 156v–157r oldalpáron, hogy az őrszó és a következő oldal strófakezdő szava más betűkkel van leírva (pl. 8v–9r: Ninchen/Ninczen, 15v–16r: Cziak egy/Chiak egi). Fehér János tintahasználatra épülő érve mindenesetre elgondolkodtató, azonban KG esetében adekvátabb, mivel írásképének változékonyságában a tinta nem változik.

A 175r–180v szintén KG rendezetlenebb írásképét tartalmazza, amely oldalakat a szakirodalom eddig figyelmen kívül hagyott, de végtére is helyesen sorolt KG alá.

Ezek fényében a két kézírás elhelyezkedése a kódexben:⁶¹

KG (1615–1617): 5r–23v, 32r–32v, 41r–52v, 57r–72v, 81r–106v, 110r–180v

BJZ (1618–1621): 1r–4v, 24r–31v, 32v–40v, 53r–56v, 73r–80v, 107r–109v

KG saját bevallása szerint BJZ-nek másolja az énekeket. Ez abból is látszik, hogy nagy számmal találhatunk olyan helyeket, ahol BJZ javítja KG korábbi szövegét, emellett a későbbi betoldások sem követik a KG által másolt törzsanyag szerkezetét; kronologikusan és tematikusan is átstrukturálja. Stoll korábbi feltételezése, hogy akár több énekeskönyvből köthették össze a *Bölöni-kódexet*, okafogyottá válik, mivel csak a megbízott másoló munkáját

---

⁶¹ Különböző szakaszok több esetben megszakadnak vagy csonkulnak, a jelzett csoportok csak a kézírások váltakozásait mutatják.

egészíti ki, javítja és szerkeszti a tulajdonosa. Ehhez azonban szükséges rekonstruálni a KG-féle törzsanyagot és BJZ betoldásait is.

II. 3. Hordozó

Az alábbi táblázat a kötet szerkezeti problémáit szemlélteti. Szürkével jelöltem BJZ szövegblokkjait, KG-it fehérrel. Feltüntettem mindkét típusú oldalszámozást, és dupla vonallal jelöltem azokat a helyeket, ahol a kódex valamilyen formában megszakad (kronológia, töredékesség, kézírások váltása). Félkövérrrel szedtem a különböző szerkezeti egységek címeit. Szakaszhatárokat csak olyan indokolt esetekben jeleztem, ahol bármilyen adat (oldalszám, őrszó, csonka szöveg) erre utal.

incipit	oldalszám	régi oldalszám	másolás ideje
Nem nekünk Uram (töredék)	1r	53	
Kérlek téged ó emberi állapot	1v	54	
Ó Úristen tekints reánk	3v	58	
Térj meg ember az te bűneidből (töredék)	5r	81	1616. február 23.
Kegyelmes Úristen tekénts mireánk	5v	82	
Emlékezzél Úristen híveidről	6v	84	
Mostan Úristen hozzád kiáltunk	7v	86	
Erős várunk nekünk az Isten	8v	89	
Dicsérd az Istent mostan ó én lelkem	9v	91	
Ó Istennek népei (töredék)	11r	96	
Hallgass meg minket	11v	97	
Hálát adjunk Istennek fejünként	12v	99	
Könyörgünk teneked kegyes Isten	13r	100	
Óhajtását és siralmát	14r	102	
Ó te keresztyén ember serkenj fel álmodból	15r	104	
Neked mennyei szent atyánk könyörgünk	16v	107	
Egy lélekkel mostan áldott hívek (töredék)	17r	108	
(töredék)	18r	112	
Könyörgvén neked hatalmas Úristen	18r	112	
Ébrejél fel világ bűneidből	19v	115	
Felséges Isten mennek földnek ura és embereknek	21r	118	
Uramisten ki igértél ótalmat	22v	121	
Számkivetésre Dávid megyen vala	24r		
Hallgass meg mostan felséges Isten mennek és földnek	25v		
Mennek és földnek nemes teremtője	27r		
Mennybéli Isten kegyelmes szent atyánk	28r		
Nagy hálát adjunk az Atyaistennek	29r		1621.
Nagy Urunk, ne hagyj minket	30r		
<i>Mi atyánk ki vagy mennyekben</i>	31v	136	1617.

Adjunk hálat az nagy Úristennek	32v	137	1618.
Kegyelmes Atyaisten könyörgünk szívünkben	33v	139	
Vedd eszedbe te keresztyén az Krisztus mondását	34r	140	
Rettenetes ez világnak mostan minden	35r		
Az istenes az jámbor bizhatik	39r		1620.
Tudjuk Uramisten	41r	144	
Az mi életünknek közepette	41v	145	
Ember emlékezzél az szomorú halálról	42r	146	
Megszabadultam már én az testi haláltól	43r	148	
Emlékezzünk mi keresztyén népek	43v	149	
Emlékezzél meg emberi állat	45r	152	1615.
Ember emlékezzél utolsó napodról I. (töredék)	48v	159	
Ember emlékezzél utolsó napodról II. (töredék)	49r	162	1615. december 22.
Ó te meghaladó emberi nemzetség	50r	164	
Haladó emberek kik most jelen vadtok	52r	168	
Dicsírlek tégedet én édes Istenem	53r	170	
Majd szép dolgot mondok	54r		
Adj békességet Úristen	56v		
Emlékezzél élő ember	57r	171	
Az Istennek jó voltáról	58v	174	
Jer temessük el az testet	60v	178	1616. január 2.
Hagyjátok el hű keresztyének	62r	181	
Adj üdvösséges kimúlást Úristen	63r	183	1616. január 3.
Az örök élet mi legyen	65r	187	1616. január 4.
Halgassátok ezt keresztyének	66r	189	
Mely családság ez világ	67r	191	1616. január 5.
Bizontalan voltát világ állapotjának	70r	197	1616. január 6.
Mit bízik ez világ	73r	202	
Szükség keresztyének mindenek éltében	74v	203	1619.
Jer mi kérjük az mű Atyánkot	77r	203	
Szent Dávid próféta éneklőkönyvének	78r	205	
Dávid prófétának imádkozásáról	79v	208	
Követi vala népnek sokasága	80v	210	
Az pünkösdsnek jeles napja		212	
Invocaciones ante sacrosanctas conciones canendae	81r	213	
Könyörögjünk Istennek, mi szent atyánknak	82r	215	
Világosságoknak szent atyja	83v	218	
Hallgass meg minket nagy Úristen	84v	220	
Járuljunk mi az mi kegyes	86r	223	
Alázatos szíbeli fohászodással	87v	226	
Jövel szentáldott Isten	89r	229	
Cantiones ante concionem canendae	90r	231	
Légy irgalmas Úristen minekünk	90r	231	
Adjunk hálat mindnyájan az Atya Úristennek (töredék)	91v	234	
Mi kegyes Atyánk kit vallunk hütünkben	93v	238	
Hálaadásunkban rólad emlékeztünk	95v	242	
Dicséretet mondjunk az nagy Úristennek	97r	246	1616.

Onszol minket Dávid próféta	99r	249	
Segétségül híjuk az mennybeli Istent	100v	252	
Tekénts reánk Úristen	103r	257	
Isteni dicséretok	105r	261	
Bocsásd meg Úristen	105r	261	
Uramisten miért bocsátál reám (töredék)	106v	264	
Pünkösöd napja betelvén	107r	265	
Jövel örök Atyaisten mindeneknek teremtője	108v	267	1619.
Az pünkösödnek jeles napján (töredék)	109v	269	
Háborúsága Dávid királynak	110r	271	1616. január 25.
Szent Dávid király bűnei ellen	113r	277	
Drága dolog az Úristent dicsérni	117r	285	
Jóllehet nagy sokat szóltunk	120v	292	
Felséges Isten hozzád kiáltunk	122r	295	
Ó én két szemem tü az Úrra nézzetek	123v	298	
Nagy bánatában Dávid mikoron vala	125v	302	
Ilyen fogadást tón az szent Dávid	128v	308	
Mely hatalmas az mi urunk az Isten	130v	312	
Az ki az Istent megismerheti	132v	316	
Tekénts reánk immár nagy Úristen az mennyekből	137v	326	
Az szentírásbeli jókról	140r	331	
Kérlek keresztyén ember hallgasd meg	140v	332	
Ó Izrael szerető népem	143r	337	
Hogy Jeruzsálemnek drága templomát	146v	344	
Hogy panaszkodik az hatalmas Isten	149v	350	
Egész Izraelt Dávid felgyűjté	154v	361	
Boldog az ilyen ember ez világon	157v	367	
Boldog az ilyen ember ő lelkében	160r	372	
Boldog az olyan ember az Istenben	163v	379	
Szükség megtudnunk üdvösségnek	165r	382	
Hálát adunk neked mindenható irgalmas Úristen	168r	388	
Az ki veti segedelmét (töredék)	173v	399	
Téged, Uram... (töredék)	175r	406	
Jövel örök Atyaisten lelkünk vigassága (töredék)	180r	416	

Szembetűnő, hogy a BJZ által másolt szövegcsoporthoz egy részének nincs régi oldalszámozása (24r–31v, 35r–40v, 54r–56v), ezeket 1620 és 1621 között másolta. Ráadásul találni olyanokat is, amelyeknek később beékelt, más tintával írt, rontott oldalszámozása van; e blokkok (73r–76v, 107r–109v) egyaránt 1619-es dátummal vannak ellátva (ezek régi oldalszámait balra zártam). BJZ azon csoportjai, ahol a régi oldalszámozás folyamatosan halad és nem tekinthető későbbi pótlásnak (1r–4v, 32v–34v, 77r–80v), nagy valószínűséggel a másoló által legkorábban másolt szövegek, amelyek KG másolatait egészítették ki koherensebb módon, mint a későbbi betoldások. Ezért szerepelhet az egyik ilyen blokkban az 1618-as dátum. Úgy gondolom, BJZ több lépcsőben szerkesztette énekeskönyvét, mire az végleges formáját elnyerhette.

KG szakaszai oldalszám szerint ugyan követik egymást, de sem kronologikusan, sem tematikusan nem illeszkednek egymáshoz. Nagy valószínűséggel 1618 körül BJZ állítja sorba a kódex szakaszait oldalszámozva. A régi számozás így nem lehet segítségünkre az eredeti KG-féle sorrend megállapításában, de a csonkulás miatti hiány mértéke megállapítható belőle.

A szakirodalom egyetért abban, hogy a *Bölöni-kódex*, bármennyire eltér forrásától, egy nyomtatott unitárius énekeskönyvet másol. Ahhoz, hogy forrását biztosan tudjuk, a KG által másolt anyag eredeti szerkezetét is rekonstruálni kell. A későbbi betoldások, csonkulások és az átstrukturálás miatt a kódex kötését is figyelembe kell venni.

A *Bölöni-kódex* ívfüzetei 1, 2, 3 vagy 4 félbehajtott lapból állnak. Az ívfüzetek határait és terjedelmét ráolvasva a régi oldalszámozásra a csonkulás mértéke és mikéntje megállapítható. Az új oldalszámozás szerint így helyezkednek el az ívfüzetek a kódexben:⁶²

-----		-3 db 4 lapos vagy 4 db 3 lapos ívfüzet
1r-4v	2, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső 2 lap elveszett)	
-----		-4 lapos ívfüzet
5r-10v	3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső lap elveszett: eleje, vége csonka)	
11r-17v	3 és fél, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)	
18r-23v	3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a hátsó 2 levél elveszett: vége csonka)	

	24r-25v 1 lapos ívfüzet	
	26r-31v 3 lapos ívfüzet	
-----		-2 lapos ívfüzet
32r-34v	1 és fél, eredetileg 2 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)	

	35r-40v 3 lapos ívfüzet	

41r-48v	4 lapos ívfüzet	
49v-54v	3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső lap elveszett: eleje csonka)	
55r-56v	1 lapos ívfüzet	

57r-64v	4 lapos ívfüzet	
65r-72v	4 lapos ívfüzet	

	73r-76v 2 lapos ívfüzet	

77r-80v	2 és fél, eredetileg 3 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)	
-----		

⁶² Szaggatott vonallal jelöltem a kézírások határait és a csonkulásokat (ezek vélhető mértékével együtt), behúzással a régi oldalszámozás utáni betoldásokat, szürkével BJZ kézírását. Csak abban az esetben jelöltem csonkulást vagy határt, ha a kéziratban jele van (örszók, hiányzó strófák, betoldások).

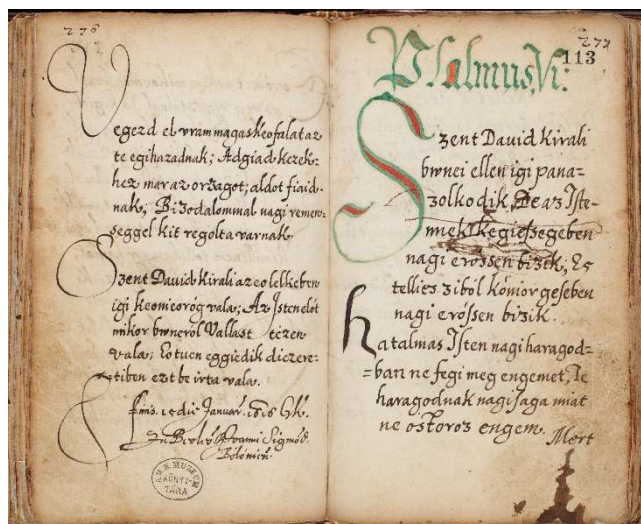
81r–88v	4 lapos ívfűzet
89r–96v	4 lapos ívfűzet
97r–104v	4 lapos ívfűzet

105r–112v	4 lapos ívfűzet:
	- 105–106
	- „107” kitépve
	- „108-109” (belső ív) 1 lap kitépve, helyette 2 új lap (a hátsó levél elveszett: vége csonka)
	- 110 (107 másik fele)
	- 111–112
113r–120v	4 lapos ívfűzet
121r–128v	4 lapos ívfűzet
129r–136v	4 lapos ívfűzet
137r–144v	4 lapos ívfűzet
145r–152v	4 lapos ívfűzet
153r–159v	3 lapos ívfűzet + 1 levél az ív közepén (156)
160r–167v	4 lapos ívfűzet
168r–174v	3 és fél5, eredetileg 4 lapos ívfűzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)

175r– 180v	3, eredetileg 4 lapos ívfűzet (a külső lap elveszett: eleje, vége csonka)

Ahogy látszik, a különböző kézírások általában különböző ívfűzeteken helyezkednek el. Olyan esetekben találkozunk kivételekkel, ahol a korábbi, KG-féle fűzetek nem teltek meg (32r–34v, 54r–56v, 105r–112v), és BJZ kihasználja a rendelkezésre álló helyet.⁶³

Bizonyos csonkulásokat csak úgy tudunk magyarázni, hogy az ívfűzetek külső lapjai elvesztek, emellett az épen maradt ívfűzetek egy részénél egyértelműen elhasználtabb, piszkosabb, karcosabb vagy kopottabb a külső lap. Épp ezért a kódex restaurálásakor legtöbbször ezeket a külső lapokat erősítették meg pausszal két oldalról. Az alábbi oldalpár két ívfűzet találkozása, szembetűnő az állapotbeli különbségük, amely nem magyarázható akkor, ha mindig is egymás mellett voltak.⁶⁴

⁶³ Jól példázza ezt a 32v, ahol egy év elteltével folytatja KG ívfűzetét, vagy az 56v, ahol a maradék fél oldal üres helyre BJZ lejegyez egy rövid könyörgést, amely az egyetlen nem verses mű a kódexben.

⁶⁴ A 113v tintafoltjai és karcai teljesen esetlegesek, nem egy későbbi buzgó szerkesztővel van dolgunk.

Ezek a körülmények és az, hogy egész ívfüzetek hiányoznak, kérdéseket vethet fel a kódex keletkezése kapcsán.

Véleményem szerint a *Bölöni-kódex* bekötöttségig lefűzetlen ívfüzetekből állt. Ha a másoló nem egyből bekötött könyvbe kezdi munkáját, logikusnak tűnik, hogy maga hajtogat ívfüzeteket, amelyeket csak később fűznek le és kötnek be. Az sem kizárt, hogy ezeket a különálló füzeteket a bekötöttségig használták, ezzel is magyarázhatók a külső lapok csonkulásai és viseletességei. A kódex nyolcadrét méretű, de csak kétrét hajtott kisebb lapokból áll. A lapok minősége is változó a másolás idejétől függően, sőt, eredeti méreteik sem voltak azonosak. Találni a kódexben látványosan kisebb lapokat is, és KG ívfüzetek esetében szembejövő, hogy a lap közepére ír, minél nagyobb margót hagyva, hogy a lapok méretre vágásakor ne sérüljön a szöveg. Így is találkozunk persze olyan oldalakkal, amelyek szélét a kódex bekötésekor levágták, eltüntetve a strófakezdő betűk széleit vagy a régi oldalszámot.

A régi oldalszámok levágása azt is mutatja, hogy az ívfüzetek előbb voltak beszámozva, mint bekötve. A későbbi, 107r–109v-n lévő rontott oldalszámú betoldás 1619-ből egy, a KG ívfüzetéből hiányzó énekcsoport helyére kerül, annak oldalszámozását próbálja követni. Ez arra enged következtetni, hogy 1619-ben még nem volt bekötve az énekeskönyv, hiába a lapszámozás, sőt, 1616 óta csonkult is, és a hiányt a tulajdonos BJZ megpróbálta feltölteni. Az 1620–21-es évek betoldásai már oldalszámot sem kapnak, külön ívfüzeteken kerülnek bele a kódexbe.

Azt, hogy az ívfüzetek nem voltak lefűzve, nemcsak a csonkulások, hanem a bővítések is igazolják. A 105r–112v-ig tartó szakasz közepén módosul a régi oldalszámozás, mivel a középső levél hiányzik, amelynek helyére BJZ két lapot illesztett. Több esetben találkozunk azzal a jelenséggel is, hogy az ívfüzetek végén datálás és/vagy szignó van. KG esetében a

datálás jelölhetett egyfajta sorrendet, amíg nem kaptak oldalszámot, de BJZ is többször így zárja le ívfüzetait. Tendenciáról azonban nem beszélhetünk, mivel kilenc ívfüzet vége csonkult, így nincs adatunk.

KG ráadásul következetesen 4 lapos ívfüzetekre írt, kivéve a 153r–159v-t, ahol az ívfüzet közepére illeszt egy levelet. A kódex csonkasága miatt nehéz erős megállapításokat tenni BJZ másolói-szerkesztői attitűdjéről, az anyag alapján azonban elmondható, hogy következetességben alulmarad KG-vel szemben, keveset másol hosszú idő alatt. Ívfüzeteinek terjedelme ingadozó, általában a másolt szöveg hossza határozza meg, de a szövegek utáni üres lapok is motiválják a másolást.

BJZ szerkesztői munkájában nehéz bármiféle rendszert feltételezni. KG ívfüzeteinek kronologikus (és forrásának szerkezetét követő) eredeti sorrendjével nem igazán foglalkozik, saját füzeteit ezek között tetszőlegesen helyezi el. Találkozunk azonban olyan jelenséggel is a 31v-n, hogy BJZ 1621-ben pótolja a KG által 1617-ben másolt Miatyánk-ének első hat versszakát, mivel nagy valószínűség szerint az ének eleje korábbi ívfüzetben helyezkedett el.⁶⁵

A *Böloni-kódex* egészen különös szerkezete a fenti adatok alapján a következőképpen alakulhatott:

1. 1615–17: KG ívfüzetekre másol
2. 1618: BJZ saját ívfüzeteivel kiegészítve kötésre előkészíti, oldalait megszámozza
3. a lefüzetlen ívfüzetek csonkulnak
4. 1619: BJZ saját másolataival kiegészíti a csonka helyeket, igazodik a korábbi oldalszámozáshoz, de hibákat ejt
5. 1620–21: BJZ oldalszámozás nélkül told be ívfüzeteket, egy csonkult szöveget kiegészít, majd bekötteti az ívfüzeteket
6. A kódex elején és végén csonkul

A csonkulás mértéke nehezen megállapítható, mivel teljes ívfüzetek is elveszhetnek lekötésük és számozásuk előtt, emellett a kódex végéről hiányzó részt sem lehet megtippelni. Bizonyos ívfüzetek és oldalak hiánya viszont kimutatható a régi oldalszámozás és a csonka szövegek miatt. Eszerint összesen 112 oldalnyi szöveg biztosan hiányzik a kódexből, és ebből 72 oldal tartalmáról pedig elképzelésünk sem lehet.

---

⁶⁵ A megállapítás alapja a régi oldalszámozás, de elképzelhető az is, hogy még számozás előtt veszett el az adott ívfüzet külső lapja. De csak elvétve találni hasonló példákat, ahol egy adott szöveg ívfüzeteken átívelne, a másolók igyekeztek összehangolni az ívek és a szövegek terjedelmét.

II. 4. Forrás

Bevezetőmben említettem, hogy a szakirodalom KG egyik forrásának az 1616-os unitárius gyülekezeti énekeskönyvet feltételezi, bár szerkezetük más, variánsai eltérnek a szöveghagyománytól. KG 1616 januárjában kezdi a gyülekezeti énekek másolását, ez pedig valószínűleg korai időpont ahhoz, hogy Bölönben már másolandó példány is legyen a nyomtatványból.

Arra, hogy KG közvetett vagy közvetlen forrása nyomtatvány lehetett, több okból következtethetünk. Két helyen is találkozunk fejléccel a kéziratban: 18r–23v (ISTENI DICZIERETEK) és 46v–52v (HALAT ENEKEK)⁶⁶. A ritkás, következtelen fejléchasználat abból eredhet, hogy KG különálló ívfüzetekre másolt. De KG csak úgy másolhatott fejléct, ha forrásának is volt, így az egy nyomtatvány vagy egy nyomtatvány másolata lehetett. Az *Isteni dicséret* cím és a gyülekezeti énekanyag egyértelműen az unitárius hagyományba ágyazza a forrást, de tartalmaz több olyan éneket, amelyet csak ebből a forrásból ismerünk, és olyanokat is, amelyek más forrásokban szerepelnek, de nincsenek benne az általunk ismert unitárius nyomtatványokban.

KG énekcsoportjainak és szövegeinek címei is egészen egyediek. Egy nyomtatványban vagy kéziratban sem találkozunk hasonló címadásokkal. A *Légy irgalmas Úristen...* kezdetű ének a *Ludovici episcopi* címet kapja. A vers eredeti akrosztichonja (LUDOVICUS) egyedül az unitárius forrásokban nem romlik, a negyedik strófa kezdőszava a 16. századi énekeskönyvekben mindenhol „Undokságát”, az unitáriusoknál használatos „Ondokságát” helyett. KG a helyes változatot hozza, sőt forrása a vers szerzőjét püspökként emlegeti, amivel máshol nem találkozunk. A *Tekénts reánk Úristen...* kezdetű ének címe a *Bölöni-kódex*ben: *In generali synodo enyedi. decantata olim*. KG címei nemcsak egyediek a többi szövegváltozattal szemben, de másolói változtatásokkal is nehezen magyarázhatók. Nem gondolom valószínűnek, hogy KG a kor másolói-címadói gyakorlatát (*Más ez, Alia, Szép ez* stb.) felülírná, és kiegészítené az énekekkel kapcsolatos tudásával. Azt viszont sokkal inkább, hogy forrásában ilyen formában szerepelhettek az énekek címei.

---

⁶⁶ Az 52v-n található fejléc esetében egy oldalon helyezkedik el a cím mindkét szava, míg korábban külön oldalon szerepeltek. Az írásokat megvizsgálva lett egyértelmű, hogy az ENEKEK-szót BJJ később toldotta be, ahogy a vers következő oldalán elhelyezkedő két versszak is az ő kézírásával folytatódik.

A *Bölöni-kódex* különböző énekcsoportjainak címei szintén nem pont így találhatók meg a jelenleg ismert énekeskönyvekben. Annak ellenére sem, hogy az énekcsoportok szerkezete és összetétele az unitárius énekeskönyvek blokkjaira emlékeztet.

A *Bölöni-kódex* szövegváltozatainak „forrástalanságát” Varjas a másolói változtatásokban, Hevesi pedig a bölöni gyülekezeti úzus szövegformáló hatásában látja. KG azonban saját bevallása szerint megrendelésre másol, kevés oka lenne forrásán másítani, hacsak munkaadójának ez nem kifejezett kérése. Ám BJZ több helyen javít KG szövegén, mivel vagy nem elégedett az adott szöveg hely krisztológiájával, vagy más változatban ismeri az adott éneket. Van, ahol BJZ az 1616-os unitárius nyomtatvány változata felől javít, de a nonadorantista szempontból kifogásolható részeket is kihúzza vagy átírja. A következő strófa például áthúzza szerepel a 10v-n:

Uralkodol te azért, Uramisten,
Te szent fiaddal örökké mennyekben,
Krisztus Jézussal magasságban,
Dicsérünk téged dicsőségben.

A strófa az unitárius énekeskönyvekből rendre kimarad, KG mégis lemásolja. Az érv, hogy KG kezét a bölöni úzus vezetné, nehezebben védhető, ha BJZ krisztológiai változtatásait figyelembe vesszük. Inkább valószínű az, hogy egy korábbi unitárius változat lett krisztológiája okán elavult 1616-ra,⁶⁷ amelyet a használója, BJZ később átalakított, hol az új énekeskönyv változata felől, hol a saját kifogásai mentén. Így inkább BJZ javításain érhető tetten az úzus, mintsem KG eredeti változatain. A pogányok elvesztését hangoztató szöveg helyeket puhábbra cseréli:⁶⁸

5v

~~De kérünk, ronts meg az pogánokat, fordíts reájok az te haragodat~~
De kérünk ne nézzed sokságát annak, hadd láthassuk [...] oltalmadnak

12v

~~verd téríts meg mi ellenségünket~~

---

⁶⁷ Hogy a krisztológiája meghaladott lett volna 1616-ra, azt, ha nem is alátámasztja, de nem is zárja ki a tény, hogy az unitáriusok 1616-ban kiadnak egy erősen megszerkesztett gyülekezeti énekeskönyvet.

⁶⁸ Áthúzza jelöltem KG variánsát, BJZ átírásait kurzívval.

A félreérthető szöveghelyeket javítja:

60v

Adja nekünk isten ő szent lelkét, halálunk után országát, láthassuk mi is nagy boldogságát

De legtöbbször a krisztusi adoráción csavar egyet:

45r

~~Szent fiaddal, Krisztussal egyetemben, ki vigasztal minket szent lelkével~~
Krisztus által örökké mennyekben vigasztalsz minket szent lelkeddel

64v

~~te szent fiaddal mennyekben~~ *Krisztus által mindenekben, ki vigasztalsz minket*
~~lelkünkbe szent lelkeddel~~

89v

~~Az te áldott fiaddal~~ *Krisztus által mindenben dicsérhessünk mindnyájan*

KG másolásában forrásának megállapítása nélkül is találunk hibákat. Balassi *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű énekének negyedik strófája így néz ki:

Akarna gyakorta ismét hozzád megtérni,

De bűnei miatt nem mer elődben menni,

Tőled elijedett, ~~reád nézni nem mér látván, hogy sok bűnt tött, akar esni kétségben színed~~
igen rettegi.

A rímtelen, utolsó sorvéget a 2. strófából ismétli KG, melyet később BJZ javít. A második strófából kölcsönzött „reád nézni nem mér” és az „akar esni kétségben” pedig egy egyszerű mechanikus rontás, amely általában akkor fordul elő, ha a másoló inkább hagyatkozik forrására, mint az általa ismert és használt verzióra. Valószínűsíthető, hogy a második strófából kölcsönzött részletekhez eredetileg tartozó „tőled oly igen fél” és a „tőled elijedett” alakbeli és jelentésbeli hasonlósága vezethette meg a szemét. Mivel több hasonló mechanikus hibával is találkozunk a kódexben, nem tűnik meggyőzőnek a helyi szöveghagyomány markáns behatása.

A szövegösszevetéseken kívül⁶⁹ a szövegtörzs tartalmi adatai önmagukban is beszédesek.⁷⁰

összes ének:	60
csak unitárius énekeskönyvekből ismert énekek:	15
unitárius énekeskönyvekben is szereplő, de más nyomtatványokban is megtalálható énekek:	34
csak a <i>Bölöni-kódex</i> ből ismert énekek:	6
unitárius énekeskönyvekben nem szereplő, de más nyomtatványokban is megtalálható énekek:	5

Az énekek, amelyek kizárólag a *Bölöni-kódex*ben maradtak ránk, nemcsak forrásuk miatt kerültek be az RMKT 17/4-be, hanem azért is, mert a szövegek unitárius gyülekezeti énekek. Nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy ezek az énekek ne lettek volna részei KG forrásának. Mint ahogy azt is, hogy az unitárius forrásokból kimaradt gyülekezeti énekek más nyomtatott hagyományból szüremkedtek volna a *Bölöni-kódex*be. Sokkal inkább valószínű a rendelkezésünkre álló unitárius énekeskönyvek alapos szerkesztői munkáját ismerve, hogy ezek az énekek már nem kerülhettek bele az 1616-os nyomtatványba, de egy korábbi unitárius énekeskönyv részei lehettek. Az adott énekek szervesen kapcsolódnak a *Bölöni-kódex* szöveganyagához (a könyörgések közt foglalnak helyet, ráadásul nem egy blokkban), nem indokolt azt feltételezni, hogy KG több forrásból kompilálta volna gyülekezeti énekeit.

Hogy egy unitárius énekeskönyv vagy annak lenyomata lehetett KG forrása, az is világosan mutatja, hogy más felekezetektől kölcsönzött szövegeit is az unitárius hitelvek alakítják, ha nem is olyan radikálisan, mint az 1616-os énekeskönyvéit. Az énekek krisztológiája próbára tenné egy rendes nonadorantista tőrészküszöbét, de a problémásabb, átvett szöveghelyek itt is javítva vannak. Például Batizi András *Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünk vigasztalása...* incipitű éneke KG változatában így kezdődik: *Jövel, örök Atyaisten, lelkünk vigasztalása...* Az ének unitárius használatban is volt, az 1632-es *Isteni dicsíret*ekben biztosan szerepelt *Jövel örök Atyaisten, mindenknek teremője...* kezdettel. KG forrása is eltávolítja az énekből a szentlélek isteni tiszteletét, de variánsa még egy korábbi szerkesztési állapotot tükröz. A kódexen belül is megtalálható a későbbi variáns, BJZ másolatában, 1619-es datálással.

⁶⁹ Az összevetéshez használt kiadások: RMNy 160 (1560–1561, Óvár, Kassa, Debrecen), RMNy 222 (1566, Várad), RMNy 276 (1570, Debrecen), RMNy 353 (1574, Komját), RMNy 429 (1579, Debrecen), RMNy 513 (1582, Detrekő), RMNy 640 (1590, Debrecen), RMNy 713 (1593, Bártfa), RMNy 886 (1602, Debrecen), RMNy 983 (1602–1615, Kolozsvár), RMNy 1541 (1632, Kolozsvár)

⁷⁰ Az adatok a KG által másolt gyülekezeti éneksoporra vonatkoznak. Az unitárius hagyományba soroltam azokat az énekeket is, amelyek *egyértelműen* más szövegváltozatot hoznak, mint a többi protestáns kiadás (dogmatikai vagy szövegkritikai szempontok alapján).

A kódexben szereplő *Jövel, szentáldott Isten...* kezdetű invokáció pedig a Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított *Jövel, Szentlélekisten...* kezdetű pünkösdi ének szentlélektelenített változata. A fennmaradt unitárius énekeskönyvekben nem szerepel, szövegváltozata mégis egy unitárius szerkesztő keze nyomát viseli:

Bölöni-kódex, 89r	RMNy 886/1, 105v
Jövel, szentáldott Isten, Tarts meg minket hütünkben , Ne legyünk sötétségben, Maradjunk az igaz hitben.	Jövel Szentlélekisten , Tarts meg minket igídben , Ne legyünk sötétségben, Maradjunk igaz hitben.
Szenteld meg szűveinket , Világosíts meg minket , Hogy érthessük igédet , Mint mi édes mesterünköt .	Szenteld meg szíveinket , Világosíts elménket , Hogy érthessük igídet , Mint mi édes mesterünket .
Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igédde l taníts meg minket, Mindenben segéts meg minket .	Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igídde l taníts minket, Gerjeszd fel mi szívünket .
Hogy téged, Atyaisten, Az te áldott fiaddal, Krisztus által mindenben, Dicsérhessünk mindnyájan, Itt és az te országodban.	Hogy téged az Atyával, És az ő szent fiával, Dicsérhessünk mindnyájan, Az fényes mennyországban.

A kódexet 1616 után használó BJZ is kifogásolja a doxológiát, holott az már láthatólag átesett egy unitárius átrendezésen. Ahogy a legtöbb használói javítást, ezt is a krisztusi adoráció problematikája eredményezi.

Hevesi Andrea megoldása a *Bölöni-kódex* szövegváltozatainak egyediségére és problematikusságára mindenképpen elegáns, de ha nincs adatolható lenyomata, előfordulhat, hogy az úzussal több filológiai problémát meg tudunk magyarázni, mint amennyit valójában okoz. Hozzá kell tennem mindehhez azt is, hogy egyáltalán az unitárius gyülekezeti szöveghagyományról is csak az 1616-os kiadás óta vannak fogalmaink, így ha azokat olvassuk rá egy esetlegesen korábbi szövegállapotról, sok lehetőséget kizárunk. Pláne, ha a mégoly képlékeny úzushoz fordulunk.

Ezért, mivel elképzelésünk is kevés lehet a *Bölöni-kódex* szövegeinek forrásáról, a legbiztosabb, ha a variánsait megpróbáljuk elhelyezni a szöveghagyományban.

II. 5. Változat

Pap Balázs szintén szinoptikus olvasással bírta beszédre Újfalvi Imre 1602-es kiadású énekeskönyvének néhány szövegváltozatát.⁷¹ Skaricza Máté/Rimay János átszerkesztett versében lappangó unitárius hitelveket fedezett fel, Sztárai két verse és akrosztichonjaik esetében pedig gyanúsán azok a strófák maradnak el Újfalvinál, amelyek az antitrinitáriusok szempontjából kifogásolhatók. Így arra a megfejtésre jut, hogy kellett létezni 1602 előtt egy unitárius énekeskönyvnek, amelyet Újfalvi felhasznál saját kiadásához.

A *Bölöni-kódex* tartalmaz több olyan éneket, amelyek először 1602-ben Debrecenben jelennek meg nyomtatásban, de később az unitáriusoknál is feltűnnek. Bogáti Fazakas Miklós *Mely hatalmas...* kezdetű 8. zsoltárfordítása például ilyen, amely meglepő egyrészt egy nyomtatást alig megért szerző esetében, másrészt Bogáti felekezetiisége miatt. A zsoltár kevés fogást kínál magán, az 5. strófája viszont egészen beszédes, ha a kódex változata mellé tesszük Újfalviét (RMNy 886/1) és az 1616-os *Isteni dicsíreteket* (RMNy 983):⁷²

Bölöni-kódex, 130v	RMNy 886/1, 8r	RMNy 983, 204.
Nem mondhatja tehát az istentelen, Csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen, Minden állat csak ő kéjén lőtt legyen, Csak történet, az mi esik emberen.	Nem mondhatja tehát az istentelen, Csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen, Minden állat csak ű ké[j]én lőtt legyen, Csak történet, az mi esik emberen.	Nem mondhatja tehát az istentelen, Csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen, Minden állat csak ő fejen lőtt legyen, Csak történet, az mi esik emberen.

Az 1616-os unitárius nyomtatvány szerkesztője vagy szedője félreértette az adott helyet, és sajátos értelemet adott neki. Azonban a kódex és Újfalvi változata is együtt hozza a helyes alakot. Azt, hogy KG Újfalvi énekeskönyvéből dolgozott volna, vagy annak szöveghagyományára támaszkodott volna, kizárja a tény, hogy a nyomtatványból kimarad a zsoltár 10. versszaka, míg KG-nál megjelenik.

A *Mostan, Úristen, hozzád kiáltunk...* kezdetű ének 4. strófájában is akad olyan egyezés, amely alátámasztja Pap sejtését:

Bölöni-kódex, 7v	RMNy 886/1, 133v	RMNy 983, 510.
Mi szükségünkben téged keressünk, neked könyörögjünk .	Mi szükségünkben téged keressünk, neked könyörögjünk .	Mi szükségünkben téged keressünk, neked esedezünk .

⁷¹ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123 (2017): 227–246.

⁷² A szövegösszevetések során nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nyomtatványok minden esetben szerkesztettek, nem feltételezhetünk a forrásukat szolgáló szerkesztőket sem Újfalvi Imrében, sem az unitárius énekeskönyvek szerkesztőiben.

Külön érdekesek azok az énekek, amelyek nem jelennek meg az unitárius hagyományban, ám Újfalvinál és a *Bölöni-kódex* KG által másolt szakaszaiban megtalálhatók. Pap Benedek *Ó én két szemem...* incipitű 27. zsoltárfordítása csak kevés nyomtatványban látott napvilágot 1602-ig, csak a Bornemissza Péter-féle *Énekek három rendbe* (RMNy 513) énekeskönyvében tűnik fel 1582-ben, majd 1593-ban a bártfai énekeskönyvben (RMNy 713), viszont az unitárius forrásokból rendre kimarad. A *Bölöni-kódex*ben mégis helyet kap, szervesen illeszkedve a zsoltárok közé. A változatok 6. és 8. versszakát kiemeltem, mivel tanulságos mutációkkal találkozhatunk.

Bölöni-kódex, 123v	RMNy 886/1, 16r	RMNy 513, 256v	RMNy 713, 354.
Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak elmennem az te igazságodra, Én ellenségim et gonosz szándékokban Ne bocsásd szájokra.	Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak elmennem az te igazságodra, Én ellenségim et gonosz szándékokban Ne bocsásd szájokra.	Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak én mennem az te igazságodra, Én ellenségim et gonosz szándékokra Ne bocsásd ő szájokra.	Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak elmenem az te igazságodra, Én ellenségemvel gonosz szándékjokra Ne bocsásd szájokra.
Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadot , Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadot , Majd meg fogod látni Uradnak jó voltát. Csak ne hadd el magadot .	Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadat , Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadat , Majd meg fogod látni Uradnak jó voltát, Csak ne hadd el magadat .	Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadot , Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadot , Meg fogod majd látni Uradnak jóvoltát, Csak ne hadd el magadot .	Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadat , Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadot , Most meg fogod látni Uradnak jóvoltát, Csak ne hadd el magadat .

Az elírásokat és ejtésbeli megmásításokat nem gondolom erős adatoknak, csak úgy, mint a *Bölöni-kódex* (másolás is motiválta) variánsának esetleges elírásait és néhány esetben a szótagszám ingadozásait. Erős adatnak gondolom viszont a nyomtatványok esetében a szerkesztői vagy betűszedői változtatásokat. A 16. századi gyülekezeti énekek túlnyomó része nem kéziratos forrásból kerül a szerkesztőkhöz, hanem azok a már meglévő nyomtatott anyagból dolgoznak. Újfalvi előszava szintén ezt támasztja alá, mint ahogy az énekeskönyvek szinoptikus összeolvasása is. Így a hagyományozódás (és szövegkritikai szempontok) miatt kiemelt szerepe van a nyomtatványok szövegváltozatainak.⁷³

A fenti példán az tűnik elő, hogy a *Bölöni-kódex* és Újfalvi énekeskönyvének variánsa áll legközelebb egymáshoz, a legtöbb közös érdemleges eltérésük nekik van. Az *Énekek három rendbe* változata olyan pontokon módosul, amelyek arra engednek következtetni, hogy más nyomtatványhoz lehetett köze KG-nek („én mennem” / „Meg fogod majd látni”), és a bártfai változat sem befolyásolhatta („Most meg fogod látni”).

⁷³ Szemben az RMKT-sorozattal, ahol a kéziratok többször prioritást élveznek a forrásuként feltüntetett nyomtatványokkal szemben.

Az, hogy Újfalvi több változata KG lehetséges forrásához áll legközelebb, alátámasztja Pap meglátását, miszerint a szerkesztő egy 16. századi unitárius énekeskönyvből dolgozott. Innen kerültek gyűjteményébe a Pap által felsorakoztatott zsoltárfordítások (Balassi, Rimay, Bogáti és Sztárai egyes művei) és a fentiek alapján valószínűleg több gyülekezeti ének is.

Összesítve: KG szövegváltozatai az unitárius hagyományba illeszkednek, azonban egy korábbi állapotot tükröznek, mint amiről eddig fogalmaink voltak. Bizonyos énekei alátámasztják azt a feltételezést, hogy Újfalvi Imre forgatott unitárius nyomtatványt 1602 előtt.

Úgy egészíteném ki Pap Balázs sejtését, hogy a *Bölöni-kódex* keletkezése, struktúrája, szöveganyaga és variánsai is egy 16. századi unitárius gyülekezeti énekeskönyvet feltételeznek.

II. 6. Néhány kapaszkodó

Ha időben szeretnénk elhelyezni ezt az énekeskönyvet, csak annyi fogódzónk van, amennyit a *Bölöni-kódex* szövegei adnak. Mivel a kódexet 1615–21 között másolták, szövegeinek más 16. századi forrásból nem ismert részét 17. századiként jegyzi a szakirodalom. Ám erre egyik szöveg kolofonja vagy címe sem utal, és ez elbizonytalanító. Az unitárius énekeskönyvek új szövegeit is mind 17. századinak ismerjük, kivéve azokat, amelyek szerzettetési körülményeiről van tudomásunk, mint például Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisairól vagy Balassi Bálint szövegeiről. A *Bölöni-kódex* énekei közt nincs egy bizonyíthatóan 17. századi sem.

A legkésőbb keletkezett vers a temetési énekek közt foglal helyet, a *Bizontalan voltát világ állapotjának...* kezdetű, amelynek kolofonja 1593-ra teszi a szerzettetést. De mivel semmi biztos adat nem utal arra, hogy a kódexben szereplő temetési énekek egy kötetben szerepeltek volna a gyülekezeti énekekkel, azt sem lehet kizárni, hogy két nyomtatványt másol KG, ez a dátum nem feltétlenül segít a gyülekezeti énekek meghatározásában.

Azok a gyülekezeti énekek segíthetnek a *post quem*et kijelölni, amelyek más felekezetek használatában is voltak. Ezek nagy része Huszár Gálétól kezdve az összes 16. századi énekeskönyvben helyet kapott, de két ének esetében elmondható, hogy először az 1593-as bártfai nyomtatványban jelentek meg. Az *Ébredjél fel, világ, bűneidből...* és az *Uramisten, ki ígértél oltalmat...* tehát 1593 utánra helyezi a kódex forrását.⁷⁴

Toroczkai Máté 1601-re keltezett kéziratot graduálja minden valószínűség szerint az 1616-os unitárius gyülekezeti énekeskönyv előmunkálatának tekinthető, amelyet már

---

⁷⁴ A szövegváltozatok összevetésénél nyilvánvalóvá vált, hogy a *Bölöni-kódex* forrása biztosan nem lehetett forrása a bártfai kiadásnak, inkább fordítva.

püspökségének első évében megrendelt.⁷⁵ Toroczkai határozott törekvései graduáljának elkészítésére, majd annak felhasználása az 1616-os énekeskönyv készítésekor egyértelműek. Ha létezett is unitárius graduál korábban, mindenképpen megreformálta azt, így 1601 előtt kell valószínűsíteni az általam tárgyalt énekeskönyv kiadását.

Ha az énekeskönyv szerkezetét rekonstruálni szeretnénk, elsősorban KG ívfüzetait kell sorba állítanunk a másolás meglévő dátumai szerint. Ezeket persze ki kell egészíteni azokkal az ívfüzetekkel, amelyeken nem szerepel évszám, sorrendjükre csak a szerkezeti egységekben elfoglalt helyük alapján következtethetünk. Fontosnak tartom leszögezni, hogy a *Bölöni-kódex* alapján a szövegblokkok sorrendiségét talán megállapíthatjuk, de a szövegek esetében ez nem mondható el. Ahogy az első táblázatban is látszik, a zsoltárok nem számuk alapján rendeződnek, mint az 1616-os unitárius nyomtatványban, de nem is ábécérendben vannak, mint az 1632-esben. Az egyéb gyülekezeti énekek esetében sincs semmiféle rendszer, hiába is keresnénk.

Ez kétfelől magyarázható. Egyrészt nem zárható ki, hogy forrásának sem volt következetes sorrendje, de azt gondolom, ez nehezen védhető álláspont egy gyülekezeti énekeskönyv esetében, pláne, ha az erős szerkesztői hajlamukról híres unitáriusokról van szó.

A másik lehetőség, hogy KG keveri meg forrásának sorrendjét. Ezt indokolja a hordozó okozta terjedelem, mivel ívfüzetekre másol, és ez befolyásolja, hogy hány strófa fér el a lapjain. Ugyanakkor forrásának szerkezeti egységeit követi, címmel látja el őket. Stoll Béla is megpróbálta rekonstruálni a kódex szerkezetét a másolási évszámok és az 1616-os énekeskönyv szerkezete után,⁷⁶ ám, ahogy láthattuk, aligha lehet ez a nyomtatvány kódexünk forrása.

KG datálása néha egészen tág: a napra pontos másolási idő és a magában álló „1616”-os évszám egyaránt előfordul nála. Az énekeskönyv kezdetét így nehéz meghatározni, mivel a temetési énekek utolsó, 1616. január 6-án másolt énekével zárul, a következő konkrétabb dátum a gyülekezetiékek esetében pedig 1616. január 25. Egy dolog lehet ebben kapaszkodó. KG utolsó temetési énekének (*Bizontalan voltát világ állapotjának...*) utolsó versszakai a 72v-n helyezkednek el. A következő oldalon BJZ írása követi, de a kódex összekötésénél figyelmen kívül hagyták a 72v-n szereplő díszes őrszót: „Bocsásd meg”. Egyetlen ilyen kezdetű ének helyezkedik el a kódexben, Balassié, de az a 105r-n. Ha a kódex csonkaságával számolunk, nem zárható ki, hogy az őrszó egy elveszett ének kezdősorára utalhatott, viszont a tintahasználat eldönti helyettünk. A 105r-n Balassi versének címe fölött egy nagyobb cím szerepel: *Isteni*

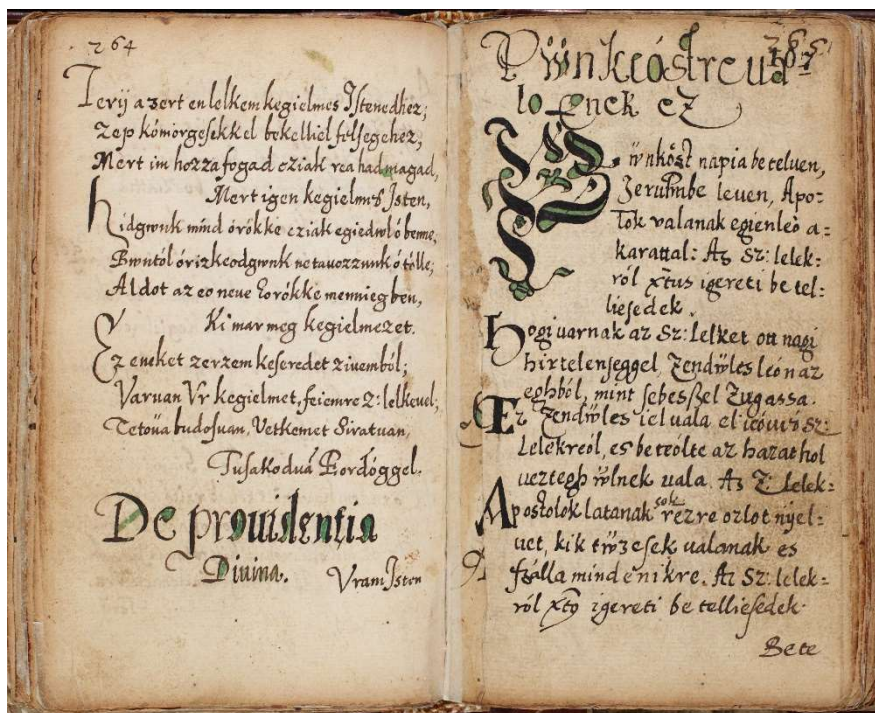
⁷⁵ BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16-17. századi történetéről*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2016), 216–217.

⁷⁶ *Az unitáriusok költészete...*, 535.

dicséretetek. Kétféle tintát (piros, zöld) is használt KG a cím és a szöveg díszítésére, amelyek először a temetési énekek utolsó darabjánál jelennek meg (72v), és nagyobb kihagyás után a 105r-n tűnnek elő újra. Az őrszó és a tintahasználat együttesen már elég ok arra, hogy Balassi *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű versét a gyülekezeti énekek kezdőversének gondoljuk.

Balassi versét Újlaki Péter *Uramisten, miért bocsátál reám...* kezdetű zsoltárparafraízisa követte, amelynek csak a címe és az őrszava maradt meg, mivel BJZ a szöveg helyére írt. A szöveg meghatározásához az őrszón túl a 107r bal széle adott támpontot, mivel látszik egy kitépelt lap, amelyen felismerhető, hogy a szöveg 3. strófája S-sel, a 4. pedig A-val kezdődött, csakúgy, mint Újlaki szövegében, és 15 strófás terjedelme is beleilleszkedik a csonkulás okozta hiányba.

A belső oldalhatáron látható a kitépelt lap széle, és az Újlaki-vers két strófakezdő betűje

Újlaki zsoltárát pedig a többi zsoltár követi, így nincs okunk a későbbi hagyomány felől első szerkezeti egységként az alkalmi énekeket gondolni. A datálások, az ívfüzetek és a szerkezeti egységek szellős következetessége alapján ilyen szerkezeti egységek állíthatók fel:⁷⁷

- zsoltárok (105r–174v)

⁷⁷ Balassi kezdőversét az egyszerűség kedvéért a zsoltárokhoz sorolom, azokkal egy ívfüzetben helyezkedik el. Rekonstrukciómban nem veszem figyelembe BJZ betoldásait.

- könyörgések (5r–10v, 11r–17v, 18r–23v, 32r–32v, 81r–89v)
- hálaadó énekek (90r–104v)

Azt sem lehet kijelenteni, hogy a szerkezeti egységek vegytisztán csak olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek oda valók. Ezek a tematikus vagy szerkezeti elcsúszások fakadhatnak KG válogatásából, vagy másolásának apróbb következtelenségeiből.

II. 7. Lehetőségek

A szakirodalom és az egyháztörténet⁷⁸ sem szűkölködik a 16. századi unitárius énekeskönyvek vízióiban. A forrásunk esetében leszűkíthetjük a vizsgáldást 1593 és 1601 közé. Enyedi György püspököt 1597-ben Várfalvi Kósa János váltotta, aki 1601-ig működött, egyikük alatt jelenhetett meg a *Bölöni-kódex* változatát tartalmazó énekeskönyv.

Enyedi 1594-ben, CXV. prédikációjában emleget egy nyomtatványt: „Ám mostan az könyvnyomtató egynéhány szép dicséreteket külön kinyomtatott az imádságokkal együtt, kikkel mostan szoktunk élni.”⁷⁹ Kanyaró Ferenc lábjegyzetben ezt fűzi az idézet helyhez: „Várfalvi Kósa János, kolozsvári pap és Enyedit 1597-ben felváltó püspökünk, szerkesztette e kis énekeskönyvet. Fogott is rajta a hathatós ajánlat, mert sem ez énekeskönyvből, sem a vele egy időben kiadott catechesisből és imádságos könyvecskéből nem maradt fenn korunkra egyetlen példány sem.”⁸⁰ A megállapításának adatolható alapja nincsen, az viszont bizonyos, hogy a 17. században többször kiadják Várfalvi Kósa kátéját.

Zoványi Jenő is tudni vél Várfalvi Kósa 1590 körüli *Ájtatos isteni dicsérek* című énekeskönyvéről, amellyel egyszerre kiadott egy imádságoskönyvet és egy kátét is.⁸¹ Sőt, úgy sejtí, hogy a nyomtatvány Dávid Ferenc énekeskönyve nyomán készült, de adatokkal ő sem szolgál.

Az Enyedi-prédikáció, és így az általa emlegetett kiadás is 1594-es, a *Bölöni-kódex* legkésőbbi datált verse pedig 1593-as, így nem kizárt, hogy KG forrására utalt a püspök.

⁷⁸ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005).

⁷⁹ Bővebben: KANYARÓ Ferenc, „Enyedi György unitárius püspök beszéde”, *Keresztény Magvető* 35 (1900): 30–40.

⁸⁰ Uo., 38.

⁸¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3> Hozzáférés: 2020. 12. 30.

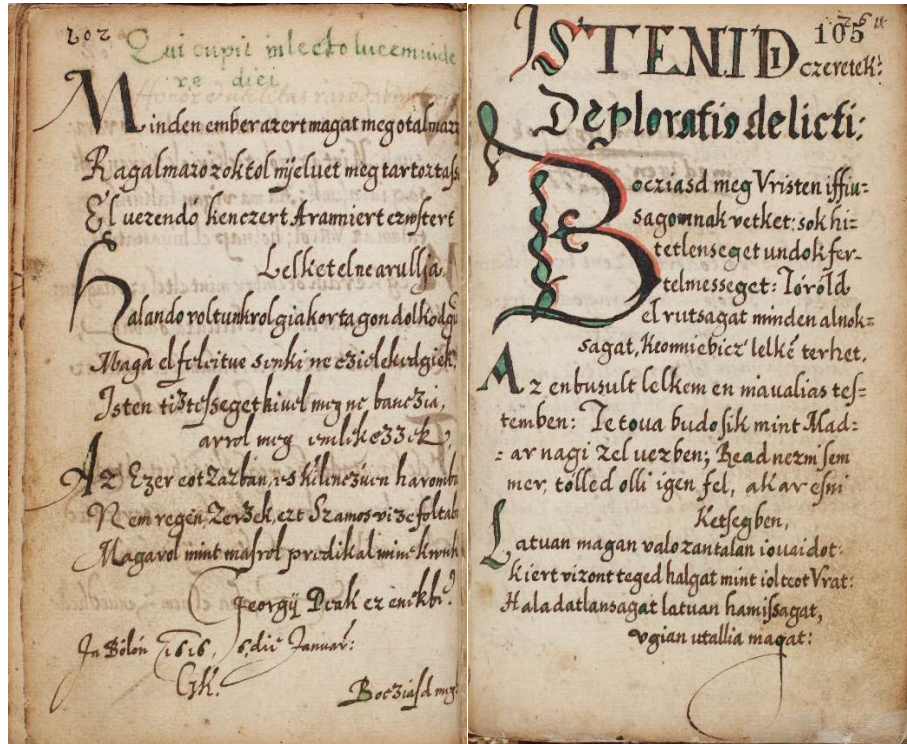
A *Bölöni-kódex* nem nevezhető tipikus forrásnak. De csonkaságából, szokatlan másolói sajátosságából, a ductus többféleségéből és érthetetlen szerkesztéséből adódó problémái miatt következtethetünk a hordozóhasználatra és a másolói gyakorlatra. Ezekből adódik az is, hogy forrásairól kevesebb megállapítást lehet tenni. Annyi azonban kimutatható, hogy KG egyik forrása egy 1593–1601 között kiadott unitárius énekeskönyv.

III. Az 1594-es énekeskönyv

Az előzőkben arra törekedtem, hogy a *Bölöni-kódex* eddig ismeretlen, mára eltűnt forrását *elsősorban* a kódex szöveganyaga felől keressem, azonosítsam és bizonyítsam. A következő fejezet az eltűnt énekeskönyv forrásairól, szerkesztéséről fog szólni. Annak ellenére, hogy konkrét szöveg nincs a birtokunkban, a 16–17. századi nyomtatott énekeskönyvek változatainak szinoptikus olvasásával – ahogy azt már korábban is megfigyelhettük – kirajzolódik a hiányzó szövegváltozatok okozta rés vagy inkább kráter, melyet erős adatok, érvek vagy nyomok birtokában el tudunk kezdeni szépen feltöltögetni. A leghelyesebb, ha a fejezet elején tisztázom: addig, amíg nem kerül elő példány a *Bölöni-kódex* forrásáról, ezt a krátert nem lehet színültig tölteni. A következőkben mindenesetre kísérletet teszek, hogy illusztráljam, van létjogosultsága a mára nem létező szövegváltozatok és környezetük mikrofilológiai vizsgálatának. A *Bölöni-kódex* variánsának szekundér voltát mindvégig fontos szem előtt tartani: a másolási tévesztések, kihagyások mentén nem tehetünk megállapítást forrásáról. Igyekszem továbbra is *csak* adatolható alapon állítani, és ha feltételezéssel juthatok csak el nagyobb következtetéseig, és ingatag a talaj alattuk, ígérem, jelezni fogom. Illetve fontosnak tartom megjegyezni, hogy a *Bölöni-kódex* másolójának észlelhetetlen változtatásai kontrollszöveg híján akaratlanul is befolyásolják az általam elképzelt, és az általunk elképzelt szövegváltozatot, amelyet az 1594-es nyomtatványnak tulajdoníthatunk.

Az Enyedi-énekeskönyvként hivatkozott kötet terjedelme, és ebből kifolyólag teljes szöveganyaga sem ismert. 60 darab gyülekezeti énekről mondható el, hogy benne volt ebben a nyomtatványban. Emellett KG kézírásával szerepel még a *Bölöni-kódex*ben 18 darab halotti ének, amelyek szintén az eddig ismeretlen nyomtatott unitárius hagyományból érkeztek. A versek fölött szintén fel-feltűnik a „HALATT ÉNEKEK” fejléc, szövegváltozatuk a későbből ismert unitárius temetési énekeskönyvek változataival rokon, tartalmi jellemzők is feléjük közelítik őket. Mindez azért fontos, ha az Enyedi-énekeskönyv terjedelmét próbáljuk meg felmérni, mert korántsem magától értetődő, hogy két külön nyomtatványt másol KG (egy temetési és egy gyülekezeti énekeskönyvet). A kódex eredeti szerkezetének rekonstruálásában

nagyon fontos és erős kapaszkodó volt, hogy a temetési énekek után megjelenik őrszóként a „Bocsásd meg”, majd csak sokkal később tűnik fel Balassi hivatkozott verse. Ráadásul a *Bocsásd meg, Úristen...* előtt szerepel az énekeskönyv címe is.

72v és 105r

Azt gondolom, nem kizárható ez alapján az sem, hogy a kiadáskor egy kötetbe szerkesztettek több énekeskönyvet, mint az 1590-es évekre ez már szinte evidencia: a temetési énekek egy csoportban kapnak helyet a gyülekezeti énekeskönyvekben. Általában a kötet végén szerepelnek, de hangsúlyozom, a másolói koherencia alapján nem zárható ki az sem, hogy Enyedi énekeskönyvében a gyülekezeti énekanyag előtt szerepeltek a halotti énekek. Ezt nem cáfolják a másolási tevékenység folytonos dátumadatai sem: a temetési énekekkel kezdődnek 1515 legvégén, majd 1616 legelején a gyülekezeti blokkal folytatódnak.

Ám ez önmagában még nem elég indok, hogy kijelentsük, KG ne tudott volna két énekeskönyvet egymás után lemásolni. Vegyük újra szemügyre Enyedi már említett beszédét.

„Ám mostan az könyvnyomtató *egynéhány* szép dicsíreteket *külön* kinyomtatott az imádságokkal együtt, kikkel mostan szoktunk élni. Sokan vadnak az hallgatók közül, kik írást értnek, *egynéhány* pénzeket ne szánják, vegyenek benne, és *velünk együtt*

énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak. Ezt cselekedik másutt is az jól rendelt eklézsiákban az keresztyének, ne szégyelljék tanulni és követni az jót.”⁸²

Többen próbálták már kihámozni a részletből azokat az információkat, amelyeket az énekeskönyvről le lehet vonni. H. Hubert Gabriella adja a legrészletesebb értelmezést, külön bekezdéseket szentelve egyes kapaszkodókat jelentő szavaknak. Magyarázataival nem vitatkozva szeretnék egy-egy olyan értelmezési lehetőséget is felmutatni, amelyek más megvilágításba helyezik ezeket a szavakat. Könnyen lehet, hogy ezzel csak elbizonytalanítom vagy tévútra viszem a korábbi meggyőző feloldásokat, de úgy gondolom, hogy amíg biztosat nem állíthatunk, fontosabb a különböző lehetőségek felvonultatása, minthogy egy ilyen nehezen tisztázható helyzetben igazságot próbáljak tenni. H. Hubert így fogalmaz az önmagában is ellentmondásos *egynéhány* szó kapcsán:

„A tágabb szövegkörnyezet és a kéziratos graduálok meglétének a kontextusában az »egynéhány szép dicsíreteket« kifejezést a következőképpen értelmezhetjük: Enyedi a kisszámú, *egynéhány* éneket tartalmazó énekeskönyvet az imádságokkal együtt gyülekezeti használatra szánta. A gyülekezetben való közös éneklést akarta előmozdítani. Ezért először nem nagy, teljes gyülekezeti énekeskönyvet adott ki, hanem olcsóbb, megvehető áru kicsi válogatást.”⁸³

Mivel egymást követő mondatokban tűnik fel, az *egynéhány* egyaránt jelzője a nyomtatvány énekei mennyiségének, és pénznek, amibe kerül. H. Hubert feloldása is figyelembe veszi ezt, és mivel a prédikáció az énekeskönyv megvásárlására buzdít, adekvát *kevés*ként értelmezni. Enyedi prédikációinak háromkötetes kiadását vizsgálva viszont elbizonytalanodhatunk a szó lehetséges korabeli vagy Enyedi által használatos jelentésében. Ugyanis több helyen találkozunk azzal, hogy a szövegkörnyezet felől pont hogy *sok*nak látszik az *egynéhány*.

„Ezeket pedig sokképpen és *egynéhányszor* mondja és fejtegeti meg az apostol.”⁸⁴

---

⁸² ENYEDI György, *Prédikációi, 2 (100–133. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2017), 176., a kiemelés tőlem, E. M.

⁸³ H. HUBERT Gabriella, „Az unitárius éneklés kezdetei”, *Keresztény Magvető*, 123/2–3 (2017), 169.

⁸⁴ ENYEDI György, *Prédikációi, 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018), 526.

„És hogy egyiket szólította meg, mondván, Uram, nem Uraim. Azt mondják, hogy ez a Fiuisten volt. De Ábrahám Mária előtt egynéhány száz esztendővel volt.”⁸⁵

„Ebben is részesek a pópások, mert ők a misét, kit mindennap egynéhány számtalan helyeken szolgáltatnak, áldozatnak híják.”⁸⁶

Ugyanakkor hasonló számban megtalálható *csekély* vagy *kevés* jelentéssel is.

„Csak egynéhányról emlékezem.”⁸⁷

„Mely böcsülletesen szóljon az Írás Jeruzsálem felől, nem szükség eléhoznom sok históriával, csak egynéhány szóval emlitem meg.”⁸⁸

„És tagadhatatlan dolog az, hogy főképpen néze Ézsaiás ez igékben arra az következendő veszedelemre, mely egynéhány esztendő múlva meglón [...]”⁸⁹

A fenti példákból igencsak nehéz megállapítani, hogy mennyiségileg mit is jelent az *egynéhány*, és sok esetben a mondanivaló tekintetében nem is különösebben fontos. Azt gondolom, hogy talán pont ezek a felfejthetetlen szöveghelyek világíthatnak rá, hogy Enyedi akár retorikai eszközként is használhatja ezt a jelzöt, és jelentése kimerül annyiban, hogy az *egynéhány* az *több, mint egy*, de nem tudni, hogy *kevés*, vagy *sok*. Az érthetőség kedvéért ilyen példákat is idecitálok, amelyek felől gyakorlatilag úgy oldhatjuk fel a kettős jelentést, ahogy csak szeretnénk.

„Jobb egy bölcs szegény, hogynem egynéhány goromba gazdag.”⁹⁰

„Kicsoda közüllünk az, ki egynéhány példát nem látott vagy hallott volna, hogy egy szikra tűzből nagy <tűz> gyulladás támadott?”⁹¹

---

⁸⁵ Uo., 556.

⁸⁶ Uo., 562.

⁸⁷ ENYEDI György, *Prédikációi, I (67–99. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016), 216.

⁸⁸ Uo., 310.

⁸⁹ ENYEDI, *Prédikációi, 2...*, 150.

⁹⁰ ENYEDI, *Prédikációi, 1...*, 46.

⁹¹ Uo., 79.

„Vagyon az szeretetnek egynéhány grádussa, mellyeket az egyéb nyelvek külömb-külobmb igékkel kimagyarázhatnak, de az magyar szó igen rövid, s mindazokat csak szeretetnek nevezi.”⁹²

Elképzeltető tehát, hogy Enyedi szándékoltan használja pont ezt a jelzőt kétszer, két egymás utáni mondatában. Ebben az esetben azzal is kell számolni, hogy a szó kétértelműségével operál, és így ösztökéli a híveket az énekeskönyv megvásárlására (sok ének, kevés pénz). Ez viszont nem írható le az ambiguitás retorikai fogalmával, mivel az *egynéhány* jelentéseit a fenti, Enyedi által használt példák alapján sem tudjuk kétséget kizáróan különválasztani. Ha a retorika és a többértelműség felől közelítjük meg a szöveghelyet, inkább az obscuritast használhatja eszközként, hogy összemossa az énekeskönyv terjedelmét annak árának mértékével. Ha viszont így is van, nem lesz könnyebben felfejthető a jelentés, ugyanoda jutunk, mint a szövegszintű vizsgálatnál: bárhogyan lehet érteni a fenti szakaszt. Két lehetőség van tehát: Enyedi vagy nem tudja, vagy nem akarja pontosan megmondani sem azt, hogy hány éneket tartalmaz az új énekeskönyv, sem azt, hogy mennyi az ára.

De talán a szöveg szempontjából nem is olyan fontos ez, csak a kései kutató kapaszkodik az elejtett szavakba (ahogy a fenti passzusok is illusztrálják). Mivel valószínűsíthető, hogy az unitárius gyülekezeteknek nem volt korábban nyomtatott énekeskönyve, az énekanyag mennyisége nem lehetett olyan fontos információ a hallgatóságnak, mint a nyomtatvány ára.

Akárhogy is legyen, ha az *egynéhány* jelentéséről szóló elbizonytalanító értelmezésem nem is vitt közelebb a szöveghely megfejtéshez, de talán árnyalta (ha meg nem is cáfolta) azt a korábbi álláspontot, hogy az 1594-es énekeskönyv rövid terjedelmű és olcsó volt. Ezekkel az érvekkel ugyanúgy lehetett akár drága és nagyszabású is.

Hasonlóan keveset tudok hozzátenni H. Hubert Gabriella következő szómagyarázatához, amely az előző magyarázatára is épül:

„A ’külön’ szónál nincs definiálva, hogy mihez képest külön. Így először arra gondolhatunk, hogy volt egy nagyobb graduál-énekeskönyv már kinyomtatva, s ebből nyomtatták ki külön a leggyakrabban használt gyülekezeti énekeket. De ha a ’külön’ szót az alaptevékenységhez, a nyomdászathoz, a nyomtatáshoz viszonyítjuk, akkor a következő értelmezést is adhatjuk: az alaptevékenység ebben az esetben az egyházi

---

⁹² Uo., 124.

művek nyomtatása, és az egyházi kiadványok között külön is kinyomtattak egy kis énekeskönyvet. Ez utóbbi esetben nem tudni, hogy a nagyobb énekeskönyv, amelyből a kis énekeskönyv származik, nyomtatott vagy pedig kéziratos volt-e.”⁹³

Ha felcsapjuk az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárát, a *külön* szó négy jelentéssel is szerepel. A fentieket nem vitatva, csupán az értelmezési kört kibővítve szeretném idebiggyeszteni a negyedik konnotációt:

„4. nyomatékosan, hangsúlyozottan; accentuat; nach/ ausdrücklich. 1758: Igen nehezen vettem magamat a tanulásra, de osztán, hogy Dobai János bátyám is külön számot kért tőlem a szálláson a leckéről, megijedtem a kétféle praeceptortól s tanulásra adtam magamat.”⁹⁴

Nem gondolom egyedüli megfejtésnek, de ha efelől olvassuk az Enyedi-idézetet, szintén értelmes marad. Erre rásegíteni látszik az a lehetőség is, hogy a prédikáció idejéig nem forgott közkézen unitárius énekeskönyv. Ezt az opciót rögzíti H. Hubert is a következő magyarázatában:

„A »velünk együtt« éneklés szorgalmazása ebben az időben még nem vonatkozhatott a fejlett zenei tudást igénylő szertartási énekek közös, gyülekezeti éneklésére. Viszont vonatkozhatott azokra a gyülekezeti énekekre, amelyeket ekkor nyomtattak ki, és amelyeket – »kikkel mostan szoktunk élni« – már énekelt Kolozsvárott a lelkész, a kántor és a kórus, de a gyülekezet tagjai még nem feltétlenül csatlakoztak hozzájuk az éneklésben. Enyedi újra a másutt lévő, »jól rendelt eklézsiák« példáját hozza fel érvelésének alátámasztására.

Tudjuk, hogy egyéb felekezeteknél sem feltétlenül könyvből énekeltek a hívek a kezdeti fél évszázadban, jó esetnek számított, ha a gyülekezetnek volt egy-egy nyomtatott példánya, tehát a hívek hallás után tanulták meg az énekeket.

Enyedi szövegéből csak az látszik biztosnak, hogy a prédikáció megírása előtt a gyülekezet tagjainak kezében nem volt nyomtatott énekeskönyv, ill. hogy a kolozsvári

---

⁹³ H. HUBERT, *Az unitárius éneklés kezdetei*, 169.

⁹⁴ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VII. kötet (Kl – Ly)*, gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila (Budapest: Akadémiai – Bukarest: Kriterion, 1995), 690.

magyar gyülekezetet még biztatni kellett arra, hogy az akár könyvből, akár kívülről megtanult énekeket énekelje.”

Hevesi Andrea szintén arra a következtetésre jut, hogy a prédikációban emlegetett énekeskönyv lehetett a legelső nyomtatott unitárius kolligátum,⁹⁵ és ebben a fentiek alapján én sem kételkedem. A bevezetőben láttattam, hogy többen vélnek egy még korábbi, Dávid Ferenc idejében nyomtatott énekeskönyvet, de adatokra nem tudnak hivatkozni. Vagy félreértések indukálják őket, vagy csak hiányolják a létét, mivel minden körülmény adott lehetett az 1570-es évek elején, hogy az unitárius hitre már áttért Heltai Gáspár Kolozsvárott kinyomtathassa.

Az Enyedi-prédikáció alapján tehát csak az állapítható meg biztosan, hogy 1594-ben nyomtatásban megjelent az első unitárius énekeskönyv. A terjedelmét és tartalmát megállapítani nem tudjuk, így hát a róla készült másolat (töredékes) szöveganyagát kell jobban szemügyre vennünk. A *Bölöni-kódex* KG által másolt énekcsoportok változatait fogom összevetni a kor többi nyomtatványának szövegeivel. Fontos előre tisztáznom: mivel egy mára elveszett énekeskönyv anyagáról szeretnék állításokat tenni, nemcsak a lehetséges forrásaival kell összevetnem, hanem a későbbi unitárius kiadásokkal is, amelyek ebből a nyomtatványból (is) táplálkoznak. Így KG másolói tévesztései jobban kiszűrhetők, és a későbbi szerkesztések is tetten érhetők.

III. 1. Források

A 16. század gyülekezeti énekeskönyveinek ismertetését, és azok viszonyainak feltérképezését nagyrészt befejezettek gondolhatjuk. A korábban is regisztrált hiátusok betömése – mint például a 1975-ig csupán leírásokból ismert Huszár Gál-féle 1560-as énekeskönyv megtalálása – is ezt a képzetet erősíthetik. Igaz, a Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozata sok gyülekezeti ének kiadásával adós még, és ezek kritikai kiadása számos hasznos tanulsággal és új adattal szolgálhatna a kérdéskörben. Ezt igazolja Pap Balázs dolgozata is,⁹⁶ amelyben szintén szinoptikus olvasással és tartalmi összevetésekkel bírja szóra a vizsgált anyagot, és amelyben kénytelen újraírni/átrajzolni az eddigi, szövegleszármazással kapcsolatos információinkat.⁹⁷

---

⁹⁵ HEVESI, „*velünk együtt...*”, 16.

⁹⁶ PAP, *Zsáka-tca-e...*

⁹⁷ Amelyeket leginkább az 1566-os váradi énekeskönyv facsimile kiadásának kísérőtanulmányából tudunk: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Várad, 1566*, s. a. r. VARJAS Béla, tan. SCHULEK Tibor, (Budapest: Akadémiai, 1975).

Nem tudom eléggé hangsúlyozni, mennyire fontosnak tartom H. Hubert Gabriella vaskos és részletes monográfiáját,⁹⁸ ahol a fellelhető nyomtatványok pontos, adatoló leírásával mankóm tudott lenni a fellelhetetlen Enyedi-énekeskönyv vizsgálatakor. A következőkben *Bölöni-kódex* variánsai alapján próbálom megtalálni az énekeskönyv lehetséges forrásait. Erre azért van szükség (azon túl, hogy elhelyezhessük a szemmán), mert a közölt szövegeket már másodszorra átszerkesztő 1616-os nyomtatvány szövegváltozatai már kevesebb kapaszkodót nyújtanak ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogyan és milyen forrásokból dolgoznak az unitárius szerkesztők. A bevezetőmben említettem, hogy a kolozsvári énekeskönyvek állnak leginkább távol a korszak egyéb nyomtatványaitól, amely nemcsak a trinitárius szövegek antitrinitárius használatra való alkalmazásából fakadnak, hanem arról is árulkodnak, hogy a szerkesztők előszeretettel avatkoznak bele teológiailag nem kifejezetten megosztó szöveghelyekbe is.⁹⁹ És emellett azért is fontos a lehető legnagyobb mértékben tisztázni az Enyedi-énekeskönyv elképzelhető forrásait, mert a 16. század gyülekezetiének-termése az unitárius nyomtatványokban egészül ki legnagyobb számban új szövegekkel. Ezek nem kizárólag unitárius használatra készült szövegek, hanem a kolozsvári ágon találjuk meg először nyomtatásban olyan neves szerzők szövegeit is, mint Balassi Bálint vagy Rimay János.¹⁰⁰

A variánsok összevetése előtt egy fontos módszertani kitérőt teszek. Semmi tudomásunk nincs arról, hogy milyen énekek szerepelhettek 1594 előtt az unitárius liturgiában, ahogy arról sem, hogy mit tartalmazhattak azok a kéziratos énekeskönyvek, amelyek korábban csak a kántor, a kórus vagy a pap használatában voltak. Így az összes, 1594 előtti más felekezetek által használt nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvet számításba kell venni a források feltárásához. És akad még néhány nehezítő körülmény is: az egyik, hogy (akár a vizsgálandó énekeskönyvhöz hasonlóan) nem minden valaha létezett nyomtatványból ismerünk példányt, és ha épp ránk is maradtak, több közülük mára már töredékes vagy csonka. Ezeket az egyedi jellemzőket mindvégig szem előtt kell tartani, és azt is, hogy megállapításaim csak a fennmaradt anyagra érvényesek. A csonkaság a *Bölöni-kódex* KG által másolt blokkjaira is igaz: állításaim kiindulópontja a bennük található 60 db gyülekezeti ének, a későbbiekben pedig a 18 halotti énekről is szót ejtek. Ha azt feltételezzük (márpedig a másolat jellege és a paratextuális elemek ezt sejtetik), hogy KG az egész énekeskönyvet lemásolta megrendelőjének, a csonkulás minimális mértékét csak a kódexen belül tudjuk vizsgálni, forrásának eredeti terjedelmét nem ismerhetjük, és fent vizsgált Enyedi-idézetből levont terjedelmi sejtéseket is emiatt láttam

---

⁹⁸ H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*

⁹⁹ Ezekre rímel a szövegek továbbörökítése kapcsán korábban bevezetett szándékolt „javítás” és a *másítás* fogalma.

¹⁰⁰ Erről bővebben: HEVESI, *Balassi-versek...*

fontosnak árnyalni. Terjedelmi kérdésekkel ezért nem is szerettem volna foglalkozni. Kutatásom hipotézise az volt, hogy az említett 60 ének szerepelt az 1594-es énekeskönyvben: ezek képezik szövegösszevetéseim alapját.¹⁰¹

A szinoptikus olvasást azzal kezdtem, hogy 10 olyan szöveget választottam ki, amelyek Huszár Gál 1560-as énekeskönyve óta nagyrészt az összes 1594 előtti nyomtatványban¹⁰² megtalálhatók, illetve a későbbi unitárius énekeskönyvekben is szerepelnek. Utóbbi azért fontos kitétel, mert a már többször emlegetett erős unitárius szerkesztés vagy annak esetleges hiánya egyértelműen kimutatható a *Bölöni*-variánsban, és így ha a forrásáról alkotott előfeltevésem téves, az azonnal lelepleződik. Illetve az unitárius hagyomány e jellemzői markánsan le is tudják választani az 1594 előtti énekhagyományról a fókuszba helyezett szövegváltozatokat.

Fontos megemlítenem, hogy a nagyszámú forrás felhasználásával végzett szinoptikus olvasás már meghaladja a kutató befogadóképességét, és inkább adatbázisért kiált. Nemcsak azért, mert könnyű elveszni a változatok sokféleségében, hanem a szövegszerkesztő programok felületeinek maximális kiterjedése sem teszi ezt lehetővé, vagy csak olyan formában, amely az olvashatóság rovására megy. Emellett a variánsok közti eltérések formai rögzítése is kontraproduktív nagyszámú forrás bevonásánál. A gyülekezeti énekek esetében hihetetlen mennyiségű eltérés található, és ha minden változat minden különbözőségét regisztrálnám, gyakorlatilag alig maradna végül szószintű egyezés a variánsok között. Így a kutató könnyen átesne a ló túloldalára, ahol a különbözőségek jelölése helyett az egyezéseket rögzíti vizuálisan.

Emiatt maximum 8 szövegváltozatot szerepeltetek egyszerre az átirataimban, noha mindegyiket megvizsgáltam, eltéréseiket rögzítettem. Azokat a variánsokat nem láttam fontosnak megjeleníteni, amelyek a szövegleszámazást tekintve kevésbé relevánsak: vagy minimális eltérést mutatnak egy másik változathoz képest, és/vagy a *Bölöni*-változat felől tűntek kevésbé fontosnak.

A kontrollcsoportnak használt 10 ének és variánsai adták meg az irányt, hogy mely forrásként feltételezhető korábbi nyomtatványokra szűkíthetem le a szinoptikus kutatásomat.¹⁰³ A maradék 50 éneket ezekkel összevetve vizsgáltam. Nem minden vizsgált szöveg maradt fent minden korábbi, a kontrollcsoport alapján használt nyomtatványban (ne felejtsük, a *Bölöni*-

---

¹⁰¹ Szinoptikus szövegösszevetéseim a *Melléklet*ben kaptak helyet.

¹⁰² RMNy 160 (Óvár, Kassa, Debrecen, 1560), RMNy 222 (Várad, 1566), RMNy 264 (Debrecen, 1569), RMNy 276 (Debrecen, 1570), RMNy 353 (Komjáti, 1574), RMNy 429 (Debrecen, 1579), RMNy 513 (Detrekő, 1582), RMNy 582 (Debrecen, 1586 k.), RMNy 640 (Debrecen, 1590), RMNy 648 (Monyorókerék, 1590 k.), RMNy 713 (Bártfa, 1593)

¹⁰³ A következő alfejezetekben ezeket részletesebben bemutatom.

kódex és az unitárius énekeskönyvek nemcsak változatukban, szöveganyagukban is egyediek), de ahol igen, ott variánsukat minden esetben átírtam, eltéréseiket jelöltem, és énekenként szemmát rajzoltam. Az ezekből kimutatható tanulságokat szándékozom rendszerezni a következőkben.

Az 1594 utáni énekeskönyvek közül hármat használtam állandó forrásként. Újfalvi Imre 1602-es nyomtatványa (RMNy 886) azért volt fontos kiindulópont, mivel fellelhető benne Bogáti 8. zsoltára, emellett tartalmaz unitárius szerkesztésen átesett énekeket is.¹⁰⁴ Ezt megelőzően nagyon kevés nyomunk van arra, hogy más felekezetek liturgiájába beáramlott volna unitárius ének, így joggal feltételezhető, hogy forrásaként szolgált az Enyedi-énekeskönyv. Ugyan előszavában több nyomtatványt számba vesz, erről nem ejt szót, de ez betudható annak is, hogy nem volt tanácsos szentháromság-tagadó szövegekkel (és kapcsolatokkal) hencegni a kor Debrecenjében. Újfalvi szerepe ráadásul még az 1616-os unitárius énekeskönyv létrejöttében is tisztázatlan: több sejtés(!) létezik arról, hogy valamilyen formában részt vett akár a szerkesztésében is.¹⁰⁵

Az 1616-os kolozsvári énekeskönyv (RMNy 983) variánsát természetesen minden benne közölt ének esetében rögzítettem. Nemcsak azért, mert ez helyezheti el az unitárius hagyományban a *Bölöni-kódex* változatát, hanem ha már elhelyezi, szépen meg is tudja mutatni az anyagon a későbbi szerkesztés beavatkozásait.

Az 1632-es unitárius nyomtatvány (RMNy 1541) elsősorban azért került be a vizsgált anyagba, mivel az 1616-os énekeskönyv csonkán maradt ránk, emiatt anyagának egy részéről fogalmunk sem lehet. Több olyan ének található a *Bölöni-kódex*ben, amelyek kimaradnak az RMNy 983-ból, majd pedig 1632-ben ismét feltűnnek az unitárius hagyományban. Az egyszerűbb feloldása a hiánynak az, hogy ezek az énekek a csonkulás miatt hiányoznak az 1616-os énekeskönyvből, ám érdemes szem előtt tartani azt a lehetőséget is, hogy az 1632-es kiadás szerkesztője az Enyedi-énekeskönyvet is használhatja forrásaként. Számolni kell azzal is, hogy olyan énekeket is beválogat a gyűjteménybe, amely 1594-ben még megjelent nyomtatásban, de az 1616-os szerkesztő valamilyen oknál fogva elhagyta.

Hogy az Enyedi-énekeskönyv verseinek leszármazását pontosabban láthassuk, vizsgálatomba beemeltem még néhány későbbi változatot is. Azokban az esetekben, amikor a korszakban a *Bölöni-kódex* egyes énekeinek kisszámú variánsáról tudunk csak, fontosnak tartottam a szövegkritikai szempontból kevésbé jelentőseket is figyelembe venni, mivel számolnom kellett azzal a lehetőséggel, hogy az Enyedi-variánst örökítik tovább. Például Dézsi

---

¹⁰⁴ PAP, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*

¹⁰⁵ Legutóbb itt: HEVESI, „*velünk együtt...*”, 21–22.

András *Neked, mennyei szent atyánk, könyörgünk...* incipitű éneke (más versekkel együtt) nem maradt fenn a későbbi unitárius nyomtatványokban, viszont 1612-ben megjelenik az oppenheimi református kiadásban (RMNy 1037/2). Korábban csak az 1582-es detrekői, illetve az 1593-mas bártfai énekeskönyvben található meg, ezért tisztázni szerettem volna, hogy vajon az Enyedi-énekeskönyv lehetett-e a forrása az oppenheimi változatnak. Vizsgálódásom sokszor persze nem az unitárius változat továbbélését támasztotta alá, de ezekben az egyedi esetekben mindig szerepeltettem a későbbi, esetleg fogódzót jelenthető variánst is.

Az ilyen különös esetekben a *Bölöni-kódex*szel egyidős vagy később keletkezett kéziratokat is felhasználtam, és ha sokszor a korábbi szakirodalmi állításokat is igazolták, nem hagyhattam ki őket sem, mivel a *Bölöni-kódex* változata felől még nem voltak megolvasva. Így került be a vizsgált korpuszba az *Alciatus-toldalék* (S 5) és a *Lipcsei-kódex* (S 32/1), amelyek tartalmi összefüggéseikkel is felhívták magukra a figyelmemet.¹⁰⁶ Az unitárius énekeskönyveket másoló kéziratokat¹⁰⁷ korábban sikeresen sorolta a szakirodalom a 17. századi unitárius énekeskönyvek alá (és abban is általános egyetértés volt, hogy a *Bölöni*-énekek lógnak csak ki az ismert hagyományból), így ezek változataival jelenlegi kutatásomban nem foglalkoztam.

Ahhoz, hogy a szövegváltozatok minél könnyebben megmutassák eltéréseiket, modernizált átiratban közlöm őket, viszont a szövegleszármazás tekintetében fontosnak tartottam a változat indokolta kiejtést is megjeleníteni. Így, a magánhangzó-eltéréseket minden esetben kiemeltem, a mássalhangzók változásait pedig minden olyan alkalommal rögzítettem, amelyeket a másoló vagy az énekeskönyv szerkesztője (esetleg a nyomdász) továbbörökíthetett. A hosszú és rövid magánhangzók eltéréseit azokban az esetekben nem láttam indokoltnak kiemelni, ha azok kizárólag a filológus interpretációjától függhetnek (*neked/néked*), de a forrás erre nem ad okot. Ám ha ilyen esetben egy forrás egy másikkal ellentétben használt ékezetet, azt rögzítettem az átiratban, de nem jelöltem eltérésnek, mivel a kor következetlen ortográfiája miatt nem tekinthető biztosnak (hacsak esetlegesen a rímpozíció nem dönti el). A variánsokat táblázatba szerkesztve közlöm, eltéréseiket félkövérrel szedtem. Dolgozatomban szövegtörzsében csak mutatójellel emelem be szövegösszevetéseimet, amelyek a *Melléklet* felől ellenőrizhetők.

Ahogy a *Bölöni-kódex*et bemutató fejezetben már tárgyaltam, korábban annak forrását az 1616-os unitárius énekeskönyvben látja a szakirodalom, mivel eddigi ismereteink szerint

---

¹⁰⁶ Ezeket a későbbiekben még részletesebben tárgyalom.

¹⁰⁷ *Csonka antifonálé* (S 143), *Komjátszegi garduál* (S 137), *Graduale sacrum* (S 140), *Unitárius graduál* (S 138)

ennek a szövegváltozatához áll legközelebb. Láthattuk, hogy ez a hierarchia a szövegleszármazás tekintetében megfordulni látszik, ha az Enyedi-énekeskönyvet is bevonjuk a vizsgálatba. A kódex szöveganyaga azért is ad kevés fogódzót forrásának (vagy forrásainak) beazonosításához, mert az unitárius énekeskönyvekre jellemző erős szerkesztés már 1594-ben megjelenik, és határozottan leválasztja a korábról ismert nyomtatott hagyományról. Ezért csak jellegzetes eltérések, erős adatok, és minél több ének vizsgálata mentén tudjuk csak megközelíteni azok eredetijét.

A 16. századi szöveghagyomány szerteágazó, de irányvonalaiban több helyen egyértelmű. El tudunk különíteni egy egészen következetesnek mondható debreceni énekeskönyvtípust, amelynek kiadásai, ha nem is lineárisan származnak egymásból, mindig egy korábbi debreceni példányt vesznek alapul. Ugyanígy kirajzolódik a Huszár Gál szerkesztette énekeskönyvek közötti szoros viszony, és az azok közül a későbbit, az 1574-es énekeskönyv darabjait *másoló* Bornemissza Péter szerkesztette 1583-mas *Énekek három rendbe* is ebbe az áramlatba sorolódik. A gyülekezeti énekeskönyvek közül három nyomtatvány látszik ebből a szempontból magánzónak a korban: Várad, 1566; Monyorókerék, 1590 körül; Bártfa, 1593. Persze ezek is konkrét elődökre vezethetők vissza, de nehezebben sorolhatók hasonló nyomtatványcsaládokba. A váradi énekeskönyv ugyan Huszár Gál 1560-as nyomtatványát használja elsődleges forrásaként, de erősen „rontja” annak szövegeit. Emellett jelen ismereteink szerint nem használta egyik későbbi nyomtatvány szerkesztője sem, így variánsaival külön kell foglalkoznom. A monyorókeréki nyomtatvány nagymértékű csonkasága (vagy kismértékű fennmaradása) miatt vizsgálandó a többiektől külön, és ismert énekei közül több is itt jelenik meg tudomásunk szerint először. A bártfai kiadás szerkezeti újításain túl variánsaival sem simul bele teljesen a korábban ismert, Huszár Gál-féle evangélikus hagyományba. Több éneke származtatható az 1579-es debreceni nyomtatványból, így bizonyos szinten összemosza a két markáns hagyományt, és ezért tekinthető külön vizsgálandó forrástípusnak.

A debreceni ág első fennmaradt példánya a Mélusz Péter által szerkesztett, 1563-ra datált kiadás. Sajnos csonkább alig lehetne, mindössze 6 éneke maradt fenn, mindegyike megtalálható szinte az összes 16. századi énekeskönyvben, összevetésem szempontjából e tulajdonságai miatt nem lehet releváns. Az 1569-es debreceni énekeskönyv szövegeit viszont bevontam az alap kutatásba, de összevetésemkor kitűnt, hogy nem lehet köze az Enyedi-énekeskönyvhöz. Következő példában a *Bölöni*-variáns és az 1590-es énekeskönyv mellett szerepeltetem, hogy a későbbi debreceni kiadás különbözőségei is kitűnjenek. Az érthetőség kedvéért színezem is az esetünkben fontosabb eltéréseket.

Szeretném kiemelni, hogy példáim nem önkényesek: olyan énekeket hozok fel szemléltetésül, amelyekben a *Bölöni-kódex* variánsai a tárgyalt hagyomány felé közelítenek, esetünkben a debrecenihez.

Bölöni-kódex, 100v Fides spes. charitas mayor est.	RMNy 264, 177. De fidutia in deum tanus: Semmit ne bánkódjál	RMNy 640, 222. De fidutia in deum az Semmit ne bánkódjál nótára
Segétségül híjuk az mennybeli Istent, Hogy minket ne hagyjon nyomorúságinkban, Bátorítson minket az ő szent lelkével, Távol járjon tőlünk az nagy hüttötlenség.	Segítségül híjuk az mennybeli Istent, Hogy minket ne hagyjanc nyomorúságinkban, Bátorítson minket az ő szent lelkével, Távol járjon tőlünk az nagy hitetlenség.	Segítségül híjuk az mennybeli Istent, Hogy minket ne hagyjon nyomorúságinkban, Bátorítson minket az ű szent lelkével, Távol járjon tülünk az nagy hitetlenség.
Parancsolja Isten nyomorúságinkban, Hogy csak ötöt híjuk hitből segítségre, Írván hadta nekünk szent Dávid könyvében, Senkinek nem illik róla kételkedni.	Parancsolá Isten nyomorúságinkban, Hogy csak ötet híjuk hitből segítségre, Írván hadta nekünk szent Dávid könyvében, Senkinek nem illik róla kételkedni.	Parancsolá Isten nyomorúságinkban, Hogy csak ütet híjuk hitből segítségre, Írván hadta nekünk szent Dávid könyvében, Senkinek nem illik róla kételkedni.
De az hitetlen szív mindenkor gondolja, Hogy elfeledkezett róla az Úristen, És az Isten tőle messze eltávozott, Nem várhat ötőle többé segítséget.	De az hitetlen szív mindenkor gondolja, Hogy elfeledközött róla az Úristen, És hogy ötőle messze eltávozott, Nem várhat ötőle mennyből segítséget.	De az hitetlen szív mindenkor gondolja, Hogy elfeledkezett róla az Úristen, És hogy tüle igen messze eltávozott, Nem várhat ütüle mennyből segítséget.
Szükség azért hinni minden nyomorultnak, Hogy Isten szemei mennyből reá néznek, És kimentí ötöt minden nyavalyából, De határt ne vessen ő az segítségnek.	Szükség azért hinni minden nyomorultnak, Hogy Isten szemei mennyből reá néznek, És kimentí ötet minden nyavalyából, De határt ne vessen ő segítségének.	Szükség azért hinni minden nyomorultnak, Hogy Isten szemei mennyből reá néznek, És kimentí ütet minden nyavalyából, De határt ne vessen ü segítségének.
József pátriárkát Egyiptom országban Két esztendeiglen az tömlőc ben tarták, Onnan Isten ötöt ám kiszabadítá, Egyiptom országban fejedelmül adá.	József pátriárkát Egyiptom országban Két esztendeig ott tarták fogságban, Onnét Isten ötet el-kiszabadítá, Egyiptom országban fejedelmé tevé.	József pátriárkát Egyiptus országban Két esztendeiglen tarták az fogságban, Onnét Isten ütet el-kiszabadítá, Egyiptus országban fejedelmé tevé.
Dávid pásztor vala, de nagy csudaképpen Isten felválasztá királyi felsőgben, És mind holtáiglan lón neki oltalma, Mert Istenben vala teljes bizodalma.	Dávid pásztor vala, de nagy csudaképpen Ötet felválasztá királyi felsőgre, És mind holtáig lón neki ótolma, Mert Istenben vala neki bizodalma.	Dávid pásztor vala, de nagy csudaképpen Ütet felválasztá királyi felsőgre, És mind holtáiglan lón neki ortalma, Mert Istenben vala neki bizodalma.
Müncöt is nem hagy el az felsőges Isten, Mert ígéretiben magát kötelezte, Csak vessük őbenne mi remétségünköt, Ez világban leszen mi kegyelmes Atyánk.	Müncet is nem hágy el az felsőges Isten, Mert ígéretivel ő magát kötelezte, Csak vessük őbenne mi remétségünköt, Ez világon leszen mi kegyelmes Atyánk.	Müncet is nem hágy el az felsőges Isten, Mert ígéretivel ő magát kötelezte, Csak vessük őbenne mi remétségünköt, Ez világon leszen mi kegyelmes Atyánk.
Jusson jól eszedben szent Péter mondása, Holott ő azt mondja egyik levelében: Istenben vessétek szorgalmasságtokat, Mert őneki vagyon türólatok gondja.	Jusson jól eszünkben szent Péter mondása, Holo ő azt írja egyik levelében: Istenben vessetek szorgalmatosságokat, Mert őneki vagyon mirólunk nagy gondja.	Jusson jól eszedben szent Péter mondása, Holott ű azt írja egyik levelében: Istenben vessétek szorgalmatosságokt, Mert üneki vagyon mirólunk nagy gondja.
Krisztus is azt mondja Evangéliumban, Étünkrol, itunkrol és ruházatunkrol, Ne legyen minékünk szorgalmatosságunk, Hanem kiváltképpen Isten országáról.	Krisztus is azt mondja Evangéliomban, Hogy étünkrol-itunkrol és ruházatunkrol, Nekünk ne legyen szorgalmatosság arról, Hanem kiváltképpen Isten országáról.	Krisztus is azt mondja Evangéliomban, Hogy étünkrol-itunkrol és ruházatunkrol, Minekünk ne legyen szorgalmatosságunk, Hanem kiváltképpen Isten országáról.
Azért adjon Isten nekünk igaz hitet, Szívünkblől kivegye az nagy hitetlenséget, Szomorúságinkban vigasztaljon minket, Halálunk óráján legyen mimellettünk.	Azért adjon nekünk Isten igaz hitet, Szívünkblől kivesse nagy hitetlenséget, Szomorúságinkban vigasztaljon minket, Halálunk óráján legyen mimellettünk.	Azért adjon nekünk Isten igaz hitet, Szívünkblől kivegyen nagy hitetlenséget, Szomorúságinkban vigasztaljon minket, Halálunk óráján legyen mimellettünk.

Szinoptikusan olvasva rögtön kitűnik a *Bölöni*-változat nagymértékű különbözősége, de ezek többségükben átöröklődnek az 1616-os kolozsvári kiadásba. A változtatások nagyjából az unitárius szerkesztés miatt, kisebb részt KG másolói elírásaiból származnak, emiatt nem engedhetjük el még a debreceni ág vizsgálatát. Viszont a bemutatott énekből és a kiemelt eltérésekből az látszik, hogy a Szegedi Gergellyel kapcsolatba hozható 1569-es debreceni kiadás kihagyható a kontrollcsoporton túl vizsgált korpuszból.

Az őt követő 1570-es kiadás részletező vizsgálatakor H. Hubert Gabriella¹⁰⁸ és Szilády Áron is¹⁰⁹ arra jut, hogy annak szövegkritikai értéke nem nagy, mivel csak a korábbi 1569-es kiadás sajtóhibáit javítja egy évvel későbbi újrakiadásában. A fenti példában például az első versszakban szereplő „hagyjone” és a nyolcadik strófa „holo” nyilvánvaló nyomdahiabait javítja „hagyjon”-ra és „holott”-ra. Más esetben sem találok olyan változtatásokkal, amelyek túlmutatnának a betűszintű javításoknál, így ez a forrás is kiesik szűkebb vizsgálatomból.

A következő kiadás a debreceni vonalon az 1579-es. Szöveganyaga nagyrészt megfelel a többi debreceniének, viszont abban egyedinek tekinthető, hogy a későbbi kiadások nem használják forrásként. Variánsai leválnak a két korábban vizsgált, az 1569-es és 1570-es énekeskönyveiről, és egyedi megoldásai nem térnek vissza semelyik későbbi kiadásban. Így sokáig azt feltételezte a szakirodalom, hogy a váradi énekeskönyvhöz hasonlóan nem öröklődik tovább más felekezeteknél sem. Erre a feltételezésre cáfolt rá nemrégiben Pap Balázs, és szintén szinoptikus szövegösszevetéssel jut arra, hogy az 1593-as bártfai énekeskönyv bizonyosan használta forrásként (ahogy kicsit feljebb már megszellezttem).¹¹⁰ Hasonlóan az előző példához, itt is az 1590-es kiadást használom kontrollszöveggé, hogy kitűnhessen a debreceni ágról való leválása. Az *Ó, Izrael, szerető népem...* kezdetű ének tízedik strófája így néz ki az említett forrásokban:

Bölöni-kódex	RMNy 429	RMNy 640
Az te atyádot és anyádot Tiszteljed édes szüleidet , Hogy te nyomos lehess az földön, Melyet neked ad az Isten.	Az te atyádat és anyádat Tiszteljed jámbor szülédet , Hogy te is nyomos légy ez földön, Melyet neked ad az Isten.	Az te atyádat és anyádat Tiszteljed édes szüleidet , Hogy te nyomos lehess ez földön, Melyet neked ad az Isten.

Mivel a debreceni gyülekezeti hagyomány legegységesebb variánsáról van szó, elegendőnek tartom egyetlen strófával illusztrálni, hogy miért nem lehetett az Enyedi-énekeskönyv közvetlen forrása a '79-es nyomtatvány.

Az ezt követő, 1586-ból származó debreceni editio ugyan csonkán maradt fenn, de a végén szereplő temetési énekek négy darabja tudomásunk szerint itt jelenik meg először nyomtatásban. Ezek között található az *Ó, te meghaladó emberi nemzetség...* kezdetű is, amelynek 7. versszaka egyértelműen elkülöníti az 1590-es debreceni énekeskönyvtől, és a *Bölöni-kódextól* is.

Bölöni-kódex	RMNy 582	RMNy 640
--------------	----------	----------

¹⁰⁸ H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 120.

¹⁰⁹ SZILÁDY Áron, *Kísérőtanulmány a Szegedi Gergely-féle 1569-es énekeskönyv álfacsimile kiadásához*, (Budapest: MTA, 1893), 12–14.

¹¹⁰ PAP, *Zsákutca-e...*

Meg **sem ismered** még te **állapotodat**,
Nagy **vakmerőségre** vetetted **magadat**,
Mit csudálad tehát istennek bosszúját.

Meg **se esméred** még te **állapotodat**,
Vakmerőségekre vetetted **magadat**,
Mit csudálad tehát istennek bosszúját.

Meg **sem esméred** még te **állapotodat**,
Nagy **vakmerőségre** vetetted **magadat**,
Mit csudálad tehát istennek bosszúját.

Mindezek fényében a debreceni énekeskönyvek közül az Enyedi-énekeskönyv forrásaként egyedül az RMNy 640 jelzetű 1590-es nyomtatvány feltételezhető, a továbbiakban ennek változatait használtam a *Bölöni-kódex* többi énekének szinoptikus összevetésekor.

De vizsgáljuk tovább a többi énekeskönyvet. Az 1566-os váradi kiadás, mint említettem, nem hagyott nyomot a későbbi kiadásokon. Bár ismereteink szerint több ének itt jelenik meg először nyomtatásban, ezek nagy valószínűséggel szerepeltek Méliusz 1563-as énekeskönyvében is, amely forrása volt a szerkesztő L. F.-nek.¹¹¹ Ennek okát láthatjuk abban is, amit Schulek Tibor nemes egyszerűséggel így fogalmaz meg: „L. F.-nek sem igyekezete, sem érzéke nem volt ahhoz, hogy a kezébe juttatott énekeket értelmes felírással ellássa és értelmesen csoportosítsa.”¹¹² A pontosság kedvéért beemeltem alapkutatásomba, de hamar beláttam, hogy az Enyedi-énekeskönyv léte és szekunder szövegváltozata sem emeli ki szemtavégyi helyzetéből. A Huszár Gál 1560-as kiadását hozom vele szemléltető párhuzamba:

Bölöni-kódex	RMNy 222	RMNy 160/1
Te vagy, ki az prófétáknak általa régen szóltál , Krisztust nekünk ígérted , Te az szent apostaloknak szívököt bátorítád, Te vagy erőssége minden szenteknek.	Te vagy, ki az prófétáknak általa régen szóltál , Krisztust nekünk ígérted , Te az szent apostoloknak szívöket bátorítád, Te vagy idvössége minden szenteknek.	Te vagy, ki az prófétáknak általa régen szóltál , Krisztust nekünk ígérted , Te az szent apostoloknak szívöket bátorítád, Te vagy erőssége minden szenteknek.

A fenti példa a *Jövel, Szentlélek úristen...* kezdetű ének hatodik versszaka, amely ének az unitárius forrásokban *Jövel, örök Atyaisten...* incipittel szerepel. A váradi énekeskönyv az RMNy 160 mellett valószínűleg felhasználja Méliusz töredékes énekeskönyvét is, viszont a fenti „idvössége”-variáns a későbbi nyomtatványokban nem jelenik meg (a debreceni ág egyikében sem). L. F. énekeskönyve tehát megmarad utódnélküliségében.

Hogy szövegösszevetésben a két Huszár Gál-kiadás közül melyik használható, kizárólag a variánsok alapján nehéz, vagy még inkább lehetetlen volt eldönteni. A *Bölöni-kódex* tárgyalt énekei alapján én is megerősítem azt az elképzelést, hogy Huszár Gál 1574-es komjáti kiadásában nem tér el korábbi énekeskönyvének szövegétől. Betűszinten igen, ám azokat a nyomdászati érvek és az ortográfia változékonysága igazolhatja: értelmi változtatásokkal nem

¹¹¹ Több korábbi találgatás után Fekete Csaba azonosította meggyőzően a monogram tulajdonosát Laurentius Froniusszal. FEKETE Csaba, ...*vyonnan oregbitetek*...

¹¹² *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, 175.

él. E tekintetben tehát mindegy, hogy melyik forrást emelem be vizsgálatomba, viszont ha szövegszinten nem található kapaszkodó, tartalmi sajátosságokkal kell operálnom.

A komjáti énekeskönyv ugyan továbbörökíti a 1560-asat, de Méliusz mára ismeretlen énekanyagának egy részét is közli. Emiatt több szöveget ebből a nyomtatványból ismerünk, és e szövegek közül több is megjelenik a *Bölöni-kódex* lapjain. Az 1616-os unitárius énekeskönyv több éneke vezethető vissza a komjátira, sőt, graduál-részének konkrét szövegblokkjai és azok énekeinek sorrendje is konkrét párhuzamot von az 1574-es kiadással. Ugyan a ma ismert 17. századi unitárius graduál-szerkezetet Toroczka Máté állíthatta össze 1601-ben¹¹³ – hét évvel az Enyedi-énekeskönyv kiadása után –, mégsem tartom kizárhatónak a komjáti nyomtatvány jelenlétét a korábbi kolozsvári énekeskönyv szerkesztésénél. Emiatt a továbbiakban a komjáti szövegváltozatokat helyezem előtérbe az 1560-as kiadással szemben.

Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című 1582-es nyomtatványa új énekeskönyvtípust honosít meg, a gyülekezeti énekek mellett bibliai históriákat is közöl. Szövegszármazás szempontjából a históriák kérdésköre sokkal problémásabb, ám a gyülekezeti énekanyag híven követi a Huszár Gál-féle RMNy 353-at. Olyannyira híven, hogy leginkább a „szolgai” jelzöt használhatjuk „szerkesztő”/továbbörökítő munkájára. Forrásától való eltérései gyakran magyarázhatók a nyomdász félreolvasásával/félreszedésével, mivel mögötte nem fedezhető fel szerkesztői intuíció, címeiben is követi elődjét. Ha forrásként feltételezzük, kisszámú eltérései miatt hasonlóan nehéz leválasztani a komjáti énekeskönyvről, mint azt egy bekezdéssel feljebb az 1560-asról is megállapítottam. Szegedi Gergely *Boldog az ilyen ember ő lelkében...* kezdetű zsoltárparafrázisa viszont lehetőséget ad erre.

Bölöni-kódex, 160r Psalmus száztizenegey	RMNy 353/2, 78v Ezen psalmus Az első psalmus nótájára Szegedi Gergelyé	RMNy 513, 119r Ezen psalmus Az eső psalmus nótájára Szegedi Gergelyé
Ennek mindenkor nagy gyönyörűsége, Csak ő urában, kegyes istenében, Nincs rettegésben soha az ő szíve, Mert mindenkoron bízik istenében.	Ennek mindenkor nagy gyönyörűsége, Csak ő urában, kegyelmes beszéde, Nincs rettegésbe soha az ő szíve, Mert mindenkoron bízik istenébe.	Ennek mindenkor nagy gyönyörűsége, Csak ő urának kegyelmes beszéde, Nincs rettegésbe soha az ő szíve, Mert mindenkoron bízik istenébe.

A korban más változat sem hozza az *Énekek három rendbe* egyértelműbb, és ebből kifolyólag továbbörökítését könnyebben tetten érhető változatot. Eszerint ez a forrás is kihagyható a későbbi szövegösszevetéskor, vagy csak olyan esetekben vettem figyelembe, ahol olyan éneket közöl, amely nem található meg a komjáti vagy egyéb korábbi kiadásban.

¹¹³ ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető*, 123/2–3 (2017): 280–286.

Az ÉHR-ben először megjelenő énekek nagyrészt továbböröklődnek az 1593-as bártfai énekeskönyvbe. A bártfai egy évvel a tárgyalt Enyedi-prédikáció előtt került sajtóba, így őt is fontos lehetséges forrásként vizsgálnom. Abból a szempontból is fontos, hogy a váradi és a komjáti énekeskönyvhöz hasonlóan nem csak saját (evangélikus) felekezetének kiadványait használja forrásként, hanem a debreceni ághoz is szorosan kapcsolódik. Így variánsai még inkább fontosak lehetnek az összevetésnél, mivel a *Bölöni*-változat is e két irányba húz (természetesen az unitárius hagyományon kívül). Hevesi Andrea ezért is érezhette a *Bölöni-kódex* szövegváltozatain a bártfai hagyomány hatását.¹¹⁴

A fentiek alapján későbbiekben szövegösszevetéseimben elsősorban a következő 1594 előtti énekeskönyvekre támaszkodom: RMNy 353 (Komjáti, 1574), RMNy 640 (Debrecen, 1590), RMNy 713 (Bártfa, 1593). A *Bölöni*-változat másolói hibáinak kiszűrésében és későbbi tetten érhetősége érdekében pedig folyamatos kontrollként alkalmazom az RMNy 886-ot (Debrecen, 1602) és az RMNy 983-at (Kolozsvár, 1616). Fontos kitételnek tartom a *Bölöni-kódex* heterogén énekanyaga kapcsán (és ez lebegjen szemünk előtt a továbbiakban), hogy megengedjem az Enyedi-énekeskönyv szerkesztőjének, hogy több forrásból dolgozhatott, vagy akár azt is, hogy ha egyetlen forrása volt, az mára – hozzá hasonlóan – elveszett. Egyes énekeket viszont el tudunk helyezni a 16. századi nyomtatott hagyományban, így ezt feladatomnak is érzem.

III. 2. Komjáti, 1574

A komjáti énekeskönyv hatása az unitárius énekhagyományra nemcsak szövegszinten mutatható ki, hanem szerkezeti/tartalmi lenyomata is tagadhatatlan. Az unitárius énekkönyvek graduálrészze az 1616-os nyomtatványban bukkan fel először, és a *Bölöni-kódex* kis mennyiségű graduális szövegei sem rendeződnek önálló szerkezeti egységgé, így nem feltételezhetjük, hogy már korábban is lehetett ilyen. E tekintetben az elveszett *Toroczkai Máté graduálja* az első kiindulópont, ahol a fennmaradt tartalom alapján következtethetünk arra, hogy 1601-ben már volt törekvés arra, hogy az egyházi énekeken belül külön szerkezeti egységet képezzenek a graduális szövegek. Az 1616-os énekeskönyvben már a kötet élére kerülnek ezek a szövegek, de az első 25 oldal hiányzik, így annak tartalmára csak következtetni tudunk. Segítségünkre van ebben a kötetben belüli hivatkozásrendszer, amely négy alkalommal utal a csonkult részre, és *Toroczkai Máté graduálja* tartalmi leírása is megtámogatja a hiányról való elképzeléseinket.

---

¹¹⁴ HEVESI, *Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez*, 242.

Az RMNy 983 és a Toroczkai-graduál szerkezeti egymásra olvasásával kimutatható, hogy szinte pontos sorrendben követi a kéziratos forrást a későbbi nyomtatvány. Ez adhat okot arra, hogy a graduált az 1616-os énekeskönyv egyik előmunkálatának gondolhassuk.¹¹⁵

Az RMNy 983 graduálrészében egy helyen viszont azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a *Toroczkai*-féle sorrend és szöveganyag megszakad, és olyan szövegblokk kerül bele, amely korábban a komjáti kiadásban található csak meg. Ennek címe az 1616-os kiadásban: *Hymni, de creatione primi diei, dominico die canendus, et habetur superius*. Nemcsak a tartalmi egyezés közelíti egymáshoz a két nyomtatványt, hanem a szövegek sorrendje is ugyanaz mindkét helyen. Mivel liturgikus szövegekről van szó, a sorrendet a szövegek is indukálják, de annyi biztosan kimondható, hogy az 1616-os énekeskönyv szerkesztője is dolgozott a komjáti énekeskönyvből, és olyan szövegeket is válogatott belőle, amelyeket Toroczkai kihagy graduáljából. Ebből pedig az látszik, hogy ahogy korábban az Enyedi-énekeskönyv szerkesztője, a későbbi unitárius szerkesztők is felhasználták Huszár Gál 1574-es kiadását. De a tartalmi összevetéseken túl merülünk alá a szövegszintűekbe.

Feljebb csak rövid mutatványszöveggel illusztráltam a komjáti kiadás és az Enyedi-énekeskönyv közelségét. Szerencsére a közelségen túl akad néhány ének, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a *Bölöni*- és a komjáti szövegváltozat erősen kapcsolódik egymáshoz. Ritka jelenség a gyülekezeti énekek szövegváltozatainak vizsgálatakor, hogy ennyire határozottan váljon ketté a hagyomány, mint a *Hálát adunk neked, mindenható, irgalmas isten...* kezdetű versnél, ez talán csak az unitárius énekeskönyvek esetében megszokott jelenség. Álljon hát itt most a teljes versszöveg, és nem csak azért, mert az egyértelmű különbségek végigkísérik, hanem azért is, mert az éneknek még nem volt modern kiadása. Az egyértelmű elkülönbözéseket az 1590-es debreceni változaton jelöltem kiemelve, és az 1616-os unitárius variánst is szerepeltetem, hogy láthassuk az Enyedi-énekeskönyv szerkesztői újításainak továbbélését és a *Bölöni-kódex* másolójának tévesztéseit is.

Bölöni-kódex, 168r
Precatio pia
Ily fogadást

RMNy 353/1, 69v
Az híveknek regveli
könyörgések az
anyaszentegyháznak
szükségiért
Nótája: Nagy hálaadással
magasztallak téged, én
Istenem etc.

RMNy 640, 255.
Nagy hálaadással nótájára

RMNy 983, 460.
Más ének
Nóta: Nagy hálaadással
magasztallak etc.

Hálát adunk neked, mindenható,
irgalmas Úristen,
Hogy ez elmúlt éjjel megőriztél

Hálát adunk neked, mindenható,
irgalmas Úristen,
Hogy ez elmúlt éjjel megőriztél

Hálát adunk neked,
mindenható, irgalmas Úristen,
Hogy ez elmúlt éjjel megőriztél

Hálát adunk neked, mindenható,
irgalmas Úristen,
Hogy ez elmúlt éjjel megőriztél

¹¹⁵ A későbbiekben részletesebben foglalkozom *Toroczkai Máté graduáljával*.

minket kegyelmesen, És ez mai napot adtad érnünk az mi életünkben.	minket kegyelmesen, És ez mai napot adtad érnünk a mi életünkben.	minket kegyelmesen, És ez mai napot adtad érnünk ez mi életünkben.	minket kegyelmesen, És ez mai napot adtad érnünk az mi életünkben.
Könyörgünk teneked, ótmalmaz meg ez napon is minket, És szent lelked által igazgassad lelkünköt, testünköt, Hogy te kedved szerént viselhessük az mi életünköt.	Könyörgünk teneked, ótmalmaz meg ez napon is minket, És szent lelked által igazgassad lelkünket, testünket, Hogy te kedved szerént viselhessük az mi életünket.	Könyörgünk teneked, ótmalmaz meg ez napon is minket, Te szent lelked által igazgassad lelkünket, testünket, Hogy te kedved szerént viselhessük az mi életünket.	Könyörgünk teneked, ótmalmaz meg ez napon is minket, És szent lelked által igazgassad lelkünket, testünket, Hogy te kedved szerént viselhessük az mi életünket.
Miként ez világot megújítod az napnak fényével, Az mi szívünknek is sötétségét és homályát vedd el, És világosíts meg mi elménket az te szent lelkeddel.	Miként ez világot megújítod a napnak fényével, A mi szívünknek is setétségét és homályát vödd el, És világosíts meg mi elménket a te szent lelkeddel.	Miként ez világot megújítod az napnak fényével, A mi szívünknek is setétségét és homályát vedd el, És világosíts meg mi szívünket a te szent lelkeddel.	Miként ez világot megújítod az napnak fényével, Az mi szívünknek is sötétségét és homályát vedd el, És világosíts meg mi elménket az te szent lelkeddel.
Ne hagyj eltávoznunk, Uram, minket az te törvényedtől, Szent igazságodnak megjelentett igaz ösvényétől, Ne hagyj elszakadnunk semmi okkal az te szent igédttől.	Ne hagyj eltávoznunk, Uram, nekünk az te törvényedtől, Szent igazságodnak megjelentött igaz ösvényétől, Ne hagyj elszakadnunk semmi okkal a te szent igédttől.	Ne hagyj eltávoznunk, Uram, nekünk az te szent igédttől, Szent igazságodnak megjelentett igaz ösvényétől, Ne hagyj elszakadnunk semmi okkal az te szent igédttől.	Ne hagyj eltávoznunk, Uram, minket az te törvényedtől, Szent igazságodnak megjelentett igaz ösvényitől, Ne hagyj elszakadnunk semmi okkal az te szent igédttől.
Add bizonyval hinnünk, hogy reánk nézsz minden dolgainkban, Cselekedetinkre, beszédinkre és gondolatinkra, És ítélet napján előállunk mind az számadásra.	Add bizonyval hinnünk, hogy reánk nézsz minden dolgainkra, Cselekedetünkre, beszédünkre és gondolatinkra, És ítélet napján elő állunk mind a számadásra.	Add bizonyval hinnünk, hogy reánk nézsz minden dolgainkra, Cselekedetinkre, beszédünkre és gondolatinkra, És ítélet napján előállunk mind az számadásra.	Add bizonyval hinnünk, hogy reánk nézsz minden dolgainkra, Cselekedetinkre, beszédinkre és gondolatinkra, És ítélet napján előállunk mind az számadásra.
Engedd ezt is, Uram, hogy félhessük te istenségedet, És senkit ne féljünk olyan igen, mint te felsőgedet, Hogy semmi dolgunkban meg ne bántsuk atyai voltodat.	Engedd azt is, Uram, hogy félhessük te istenségedet, És senkit ne féljünk olyan igen, mint te felsőgedet, Hogy semmi dologban meg ne bántsuk atyai kedvedet.	Engedd azt is, Uram, hogy félhessük te istenségedet, És senkit ne féljünk olyan igen, mint te felsőgedet, Hogy semmi dologban meg ne bántsuk atyai kedvedet.	Engedd ezt is, Uram, hogy félhessük te istenségedet, És senkit ne féljünk olylan, mint te felsőgedet, Hogy semmi dolgunkban meg ne bántsuk atyai voltodat.
Valamihez kezdünk ez világi cselekedetinkben, Mindenkor ez legyen eltökélett akaral szívünkben, Hogy dicsőíthessük az te neved az mi életünkben.	Valamihez kezdünk ez világi cselekedetinkben, Mindenkor ez legyen eltökélett akaral szívünkben, Hogy dicsőíthessék a te neved a mi életünkben.	Valamihez kezdünk ez világi cselekedetünkben, Mindenkor ez legyen elvégezett akaral szívünkben, Hogy dicsőíthessék a te neved az mi életünkben.	Valamihez kezdünk ez világi cselekedetünkben, Mindenkor ez legyen eltökélett akaral szívünkben, Hogy dicsőíthessük az te neved az mi életünkben.
Azt is meggondoljuk, hogy használjunk felebarátinknak, És mié[r]t hogy csak te vagy vezére az mi tanácsunknak, Adj előmenetelt, jó szerencsét az mi szándékinknak.	Azt is meggondoljuk, hogy használjunk felebarátinknak, És miért hogy csak te vagy vezére a mi tanácsinknak, Adj előmenetelt, jó szerencsét a mi szándékinknak.	Azt is meggondoljuk, hogy használjunk felebarátinknak, És miért hogy csak te vagy vezére az mi tanácsinknak, Adj előmenetelt, jó szerencsét az mi szándékinknak.	Azt is meggondoljuk, hogy használjunk felebarátinknak, És miért hogy csak te vagy vezére az mi tanácsunknak, Adj előmenetelt, jó szerencsét az mi szándékinknak.
Kegyelmes szent atyánk, ez világi sok fáradságinkban, Ez életre való nyughatatlan sok gondolatinkban, Ne hagyj elcsüggednünk az mennyei jóknak dolgaiban.	Kegyelmes szent atyánk, ez világi sok fáradságinkban, Ez életre való nyughatatlan nagy sok gondjainkban, Ne hagyj elcsüggednünk a mennyei jóknak dolgaiban.	Kegyelmes szent atyánk, segélj minket sok fáradságinkban, Ez életre való nyughatatlan nagy sok gondainkban, Ne hagyj elcsüggednünk az mennyei jóknak dolgaiban.	Kegyelmes szent atyánk, ez világi sok fáradságinkban, Ez életre való nyughatatlan sok gondolatinkban, Ne hagyj elcsüggednünk az mennyei jóknak dolgaiban.
De minden üdöben legelőször az te országodat, Mi teljes szívünk ből követhessük te igazságodat, Nagy bizonyval várán ezek után az te országodat.	De minden üdöben legelőször a te országodat, Mi teljes szívünk ből követhessük te igazságodat, Nagy bizonyval várán ezek után a te áldásodat.	De minden idöben legelőször az te országodat, Mi teljes szívünk ből követhessük te igazságodat, Nagy bizonyval várán ezek után az te áldásodat.	De minden üdöben legelőször az te országodat, Mi teljes szívünk ből követhessük te igazságodat, Nagy bizonyval várán ezek után az te országodat.

Ótalmazd, Úristen, éjjel, nappal mi gyarló testünköt , Irgalmasságból tarts meg, Atyánk, mi bűnös lelkünköt , És az ördög ellen szent lelkeddel erősíts lelkünköt .	Ótalmazzad, Isten, éjjel, nappal mi gyarló testünket , Irgalmasságból tarts meg, Atyánk, mi bűnös lelkünket , És az ördög ellen szent lelkeddel erősíts bennünket .	Ótalmazzad, Uram, éjjel, nappal mi gyarló lelkünket , Irgalmasságból tarts meg, Atyánk, mi gyarló testünket , És az ördög ellen szent lélekkel erősíts bennünket .	Ótalmazd, Úristen, éjjel, nappal mi gyarló testünket , Irgalmasságból tarts meg, Atyánk, mi bűnös lelkünket , És az ördög ellen szent lelkeddel erősíts bennünket .
Látod, mindenfelől az rettegést, mely megemésztt minket , Mennyé veszedelem kesergeti az keresztyéneket, Csendezíts azért most félelmünköt, veszedelmünköt .	Látod, mindenfelől az rettegés megemésztt bennünket , Mennyi veszedelem kesergeti a keresztyéneket, Csendesíts el azért félelmünket és veszedelmünket .	Látod, mindenfelől az rettegés megemésztt bennünket , Mennyi veszedelem kesergeti az keresztyéneket, Csendesíts el azért félelmünket és veszedelmünket .	Látod, mindenfelől az rettegést, mely megemésztt minket , Mennyi veszedelem kesergeti az keresztyéneket, Csendesíts azért most félelmünket és veszedelmünket .
Mit használ továbbá teelötted az jót elkezdenuk , Hanem ha naponként vigyázással abban megépülünk , Segéts azért minket, minden jóban hogy nevedkedhessünk.	Mit használ továbbá teelötted az jót elkezdenuk , Ha minden naponként vigyázással abban nem épülünk , Segíts azért minket, minden jóban hogy nevedkedhessünk.	Mit használ továbbá teelötted az jót cselekedni , És minden naponként vigyázásban abban nem épülni , Segíts azért minket, minden napon hogy nevedkedhessünk.	Mit használ továbbá teelötted az jót elkezdenuk , Hanem ha naponként vigyázással abban megépülünk , Segíts azért minket, minden jóban hogy nevedkedhessünk.
Végy óthalmad alá nemcsak ez nap, de minden üdöben , Légy te mi vezérünk és hadnagyunk teljes életünkben , Míg megkoronázod mi fejünköt az örök élettel .	Végy óthalmad alá nemcsak ez nap, de minden üdöben , Légy te mi hadnagyunk és vezérünk teljes életünkben , Míg megkoronázod mi fejünket az örök életben .	Végy oltalmad alá nemcsak ez nap, de minden idöben , Légy te mi hadnagyunk és vezérünk teljes életünkben , Míg megkoronázod mi fejünket az örök életben .	Végy óthalmad alá nemcsak ez nap, de minden üdöben , Légy te mi vezérünk és hadnagyunk teljes életünkben , Míg megkoronázod mi fejünket az örök életben .
Te megszánál minket, bűnösököt , veszett embereket, Kik nem érdemlettük szent fiadban , hogy így szeress minket, És ennyi sok jókkal óérette tisztelnél bennünköt .	Te megszánál minket, bűnösöket , veszett embereket, Kik nem érdemlettük szent fiadban , hogy így szeress minket, És ennyi sok jókkal óérette tisztelnél bennünket .	Te megszánál minket, bűnösöket , veszett embereket, [...] nem érdemlettünk szent fiadért , hogy így szeretsz minket, És ennyi sokkal úérette szeretnél bennünket .	Te megszánál minket, bűnösököt , veszett embereket, Kik nem érdemlettük szent fiadban , hogy így szeress minket, És ennyi sok jókkal óérette tisztelnél bennünket .
Azért míg bejutunk az örömré, melyre minket híttál , És az mi fejünkkel egyé leszünk az Krisztus Jézussal, Kít igaz napfényül híveidnek te ajándékoztál.	Azért míg bejutunk az örömré, melyre minket hívtál , És a mi fejünkkel egyé leszünk a Krisztus Jézussal, Kít igaz napfényül híveidnek te ajándékoztál.	Azért míg bejutunk az örömré, melyre minket híttál , És az mi fejünkkel egyé leszünk az Krisztus Jézussal, Kít igaz napfényül híveidnek te ajándékoztál.	Azért míg bejutunk az örömré, melyre minket híttál , És az mi fejünkkel egyé leszünk az Krisztus Jézussal, Kít igaz napfényül híveidnek te ajándékoztál.
Adj minden üdöben igaz, jámbor lelkipásztorokat, Kik te szent igéddel legeltessék az te juhaidot , Te szent lelked által vezéreljed az te fiaidot .	Adj minden üdöben igaz, jámbor lelkipásztorokat, Kik te szent igéddel legeltessék az te juhaidat , A te lelked által vezéreljed a te fiaidat .	Adj minden idöben igaz, jámbor lelkipásztorokat, Kik te szent igéddel legeltessék az te híveidat , A te lelked által vezéreljed az mi életünket .	Adj minden üdöben igaz, jámbor lelkipásztorokat, Kik te szent igéddel legeltessék az te juhaidat , Te szent lelked által vezéreljed az te fiaidat .
Tedd foganatossá mi szívünkben az te beszédidet , Rontsad ez világon te azáltal az csalárd ördögöt , És szerezz magadnak nagy böséggel mindenütt híveket.	Tedd foganatossá mi szívünkben az te beszédedet , Rontsad ez világon te azáltal a csalárd ördögöt , És szerezz magadnak nagy bévéggel mindenütt híveket.	Tedd foganatossá mi szívünkben az te szent igédet , Rontsad ez világon te azáltal az csalárd ördögöt , És szerezz magadnak nagy bévéggel mindenütt híveket.	Tedd foganatossá mi szívünkben az te beszédidet , Rontsad ez világon te azáltal az csalárd ördögöt , És szerezz magadnak nagy böséggel mindenütt híveket.
Adj jó fejedelmet, főurakat , jámbor tisztartókat , Adj igaz bírákat, istenfélő, jámbor polgárokat , Isteni erőddel igazgassad az ő tanácsokat .	Adj jó fejedelmet, jó urakat , jámbor tisztartókat , Adj igaz bírákat, istenfélő, jámbor polgárokat , Isteni erőddel igazgassad az ő tanácsokat .	Adj jó fejedelmeket, jó urakat , jámbor tisztartókat , Istenfélő, jámbor polgárokat, és igaz bírákat , Isteni erőddel igazgassad az ő tanácsokat .	Adj jó fejedelmet, főurakat , jámbor tisztartókat , Adj igaz bírákat, istenfélő, jámbor polgárokat , Isteni erőddel igazgassad az ő tanácsokat .
Hogy nagy szívök szerént szerethessék az te szent nevedet,	Hogy nagy szívek szerént szerethessék a te szent nevedet, Minden erejekkel szolgálhassák	Hogy nagy szívek szerént szerethessék az te szent nevedet,	Hogy nagy szívök szerént szerethessék az te szent nevedet,

Minden erejekkel szolgálhassák te szent felségedet , És ő törvényekkel ótmazzák az te népeidet.	te szent fölségedet , És jó törvényekkel ótmazzák a te népeidet.	Minden erejekkel szolgálhassák te szent felségedet , És jó törvényekkel ótmazzák az te népeidet.	Minden erejekkel szolgálhassák te szent felségedet , És ő törvényekkel ótmazzák az te népeidet.
Irgalmasságból légy kegyelmes minden bünösökhöz , Az szegény rabokat szabadíts meg, kik elepedtenek, Minden nyomorultat és nyavalyást, az kik keseregnek	Irgalmasságból légy kegyelmes minden bünösöknek , Az szegény rabokat szabadíts meg, kik elepedtenek, Minden nyomorultat, egyebet is, akik keseregnek	Irgalmasságból légy kegyelmes minden büneinknek , Az szegén rabokat szabadíts meg, kik elepedtenek, Minden nyomorultat, egyebet is, az kik keseregnek	Irgalmasságból légy kegyelmes minden bünösökhöz , Az szegény rabokat szabadíts meg, kik elepedtenek, Minden nyomorultat és nyavalyást, az kik keseregnek
Légy kegyelmes atyjok az árváknak és az özvegyeknek, Légy vigasztalójok az kóroknak és az betegeknek, Az úton járóknak légy ótmok és kegyes vezérek.	Légy kegyelmes atyjok az árváknak és az özvegyeknek, Légy vigasztalójok a kóroknak és a betegeknek, Az úton járóknak légy ótmok és kegyes vezérek.	Légy kegyelmes atyjok az árváknak és az özvegyeknek, Légy vigasztalója az kóroknak és az betegeknek, Az úton járóknak légy ótmok és erős vezérek.	Légy kegyelmes atyjok az árváknak és az özvegyeknek, Légy vigasztalójok az kóroknak és az betegeknek, Az úton járóknak légy ótmok és kegyes vezérek.
Hogy tóled ezeket megnyerhessük, bocsásd meg bününköt , Az Krisztus Jézusnak szent nevéért hallgass meg bennünköt , És az mint ígérted , te örökké add meg kérésünköt .	Hogy tóled ezeket megnyerhessük, bocsásd meg bününket , A Krisztus Jézusnak szent nevéjért hallgass meg bennünket , És amint ígérte , ő érette add meg kérésünket .	Hogy túled ezeket megnyerhessük, bocsásd meg bününket , Az Krisztus Jézusnak szent nevéért hallgass meg bennünket , És amit ígértél , ú érette add meg kérésünket .	Hogy tóled ezeket megnyerhessük, bocsásd meg bününket , Az Krisztus Jézusnak szent nevéért hallgass meg bennünket , És az mint ígirted , te örökké add meg kérésünket .

A vers első előfordulása ismereteink szerint a komjáti énekeskönyvben van, majd 1586-ban bukkan fel a debreceni hagyományban, ahol szintén a fenti, 1590-es variánssal találkozunk. A két változatot összevetve, halvány időrend is felállítható köztük. A debreceni variáns rímszavaiban, egyeztetéseiben kevésbé következetes, így feltételezhető, hogy a vers korábbi állapotát őrzi. Huszár Gál következetes szerkesztő, nem állna távol tőle, hogy a szóismétléseket („gyarló” helyett „bünös”, „szívünk” helyett „lelkünk”) illetve a kevésbé érthető alakokat lecserélje („elvégzett akarat” helyett „eltökélett akarat”, „szent ígédttúl” helyett „törvényedttől”), a rímeket javítsa. Emellett fellelhető a komjátiban egy leheletnyi krisztianizálás is, ahogy az „erős vezér” alakot „kegyes vezér” váltja fel. Erős a gyanúm, hogy itt is az a jelenség rajzolódik ki, hogy Huszár Gál komjáti kiadásába bedolgozza és átszerkeszti Méliusz Péter szöveganyagának egy részét, ami a debreceni ágon konzerválódva öröklődik tovább.

Ehhez hasonló erős eltérések húzzák a Huszár Gál-féle hagyományba a következő, *Bölöni-kódex*ben is szereplő éneket:

Az ki az istent megismerheti..., RPHA 0068

Boldog az ilyen ember ő lelkében..., RPHA 0202

Hálát adunk neked, mindenható, irgalmas Úristen..., RPHA 0483

Jövel, örök Atyaisten, lelkünk vigaszága..., RPHA 0702 (a nem unitárius változatokban Jövel, Szentlélek úristen...)

Mint említettem, a gyülekezeti énekeknél ritka jelenség, hogy ennyi ilyen mértékű eltéréssel találkozunk. Mivel több ének sem dogmatikai, sem értelmi szerkesztést nem igényel, az énekeskönyvek szerkesztői egyszerűen csak továbbörökítik azokat, megfosztva a filológust a szövegszármazási bizonyosság lehetőségétől. Emiatt minden *Bölöni*-variánst sajnos nem tudok konkrét forrás alá besorolni, de ahol ez megtehető, ott ígérem, rögzíteni fogom.

Egyetlen énekről kell még szót ejtenem, az *Ó én két szemeim, ti az úrra nézzetek...* kezdetűt. Érdekessége, hogy első előfordulása az 1582-es *Énekek három rendbe* lapjain található. Mint vázoltam, az énekeskönyv hatása nem mutatható ki a *Bölöni-kódex* variánsain, ez esetben viszont a két változat szoros kapcsolatot mutat (sokkal szorosabbat, mint a vers másik nyomtatott előfordulásánál, a bártfai kiadásnál). Ez a forráskeresés tekintetében egészen elbizonytalanító tény azonban feloldható azzal, hogy az *Énekek három rendbe* gyülekezeti énekei tekintetében egyetlen forrása, a tárgyalt komjádi kiadás a végén csonkult, a vers nagy valószínűséggel a hiányzó szakaszból származott Bornemisza énekeskönyvébe. Az érvet erősíti az is, hogy a komjádi kiadás általunk ismert végén temetési énekek szerepelnek, és Bornemisza nyomtatványában a temetési énekek után találunk csak olyan szövegeket, amelyek első kiadásaként vagy azt tartjuk számon, vagy gyanúsán olyan nyomtatványokat, mint az 1579-es debreceni kiadás, amely a komjátinak biztosan forrása volt.

III. 3. Debrecen, 1590

Szilády Áron meglátása szerint az énekeskönyvet szerkesztő Gönci György két kiadást használ forrásaként: az öt megelőző 1586-os debrecenit és az 1574-es komjátit.¹¹⁶ A lehetőség, hogy a zárt debreceni énekhagyományba külső, evangélikus szöveganyagot is beépítsenek, nem példanélküli, de inkább Újfalvi Imre 1602-es énekeskönyvére lesz majd csak jellemző. A komjádi-hatást az ismert debreceni törzsanyagon kívüli, újonnan közölt énekeknél vélte felfedezni a szakirodalom. Pap Balázs már többször emlegetett dolgozta¹¹⁷ helyezi ezeket az új énekeket más megvilágításba, miszerint a viszonyrendszer inkább fordítva van: Huszár Gál válogat komjádi kiadásába Méliusz Péter énekeskönyvéből, és a későbbi debreceni kiadások „új” szövegei is az 1563-as kiadáshoz nyúlnak vissza. Az 1590-es énekeskönyv sem kivétel ez alól, a szakirodalom szemét az vezette meg – amit egy fejezettel korábban is tárgyaltam –, hogy

¹¹⁶ SZILÁDY, *Kísérőtanulmány...*, 12–14.

¹¹⁷ PAP, *Zsákutca-e...*

bizonyos énekek csak 1574-től maradtak ránk nyomtatásban. Ezek szerint még az 1590-es énekeskönyv is a debreceni énekhagyomány korai nyomtatványából szemezget, és ahhoz, hogy a debreceni ág zártága oldódjon, Újfalvi Imre kiadásáig kellett várni.

A következő szemléltető példám, amely az 1590-es kiadás Enyedi-énekeskönyvre gyakorolt hatását illusztrálja, e tekintetben is beszédes. Míg az 1586-os és a korábbi debreceni énekeskönyvekből is ismert énekek időben előre haladva jelentős szövegmodernizációról tanúskodnak, addig az RMNy 640-ben többek között új szöveggént ismert *Drága dolog az úristent dicsérni...* kezdetű egy korábbi szövegállapotot tükröz. A 16. századból az 1590-esen kívüli egyetlen nyomtatott variánst ismerünk (Bártfa, 1593), amelynek szerkesztője szintén javítási, modernizálási, értelmezési szándékkal nyúl a szöveghez, saját megoldásokat alkalmazva (de ez figyelhető meg az unitárius változatoknál is). Összevetésben kontrollszöveggént hozom a bártfai és az 1616-os változatot, utóbbit a *Bölöni*-változat ellenőrizhetőségéhez.

Bölöni-kódex, 117r Psalms száznegyvenhét	RMNy 640, 91. 147. Psalmus	RMNy 713, 322. Psalms 147. Nótája: Jól lehet, nagy sokat szóltunk Sándorról	RMNy 983, 423. Psalms CXLVII.
Drága dolog az Úristent dicsérni , Szine előtt kegyesen énekelni , Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristent dicsérni , Szinye előtt kegyesen énekölni , Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristent dicsérni , Szine előtt kegyesen énekelni , Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristent dicsírni , Szine előtt kegyesen énekelni , Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.
Az Jeruzsálemet, lám, ő szereté , Anyaszentegyházát szépen épité , Törvényével boldogul ékesíté , Az Izrael fiait egybenyűjté .	Az Jeruzsálemet, lám, ő szereti , Anyaszentegyházát szépen éppíti , Törvényével boldogol ékesíti , Az Izrael fiait egybenyűjti .	Az Jeruzsálemet, lám, ő szereti , Anyaszentegyházát szépen épi , Törvényével boldogul ékesíti , Az Izrael fiait egybenyűjti .	Az Jeruzsálemet, lám, ő szereti , Anyaszentegyházát szépen épi , Törvényével boldogul ékesíti , Az Izrael fiait egybenyűjti .
Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megapedt lelkeket , Ő enyhít meg sok keserűségeket, Mind testi és lelki betegségeket.	Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalétt lölköket , Ő enhít meg sok keserűségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megélett lelkeket , Ő enhíti meg sok keserűségeket, Mind testi és lelki betegségeket.	Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megapedt lelkeket , Ő enyhít meg sok keserűségeket, Mind testi és lelki betegségeket.
Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyé szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?	Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?	Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyé szántalan rendre, Azért, hogy rá tekintene mindenre .	Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyé szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?
Felséges úr az mi mennyei urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges úr az mi mennyei urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Felséges úr az mi mennyei urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Felséges úr az mi mennyei urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.
Ez öneki csudálatos tanácsa, Hogy az sziligyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokot utálja, És ököt mind az földig legyalazza.	Ez öneki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És üket mind az földig legyalazza.	Ez öneki csudálatos tanácsa, Hogy az szeligyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokot utálja, És öket mind föttiglan legyalazza.	Ez öneki csodálatos tanácsa, Hogy az sziligyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És öket mind az földig legyalazza.

Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangoskodó szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötöt imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangoskodó szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.
Ő vonzza be az egeket felhőkkel , És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre széllel , Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon bőséggel .	Ő vonzza be az egeket felhőkkel , És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre széllyel , Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon búséggel .	Ő vonzza be az hegyeket , völgyeket , És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre széllel , Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon bévséggel .	Ő vonzza be az egeket felhőkkel , És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre széllel , Hogy gyümölcsöt, füet hozzon bőséggel .
Az hegyeken, völgyeken , telekeken Ő ad az barmoknak eledeleket, Az hollófiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyekön, völgyekön , telekőkön Ű ad az barmoknak eledeleket, Az hallófiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeken, völgyeken cselekedett , Ő ad az barmoknak eledeleket, Az hollófiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeken, völgyeken , telekeken Ő ad az barmoknak eledeleket, A hollófiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.
Semmi ő magában akárm i erő, Az lónak ereje nála nem kellő, Sem emberi serénységre nem néző , Mert egyedül elégséges segítő .	Semmi ő magában akárm i erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néző , Mert egyedül elégséges segítő .	Semmi ő magában akarn i erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő , Mert egyedül elégséges segítő .	Semmi ő magában akárm i erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néző , Mert egyedül elégséges segítő .
Kedve vagyon csak az ötöt félőkön , Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben , Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyon csak az ötet félőkben , Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben , Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyon csak az ötet félőkön , Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kéncsében , Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyon csak az ötet félőkben , Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben , Ótalom ez világi erő ellen.
Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradot , Magasztald, keresztyénség, megváltódot , Áldjad, Sion, mennyei királyodot , Híveknek serege, te szent atyádot .	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat , Magasztald, keresztyénség, megváltódat , Áldjad, Sion, mennyei királyodat , Híveknek serege, te szent atyádat .	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat , Magasztald, keresztyénség, megváltódat , Áldjad, Sion, mennyei királyodat , Híveknek serege, te szent atyádat .	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat , Magasztald, keresztyénség, megváltódat , Áldjad, Sion, mennyei királyodat , Híveknek serege, te szent atyádat .
Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárszajait bírja erősen, Polgáridot megáldja egyen- egyen , Részesítvén sok jótéteményében.	Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egyen- egyen , Részesítvén sok jótéteményében.	Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zavarit bírja erősen, Polgáridat megáldja igen gyengén , Részesítvén sok jótéteményében.	Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zaráit bírja erősen, Polgáridat megáldja egyességben , Részesítvén sok jótéteményében.
Határidot szereti békességgel , Megáldotta földeit nagy bőséggel , Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel , Táplál téged zsemlyecipó kenyérrel .	Határidat szereti békességgel , Megáldotta földeidet búséggel , Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel , Táplál téged zömlyecipó kenyérrel .	Határidat szereti békességben , Megáldotta földedet nagy bévégben , Meg nem fogyatkoztat semmi szükségben , Táplál téged zsemlyecipó kenyérrel .	Határidat szereti békességgel , Megáldotta földeidet bőséggel , Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel , Táplál téged zsemlyecipó kenyérrel .
Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.
Mint az fejér és szálangózó gyapjat, Ő méltatja szép gyengédeden az havat, És miképpen egy povályozó hammat , Szép aprónként úzmarázokat szórhát .	Mint az fejér és szálangózó gyapjat, Ő méltatja szép gyöngéden az havat, És miképpen egy povályozó hamvat , Szép aprónként zúzmarázokat szórhát .	Mint az fejér és szálangózó gyapjat, Ő méltatja szép gyengéden az havat, És miképpen egy kovályozó hammat , Szép aprónként zúzmarázokat szórhát .	Mint az fejér és szálangózó gyapjat, Ő méltatja szép gyengéden az havat, És miképpen egy povályozó hammat , Szép aprónként úzmarázokat szórtat .
Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket , Egyetemben hordoz nagy hidegeket,	Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket , Egyetemben hordoz nagy hidegeket,	Viszont mikor parancsolatját adja , Lészen mindazoknak eltágulása,	Miként esmét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket , Egyetemen hordoz nagy

Kiket soha lám senki el nem tűrhet.	Kiket soha lám senki el nem tűrhet.	Ha élesztő szeleit feltámasztja , Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet.
Viszont ismét mikor parancsolatját adja , Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit feltámasztja , Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	Viszont mikor parancsolatját adja , Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámasztja , Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	Miként ismét az darabolt jegeket, Ide aláhányja az köesőköt, Egyetembe hordoz sok hidegeket, Melyet soha lám senki el nem tűrhet.	Viszont mikor parancsolatja adája , Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit feltámasztja , Az jegeket folyóvízzé olvasztja.
Jákobnak kimutatja szent törvényét , Fiaival közli szen áldott igéjét, Ő felsőge az Izraelnek népét Igazgatja, neki adván törvényét.	Jákobnak kimutatja szent szörzését , Fiaival közli áldott igéjét, Ő felsőge az Izraelnek népét Igazgatja, neki adván törvényét.	Jákobnak kimutatja szent szerzésit , Fiaival közli áldott igéjét, Ő felsőge az az Izraelnek népét Igazgatja, neki adja törvényét.	Jákobnak kimutatja szent szerzését , Fiával közli áldott igéjét, Ő felsőge az Izraelnek népét Igazgatja, neki adván törvényét.
Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített ennyi szentséggel, Miként reánk tekente nagy jó kedvvel, Kikért áldjuk örökké dücsösége[ ] .	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített enni szentséggel, Mikint reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel .	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ikesített ennyi szentséggel, Miként reánk tekente nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel .	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesite[tt] ennyi szentséggel, Miként reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dücsőséggel .
Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenhated énekében írta Tanúságul és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenhated énekében írta Tanúságol és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenhated énekében írta Tanúságul és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenhated énekében írta Tanúságul és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.

A *Bölöni*-variáns debreceni közelségét nem csak a bártfaiban kiemelt erős eltérések mutatják: a 17. és 18. versszak felcserélése és a kolofon hiánya teszi egyértelművé, hogy az Enyedi-énekeskönyvnek nem lehetett forrása az RMNy 713.

A teljes *Bölöni*-anyag szinoptikus vizsgálatával pedig a következő énekek sorolhatók egyértelműen az 1590-es debreceni énekeskönyv alá:

Adjunk hálát mindnyájan az atyaúrstennek..., RPHA 0062

Bódog az olyan ember az istenben..., RPHA 0203

Dicsérd az istent mostan, ó én lelkem..., RPHA 0251

Drága dolog az úristent dicsérni..., RPHA 0291

Emlékezzél, Úristen, híveidről..., RPHA 0368

Hallgass meg minket, Úristen, tekints reánk..., RPHA 0505

Jóllehet, nagy sokat szóltunk..., RPHA 0691

Nagy bánatában Dávid mikoron vala..., RPHA 1024

Segítségül hijuk..., RPHA 1215

Szent Dávid király bűnei ellen..., RPHA 1306

Bár H. Hubert Gabriella nem regisztrálja,¹¹⁸ az RMNy 640 sajnálatos módon a közepén is csonkult. A 172–175. oldal tartalmára csak a tartalomjegyzékből következtethetünk, és három olyan éneket is tartalmazott a két kiszakadt lap, amely a *Bölöni-kódex*ben is megtalálható. A debreceni variáns énekei nélkül így nem tudjuk elhelyezni ezeket a közelebről vizsgált énekeskönyvek viszonyrendszerében. A hiány azért is fájó, mert mindhárom ének pünkösdi invokáció, és a *Bölöni-kódex* variánsa természetszerűen torzítja azokat az unitárius dogmatika mentén, így saját változtatásait sem tudjuk pontosan nyomon követni. Ebben még az 1590-es énekeskönyvből táplálkozó bártfai énekeskönyv sem lehet segítségünkre, mert annak szerkesztője egyaránt felhasználja az evangélikus és református énekhagyományt is. Ez énekek tekintetében nem tudjuk meghatározni az öröklődést a csonkulás miatt:

Könyörögjünk istennek, mi szent atyánknak..., RPHA 0774 (a nem unitárius változatokban *Könyörögjünk az istennek, szentléleknek...*)

Hallgass meg minket, nagy Úristen..., RPHA 0503

Járuljunk mi az mi kegyes Istenünkhöz..., RPHA 0632 (a nem unitárius változatokban *Járuljunk mi az istennek szent fiához...*)

III. 4. Bártfa, 1593

A bártfai kiadás több szempont alapján is a *Bölöni-kódex*hez kapcsolható. Hevesi Andrea (az egyértelmű unitárius rokonságon túl) a kódex legközelebbi nyomtatott kapcsolatának véli a bártfai énekeskönyvet. Mint írja: „Ám megfigyelhető [...], hogy a [*Bölöni-kódex* – E. M.] szövegváltozatai nem az unitárius nyomtatványokéval mutatnak rokonságot, hanem az 1593-mas bártfai kiadással.”¹¹⁹ Ezzel a megállapítással nem tudok egyetérteni. Szinoptikus vizsgálatomban ugyan sok helyen közelít egymáshoz a két változat, ugyanakkor legtöbbször ez annak tudható be, hogy a bártfai énekeskönyv egyik fontos forrása az RMNy 429-es énekeskönyv, az Enyedi-énekeskönyv viszont szorosabban látszik kapcsolódni az RMNy 640-eshez, vagyis az említett közös eltérések a már tárgyalt debreceni hagyományban gyökereznek.

Az előbbieken azt is láthattuk, hogy saját újításai mentén hogyan különbözik a bártfai változat a debreceni ágtól. Hevesi gondolatmenetét az vezethette meg – ami kutatásom elején engem is –, hogy a bártfai énekeskönyv és a *Bölöni-kódex* szöveganyagát vizsgálva több, kizárólagos *tartalmi* egyezéssel találkozunk, emellett nem számolt a kódex két másolója által

¹¹⁸ H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 133–134.

¹¹⁹ HEVESI, „*velünk együtt...*”, 48.

leírt szövegblokkok szétválasztásával, illetve azok forráskülönbözésének lehetőségével. Több olyan ének tűnik fel ugyanis a kódex lapjain, amelyekkel először a bártfai kiadásban találkozhatunk, ám más énekek esetében, amikor több forrás is rendelkezésünkre áll, a változatok nem indokolják, hogy a bártfait feltételezzük az Enyedi-énekeskönyv forrásaként. Ez az önmagában nem, ám a filológusok számára annál inkább rémisztő tény könnyű feloldása lenne, ha az „agresszív” unitárius szerkesztők számlájára írnánk a változatbéli különbségeket. Esetünkben viszont épp ezt az unitárius szerkesztést kellene fennmaradt énekeskönyv nélkül tetten érniünk, és mivel a bártfai közelségét több esetben a rendelkezésünkre álló későbbi kolozsvári kiadások sem indokolják meg, újfent a változatokra tudunk csak hagyatkozni. A KG-blokkon bemutatott és bemutatandó tartalmi egyezések alapján azt kellene feltételeznünk, hogy az Enyedi-énekeskönyv szerkesztője előtt legalább három énekeskönyv van, és ezekből kompilál. Újfalvi Imre előszavában számba veszi majdnem az összes általunk ismert 16. századi énekeskönyvet, innen biztosra vehetjük, hogy több forrást is ismert – még ha nem is járt mindegyik a kezében –, és bizonyosan nem dolgozott az összes felsoroltból. De ha így is van, hol lenne tetten érhető a kompiláció maga? Vajon mi alapján választhatja ki az Enyedi-énekeskönyv szerkesztője egy ének kinyomtatandó változatát a többi közül, főleg, hogy jelentősen át is szerkeszti azt? Ha a szövegváltozatok ezt is indokolják, feltételezhető egyáltalán, hogy ilyen nagyszámú forrása volt az Enyedi-énekeskönyvnek?

A kérdéseket egyelőre megválaszolatlanul hagyom.

A bártfai énekeskönyv és a *Bölöni-kódex* változataiban tetten érhetően szorosabb viszony mindössze négy éneknél sejlik fel, ebből kettő eddigi ismereteink szerint Bártfán jelenik meg először (tehát kontrollszöveg nem áll rendelkezésre), egy pedig megtalálható ugyan az *Énekek három rendbe* végén(!) is, de egyetlen közös eltérés miatt kapcsolható csak a *Bölöni*-variánshoz. Annak ellenére van így, hogy a szinoptikusan vizsgált énekek szinte mindegyike szerepel a bártfai nyomtatványban.

Fontos kiemelnem, hogy a bártfai énekeskönyv – Újfalvi 1602-es előszava alapján – 1593-ban jelenik meg, az Enyedi-énekeskönyv pedig 1594-ben. A két változat időbeli közelsége sajnos éppannyira lehet érv kapcsolatuk ellen, mint mellette; mivel egy szerkesztő egyaránt dolgozhat egy frissessége miatt legjobbnak vélt új kiadásból, és ugyanúgy lehet még híján annak, míg szerkesztői munkáját végzi. Korábban az esetleges források kiválasztásánál a bártfai énekeskönyvet azért nem hagyhattam el, mivel szerkesztésében „új típusú” énekeskönyvként tartjuk számon, mert többféle, elkészültéig nagyrészt szeparált felekezeti hagyomány találkozása érhető tetten benne, szövegváltozatai pedig rendkívül egyediek. Az

előzőek fényében sem tartom fölösleges adaléknak, sőt, messzire mutató tanulságai a későbbiekben kiemelten fontosak lesznek.

Az emlegetett énekek *Bölöni*-variánshoz való közelségét mindenesetre szeretném bemutatni, bármennyire is elbizonytalanító voltam e tekintetben. Az *Ébredjél fel világ bűneidből...* incipitú ének a bártfai énekeskönyvben található meg legkorábban.

Bölöni-kódex, 19v Más ez	RMNy 713, 379. Cantio post contionem	RMNy 983, 449. Megtérésre való szép intés
Ébredjél fel, világ, bűneidből, Vedd eszedben magad az nagy bűnből, Melyet neked utolsó időről Magyarázott Krisztus Jézus, ítélet napjáról .	É(o)bredjél fel, világ, bűneidből, Vedd eszedbe magad az nagy bűnből, Melyet neked utolsó időrül Magyarázott Krisztus Jézus, ítélet napjárúl .	Ébredjél fel, világ, bűneidből, Vedd eszedbe magad az nagy bűnből, Melyet neked utolsó időről Magyarázott Krisztus Jézus, ítélet napjáról .
Nagy sok irások immár betölttek , Az próféták valamit hirdettek , Az szent atyák az mit reménlettek , Urunk, Jézus Krisztus által véghez vitettek .	Minden irások immár bétölttenek , Az próféták valamit hirdettének , Az szent atyák az mit reménlettenek , Urunk, Jézus Krisztus által végezni töttenek .	Minden irások immár betölttenek , Az próféták valamit hirdettek , Az szent atyák az mit remélettek , Urunk, Jézus Krisztus által véghez vitettek .
Nem késik már az ő eljövése, Közel vagy az világnak vége, Minden dolgoknak már eljövése , Ez világot Krisztus Jézus el jó ítélne .	Nem késik már az ő eljövése, Közel vagy az világnak vége, Minden dolgoknak már eljönne , Krisztus Jézus ez világra el jó ítélne .	Nem késik már az ő eljövése, Közel vagy az világnak vége, Minden dolgoknak már eljövése , Ez világot eljű urunk, Krisztus, ítélne .
Ez világnak istentelensége, Az uraknak nagy kegyetlensége, Az községnek engedetlensége, Jegyje bizony, hogy közel már Krisztus eljövése.	Ez világnak istentelensége, Az uraknak nagy kegyetlensége, Az községnek engedetlensége, Jegyje bizony, hogy közel már Krisztus eljövése.	Ez világnak istentelensége, Az uraknak nagy kegyetlensége, Az községnek engedetlensége, Jele bizony, hogy közel már Krisztus eljövése.
Esznek, isznak, nagy bátron lakoznak, Mennysországra de nem gondolkodnak, Elmúló dolgokban forgódnak, Azt sem tudják, mely órában azoktól megválnak.	Minden rendek vadnak bátorságban, Gyönyörködnek csak az álnokságban, Szeretet nincs az atyafiakban, És kevesen vadnak immár, kik hisznek Krisztusban.	Minden rendek vadnak bátorságban, Gyönyörködnek csak az álnokságban, Szeretet nincs az atyafiakban, És kevesen vadnak immár, kik hisznek Krisztusban.
Minden rendek vadnak bátorságban, Gyönyörködnek csak az álnokságban, Szeretet nincs az atyafiakban, És kevesen vadnak immár, kik hisznek Krisztusban.	Esznek, isznak, nagy bátron lakoznak, Mennysországról de nem gondolkodnak, Elmúló dolgokban forgódnak, Azt sem tudják, mely órában azoktúl megválnak.	Esznek, isznak, nagy bátron lakoznak, Mennysországról de nem gondolkodnak, Elmúló dolgokban forgódnak, Azt sem tudják, mely órában azoktól megválnak.
Süketségre vesznek minden intést, Megvetettek minden jó rendelést, Az tanítók nem látnak épülést, Szentírásból mikor tesznek üdvösséges intést.	Süketségre vesznek minden intést, Megvetették minden jó rendelést, Az tanítók nem látnak épülést, Szentírásból mikor tesznek üdvösséges intést.	Süketségre vesznek minden intést, Megvetettek minden jó rendelést, Az tanítók nem látnak épülést, Szentírásból mikor tesznek üdvösséges intést.
Adjunk hálát az Atyaistennek, Mondjunk dicséretet az égi felségnek ő szent felségének , Ő szent fia által, mint atyánknak , Mindörökkön örökké kegyes táplálónknak .	Adjunk hálát az Atyaistennek, Mondjunk dicséretet szent fiának , Vele egyetembe Szentléleknek , Mindörökkön örökké az Szentháromságnak .	

A két változat közelségét szövegszinten nem lehet erős érvekkel kimutatni, csak az utolsó versszak jelenléte indokolja, amely a későbbi unitárius kiadásokban már nem szerepel. A kolofonban szereplő szentlélek természetes módon kilúgozódik a *Bölöni-kódex* variánsában, de még így sem jelenhet meg a későbbi kolozsvári énekeskönyvekben. A fenti példa nem

eleendő, hogy elvitassam a bártfai énekeskönyvtől, hogy forrása lehetett az Enyedi-énekeskönyvnek, ezért álljon itt egy másik ének is, amely ugyan megjelenik már a Bornemisza-féle 1582-es énekeskönyvben is, de a *Bölöni*-változathoz egyik korábbi variáns sem közelíthető egyértelműen. A *Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk...* kezdetű ének ráadásul kimarad a későbbi unitárius forrásokból, legközelebb csak az oppenheimi *Szent Biblia*-kiadásban bukkan fel 1612-ben.

Bölöni-kódex, 16v Alia Arra: Isten, ki ígértél ótalmat etc. Nóta: Rajtam nagy irgalom, Isten	RMNy 513, 255v Más könyörgés	RMNy 713, 348. Carmen saphicum	RMNy 1037/2, 140. Bátorításért halál ellen
Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk, Lelki fájdalomunkban kérünk , légy velünk, Megígért szent országod add meg nekünk, Melyet te szent igédből megértettünk.	Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk, Lelki fájdalomunkban légy velünk, Megígért szent országod add meg nekünk, Melyet te szent igédből megértettünk.	Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk, Lelki fájdalomunkban kérünk , légy velünk, Megígérted szent országod, add meg nekünk, Melyet te szent igédből megértettünk.	Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk, Lelki fájdalomunkban légy velünk, Megígért szent országod add meg nekünk, Melyet te szent igédből megértettünk.
Adjad ítélet napját vígan várhatnunk , Szent fiadnak kegyes szavát hallanunk, Az örök életet hogyan elvehessük , Az régi atyákat is láthassuk.	Adjad ítélet napját készen várunk , Szent fiadnak kegyes szavát hallanunk, Az örök mennysországot, hogyan vehessük , És az régi szent atyákat láthassuk.	Adjad ítélet napját készen várunk , Szent fiadnak kegyes szavát hallanunk, Az örök mennysországot, hogyan vehessük , Régi szent atyáinkat hogyan láthassuk.	Adjad ítélet napját készen várunk , Szent fiadnak kegyes szavát hallanunk, Az örök mennysországot, hogyan vallhassuk , És az régi szent atyákat láthassuk.
Ótalmazz meg nagy rettenetességtől, Halálunk óráján az kísértettől , Ótalmazz meg az kétségben eséstől, Ne szakadjunk el az örök élettől.	Védelmezz meg nagy rettenetességtől, Halálunk idején kísértetektől , Oltalmazz meg az kétségben eséstől, Ne szakadjunk el az örök élettől.	Videlmezz meg nagy rettenetességtől, Halálunk idején kísértettől , Oltalmazz meg az kétségbeeséstől, Ne szakadjunk el az örök élettől.	Védelmezz meg nagy rettenetességtől, Halálunk idején az kísértetektől , Oltalmazz meg az kétségben eséstől, Ne szakadjunk el az örök élettől.
Istennek nagy jó volta dicsértessék , Az ő neve mindenkor tiszteltessék , Itt az egész földön dicsőítettessék , Mindörökké tőlünk magasztaltassék .	Istennek nagy jó volta dicséretes , Az ő neve mindörökké szentséges , Földön, mennyen mindenkor dicsőséges , Legyen mindörökké nagy tisztességes .	Istennek nagy jó volta dicséretes , Az ő neve mindörökké szentséges , Földön, mennyen mindenkor dicsőséges , Legyen mindörökké nagy tisztességes .	Istennek nagy jó volta dicséretes , Az ő neve mindörökké szentséges , Földön, mennyen mindenkor dicsőséges , Legyen mindörökké nagy tisztességes .
Dicsértessék örök Atyaúristen, Ő igéje, áldott Fiú úristen, Egyetemben az Szentlélek úristen, Szentháromság egy bizony örök Isten.	Dicsértessék örök Atyaúristen, Ő igéje, áldott Fiú úristen, Egyetemben az Szentlélek úristen, Szentháromság egy bizony örök Isten.	Dicsértessék örök Atyaúristen, Ő igéje, áldott Fiú úristen, Egyetemben az Szentlélek úristen, Szentháromság egy bizony örök Isten.	Dicsértessék örök Atyaúristen, Ő igéje, áldott Fiú úristen, Egyetemben az Szentlélek úristen, Szentháromság egy bizony örök Isten.

Látványos módon különbözik az unitárius variáns a többitől, emellett az oppenheimi és a detrekői kiadás rokonsága is világosan megmutatkozik. Az *Énekek három rendbe* már korábban kihullott a valószínű források közül, de minden gyanús tartalmi egyezés esetében újra bevettem összevetésembe. Az egyetlen szürkével jelölt közös variáns lehetne az érv mellett, hogy a bártfai kiadáshoz közelítsük a *Bölönit*, de még versszakon belül található egy erős eltérés, amely a detrekőihez húz. Ráadásul az unitárius változat következetes dogmatikai szerkesztéseinek túl

olyan változatbéli különbségekkel is találkozhatunk, amelyek nem tűnnek egyszerűen megindokolhatóknak („halálunk idején” helyett „halálunk óráján”, „készen várunk” helyett „vígan várhatunk”). Márpedig az unitárius változatok szerkesztései a legtöbb esetben a dogmatikai pontosság mentén érhetőek tetten, akárcsak fent a doxológia hiánya, a „szent atyák” helyett „régii atyák”, az „örök mennyország” helyett „örök élet”.

Úgy fest tehát, hogy míg a forrásvizsgálatból *tartalmi szinten* nem zárható ki a bártfai kiadás, mikrofilológiai szinten mégsem tűnik indokoltnak a jelenléte. Ezt az ellentmondást fenntartva, külső érveket is figyelembe véve a bártfai „hagyományhoz” közelíthetők az alábbi énekek:

Ébredjél fel, világ, bűneidből..., RPHA 0306

Háborúsága Dávid királynak..., RPHA 0470

Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk..., RPHA 1062

Uramisten, ki ígértél ótalmat..., RPHA 1426

Ezekon kívül találkozunk olyan énekekkel is, amelyek *Bölöni-kódex*ben szereplő változata egyaránt közelítenek a bártfai és a 1590-es debreceni kiadás szövegeihez:

Szükség megtudnunk üdvösségnek dolgát..., RPHA 1348

Az ki veti segedelmét..., RPHA 0074

Nem meglepő, mivel ugyanaz a debreceni hagyomány táplálja őket; ám hasonlóságaik és kisszámú erős eltéréseik miatt nem lehet kizárólagos elődre visszavezetni ezeket az énekeket. Inkább azt jelenthetjük csak ki, hogy a *Bölöni*-variáns leválik a komjátí kiadás szövegéről, ennek tettenérhetőségeit jelöltem szürkével a *Szükség megtudnunk...* kezdetű ének példáján.

Bölöni-kódex, 165r Paraphrasis decalogi carmine sapphico	RMNy 353/1, 113r Azon tízparancsolat A saphicum carmen nótájára	RMNy 640, 206. Az tízparancsolatról	RMNy 713, 270. Az tízparancsolatról
Szükség megtudnunk üdvösségnek [dolgát], És az istennek tízparancsolatját, Hol megjelenté hozzánk akaratját, Bűn ellen haragját.	Szükség megtudnunk idvösségnek dolgát, És az istennek tízparancsolatját, Hol megjelenté hozzánk akaratját, Bűn ellen haragját.	Szükség megtudnunk idvösségnek dolgát, És az istennek tízparancsolatját, Hol megjelenté hozzánk akaratját, Bűn ellen haragját.	Szükség megtudnunk idvösségnek dolgát, És az istennek tízparancsolatját, Hol megjeleniti hozzánk akaratját, Bűn ellen haragját.
Hagyja az isten, hogy egy istent higgyünk, Bálványimádást hogy mind hátrahagyjunk, Teremtött állapotban hogy	Hagyja az isten, hogy egy istent higgyünk, Bálványimádást hogy mind hátrahagyjunk, Teremtett állapotban hogy	Hagyja az isten, hogy egy istent higgyünk, Bálványimádásd hogy mind hátrahagyjunk, Terömtött állapotban hogy	Hagyja az isten, hogy egy istent higgyünk, Bálványimádást hogy mind hátrahagyjunk, Teremtött állapotban hogy

semmit ne bízunk, Csak egy istent higgyünk.	semmit ne bízunk, Csak egy istent higgyünk.	semmit ne bízunk, Csak egy istent higgyünk.	semmit ne bízunk, Csak egy istent higgyünk.
Kíván mitőlünk engedelmességet, Hűtöt, szeretmet, tökéletességet, És tiszta szívet , isteni félelmet, Minden tisztességet.	Kíván mitőlünk engedelmességet, Hűtet, szeretetet, tökéletességet, És tiszta szűvet , isteni félelmet, Minden tisztességet.	Kíván mitőlünk engedelmességet, Hítet, szeretmet, tökéletességet, És tiszta szívet , isteni félelmet, Minden tisztességet.	Kíván mijtőlünk engedelmességet, Hítet, szeretmet, tökéletességet, És tiszta szívet , isteni félelmet, Minden tisztességet.
Isten haragja fejeken azoknak, Kik segétséget sok istentől várnak, Istennek kedve ótalma azoknak, Kik egy istent vallnak.	Isten haragja fejeken azoknak, Kik segítséget sok istentől várnak, Istennek kedve ótalma azoknak, Kik egy istent vallnak.	Isten haragja fejeken azoknak, Kik segítséget sok istentől várnak, Istennek kedve oltalma azoknak, Kik egy istent vallnak.	Isten haragja fejeken azoknak, Kik segítséget sok istentől várnak, Istennek kedve oltalma azoknak, Kik egy istent vallnak.
Isten nevével gonoszul ne éljük, Mert az istennek kedvében nem leszünk, Ha szent nevére hamisan eskeszünk, Nagy káromlást teszünk.	Isten nevével gonoszol ne éljük, Mert az istennek kedvében nem leszünk, Ha szent nevére hamisan esköszünk, Nagy káromlást teszünk.	Isten nevével gonoszol ne éljük, Mert az istennek kedvében nem leszünk, Ha szent nevére hamisan esküszünk, Nagy káromlást teszünk.	Isten nevével gonoszul ne éljük, Mert az istennek kedvében nem leszünk, Ha szent nevére hamisan esküszünk, Nagy káromlást teszünk.
Ezzel istennek tisztességet teszünk, Ha segétséget csak ötöle kérünk, És jó voltáról ha megemlékezünk, Hálaadók leszünk.	Ezzel istennek tisztességet teszünk, Ha segítséget csak ötöle kérünk, És jó voltáról ha megemlékezünk, Hálaadók leszünk.	Ezzel istennek tisztességet teszünk, Ha segítséget csak ötöle kérünk, És jó voltáról ha megemlékezünk, Hálaadók leszünk.	Ezzel istennek tisztességet teszünk, Ha segítséget csak ütüle kérünk, És jó voltáról ha megemlékezünk, Hálaadók leszünk.
Megtilt az isten isteni káromlást, Az igazságról kíván igaz vallást, Hogy hátrahagyjunk minden hamis mondást És hamis tanítást.	Megtilt az isten isteni káromlást, Az igazságról kíván igaz vallást, Hogy hátrahagyjunk minden hamis mondást És hamis tanítást.	Megtilt az isten isteni káromlást, Az ig[...] kíván igaz vallást, Hogy hátrahagyjunk [...] mondást És hamis tanítást.	Megtilt az isten isteni káromlást, Az igazságról kíván igaz vallást, Hogy hátrahagyjunk minden hamis mondást És hamis tanítást.
Innepet szentelj, az isten azt mondja, Szent életünköt minékünk kívánja, Hogy szent igéjét hallgassuk, azt mondja, És minden megtartsa.	Ünnepet szentelj, az isten azt mondja, Szent életünket minékünk kívánja, Hogy szent igéjét hallgassuk, azt mondja, És minden megtartsa.	Innepet szentelj, az isten azt mondja, [...] ket minékünk kívánja, Hogy szent ig[...], azt mondja, És minden megtartsa.	Innepet szentelj, az isten azt mondja, Szent életünket minékünk kívánja, Hogy szent igéjét hallgassuk, azt mondja, És minden megtartsa.
Atyánk, anyáknak tisztességet tegyünk, Fejedelmünknek istenért engedjünk, És tanítónknak tisztességet tegyünk, Minden jóval legyünk.	Atyánknak, anyáknak tisztességet tegyünk, Fejedelmünknek istenért engedjünk, És tanítónknak tisztességet tegyünk, Minden jóval legyünk.	Atyánk, anyáknak tisztességet tegy[...], [...] münknek istenért engedjünk, És tanítónknak tisztességet tegyünk, Minden jóval legyünk.	Atyánk, anyáknak tisztességet tegyünk, Fejedelmünknek istenért engedjünk, És tanítónknak tisztességet tegyünk, Minden jóval legyünk.
Embert ne öljünk, isten parancsolja, Az bosszúállást közöttünk megtiltja, Harag, irigység távol legyen, hagyja, Az szitkot megtiltja.	Embert ne öljünk, isten parancsolja, A bosszúállást közöttünk megtiltja, Harag, irigység távol legyen, hagyja, A szitkot megtiltja.	Embert ne öljünk, isten parancsolja, Az bosszúállást közöttünk megtiltja, Harag, irigység távol legyen, hagyja, Az szitkot megtiltja.	Embert ne öljünk, isten parancsolja, Az bosszúállást közöttünk megtiltja, Harag, irigység távol legyen, hagyja, Az szitkot megtiltja.
Fertelmes élet közöttünk ne legyen, Szent házasságban minden ember éljen, Éktelen bujaság tőlünk távol legyen, Minden tisztán éljen.	Fertelmes élet közöttünk ne legyen, Szent házasságban minden ember éljen, Éktelen bujaság tőlünk távol legyen, Minden tisztán éljen.	Fertelmes élet közöttünk ne legyen, Szent házasságban minden ember éljen, Éktelen bujaság tőlünk távol legyen, Minden tisztán éljen.	Fertelmes élet közöttünk ne légyen, Szent házasságban minden ember éljen, Éktelen bujaság tőlünk távol légyen, Minden tisztán éljen.
Egymás marháját mi el ne orozzuk, Usuraságtól magunkot őrizzük,	Egymás morháját mi el ne orozzuk, Usuraságtól magunkat őrizzük,	Egymás marháját mi el ne orozzuk, Usuraságtól magunkat őrizzük,	Egymás marháját mij el ne orozzuk, Usuraságtól magunkat őrizzük,

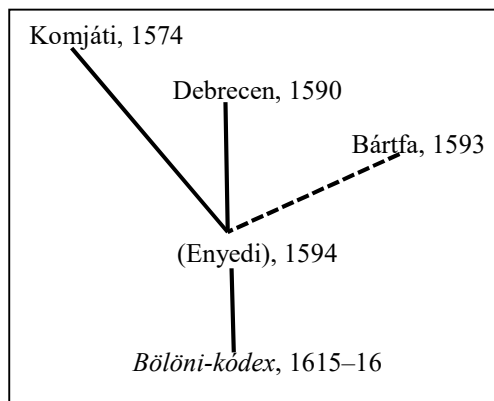
Se hatalommal másét el ne vegyük, Senkiét ne bántsuk.	Se hatalomval másét el ne vegyük, Senkiét ne bántsuk.	Se hatalommal másét el ne vegyük, Senkiét ne bántsuk.	Se hatalommal másét el ne vegyük, Senkiét ne bántsuk.
Ójuk magunkot hamis tanúságtól, Hamis vallástól, hamis perpatvartól , Hamis esküvéstől és rágalmazástól , Minden csalárdságtól .	Ójuk magunkat hamis tanúságtól, Hamis vallástól, hamis perpatvartól , Hamis esküvéstől és rágalmazástól , Minden csalárdságtól .	Ójuk magunkat hamis tanúságtól, Hamis vallástól, hamis perpatvartól , Hamis esküvéstől és rágalmazástól , Minden csalárdságtól .	Ójuk magunkat hamis tanúságtól, Hamis vallástól, hamis perpatvartól , Hamis esküvéstől és rágalmazástól , Minden csalárdságtól .
Megtilt az isten minden gonoszságot, Testi indulást, gonosz kívánságot , Kíván mitőlünk belső tisztaságot, Minden jámborságot.	Megtilt az isten minden gonoszságot, Testi indulást, gonosz kívánságot , Kíván mitőlünk belső tisztaságot, Minden jámborságot.	Megtilt az isten minden gonoszságot, Testi indulást, gonosz kívánságot , Kíván mitőlünk belső tisztaságot, Minden jámborságot.	Megtilt az isten minden gonoszságot, Testi indulást, gonosz kívánságot , Kíván mitőlünk belső tisztaságot, Minden jámborságot.
Ne kívánd , úgy mond, senki feleségét, Senki marháját , senki tisztességét, Itt megjelenti törvény nehézségét, És erőtlenségét nagy erősségét .	Ne kívánd , úgy mond, senki feleségét, Semmi morháját , senki tisztességét, Itt megjelenti törvény nehézségét, És erőtlenségét .	Ne kívánd , úgy mond, senki feleségét, Senki marháját , senki tisztességét, Itt megjelenti törvény nehézségét, És erőtlenségét .	Ne kívánd , úgy mond, senki feleségét, Senki marháját , senki tisztességét, Itt megjelenti törvény nehézségét, És erőtlenségét .
Mojzes által isten ezt kiadá, Két kótblára szent ujjával ír, Rettenetességgel ezeket kiadá, Hasznát megmutatá.	Mojzes által isten ezt kiadá, Két kótblára szent ujjával ír, Rettenetességgel ezeket kiadá, Hasznát megmutatá.	Mojzes által isten ezt kiadá, Két kótblára szent ujjával ír, Rettenetességgel ezeket kiadá, Hasznát megmutatá.	Mojzes által isten ezt kiadá, Két kótblára szent ujjával ír, Rettenetességgel ezeket kiadá, Hasznát megmutatá.
Emberi erő ezt meg nem tarthatja, Senki igaznak magát nem mondhatja, Mert bűnös voltát minden ember látja, Az istent bosszontja.	Emberi erő ezt meg nem tarthatja, Senki igaznak magát nem mondhatja, Mert bűnös voltát minden ember látja, Az istent bosszontja.	Emberi erő ezt meg nem tarthatja, Senki igaznak magát nem mondhatja, Mert bűnös voltát minden ember látja, Az istent bosszontja.	Emberi erő ezt meg nem tarthatja, Senki igaznak magát nem mondhatja, Mert bűnös voltát minden ember látja, Az istent bosszontja.
Haszna, ereje azért a törvénynek , Vádol mindenkor minket bűnösöknek, Természetünkben mind erőtleneknek És hitleneknek.	Haszna, ereje azért az törvénynek , Vádol mindenkor minket bűnösöknek, Természetünkben mind erőtleneknek És hitleneknek.	Haszna, ereje azért az törvénynek , Vádol mindenkor minket bűnösöknek, Természetünkben mind erőtleneknek És hitleneknek.	Haszna, ereje azért az törvénynek , Vádol mindenkor minket bűnösöknek, Természetünkben mind erőtleneknek És hitleneknek.
Menjünk fejenként azért a Krisztushoz, Idvözítónkhöz , a mi szószólónkhoz, Közbejárónkhoz és igazságunkhoz, Juttat szent atyjához.	Menjünk fejenként azért az Krisztushoz, Idvözítónkhöz , az mi szószólónkhoz, Közbejárónkhoz és igazságunkhoz, Juttat szent atyjához.	Menjünk fejenként azért az Krisztushoz, Idvözítónkhoz , az mi szószólónkhoz, Közbejárónkhoz és igazságunkhoz, Juttat szent atyjához.	Menjünk fejenként azért az Krisztushoz, Idvözítónkhoz , az mi szószólónkhoz, Közbejárónkhoz és igazságunkhoz, Juttat szent atyjához.
Hála teneked, mennybeli nagy Isten, Hogy bűnösökön , rajtunk könyörültél , Szent fiad által megengeszteltté, És mihozzánk tértél.	Hála teneked, mennybeli nagy Isten, Hogy bűneseken , rajtunk könyörültél , Szent fiad által megengeszteltté, És mihozzánk tértél.	Hála teneked, mennybeli nagy Isten, Hogy bűneseken , rajtunk könyörültél , Szent fiad által megengeszteltté, És mihozzánk tértél.	Hála teneked, mennybeli nagy Isten, Hogy bűnőseken , rajtunk könyörültél , Szent fiad által megengeszteltté, És mihozzánk tértél.

A *Böloni*-változat nem csonka, és nem is másolói figyelmetlenségből nem öröklődik tovább; a későbbi unitárius kiadásokban is csak az utolsó versszak átszerkesztett variációja jelenik meg (ennek szerepeltetését az oldalméret nem tette lehetővé). Az unitárius szerkesztő logikusabbnak

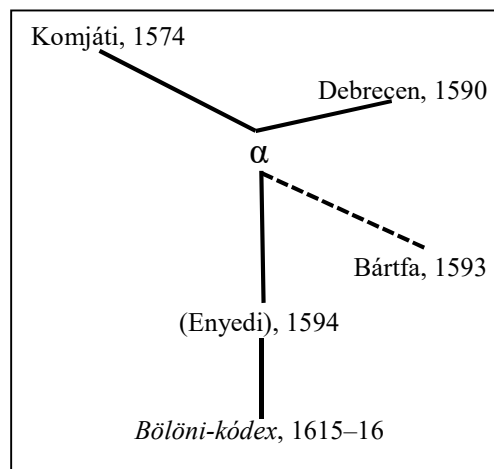
találhatta nem közölni a tízparancsolat-ének megtoldott krisztianizált magyarázatát, emellett így is lezárt egésznek tekinthető a vers, mivel „zárlata” a kolofonok jellemzőit magában hordozza.

Az Enyedi-énekeskönyvet megelőző kiadások alapján úgy fest, hogy még mindig nem sokkal kerültünk közelebb a *konkrét* forrás feltételezéséhez. A szinoptikus vizsgálat alapján pusztán logikai érvek mentén ilyen sztemmákat állíthatunk fel:¹²⁰

1.

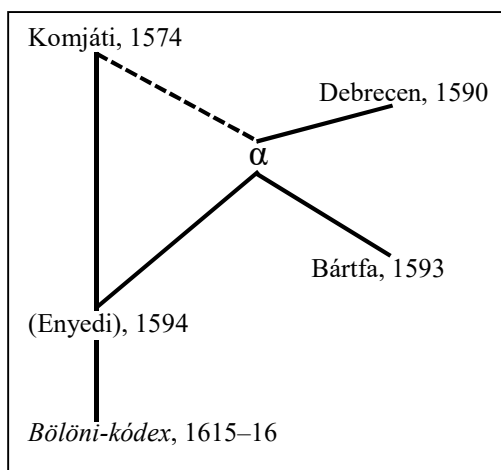

2.

¹²⁰ Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a lehetőségek kizárólag a *Bőlöni*-korpuszon végzett kutatás fényében szemlélendők, a lehetséges források nem kizárólagosak egyik énekeskönyv esetében sem: a jelzett viszonyok csakis az ágrajz végén elhelyezkedő (Enyedi) 1594 és a *Bőlöni-kódex* variánsai tekintetében értendők.

3.

III. 5. Betörési pontok

Az Enyedi-énekeskönyv leginkább a KG által másolt korpusz azon énekein érhető tetten, amelyek kizárólag a *Bölöni-kódex*ben maradtak fenn. Persze egy több másoló által lejegyzett kéziratnál nem lehetünk biztosak abban, hogy ezek az énekek a másolt törzsanyag részei voltak-e, azonban KG-nál szervesen illeszkednek a *megrendelésre készülő* másolat koncepciózus szövegblokkjaiba. A liturgiában könyörgésként használt szövegek a könyörgéseknél találhatók, a dicséretok a dicséretknél, és a későbbiekben tárgyalandó temetési énekek között a temetésié. Az új énekek környezetében nem következtethetünk a másolási folyamat megszakadására, sem KG folyamatos kézírása, sem külső, hordozói sajátosságok nem adnak okot gyanakvásra. Olyannyira nem választhatók le a környezetüket képző korábbi protestáns és a későbbi unitárius hagyományból ismert énekekről, hogy még a kódexben csak néhány oldalpáron szereplő „Isteni dicséretok” fejléc is szerepel egyikük felett.¹²¹

Az énekek, mivel hordozójuk 17. századból ismert, kritikai kiadásuk az RMKT 17/4-ben található. Fontos kiemelni, hogy a kizárólag a *Bölöni-kódex*ből ismert gyülekezeti énekek között több olyan is van, amelyek nem KG, hanem BJZ kézírásában maradtak fenn, így vizsgálatomban nem tekinthetők az Enyedi-énekeskönyv részének. Stoll Béla ugyan felfedezni véli az unitárius énekeskönyvek hatását a kódex KG-által másolt szövegblokkjain,¹²² ugyanakkor az új szövegek közlésekor nem tünteti fel az azok másolóinak különbözőségeit. Nem gondolom ezt mulasztásnak, de esetemben fontos különbséget tennünk. Stoll nyolc olyan gyülekezeti (nem halotti) éneket közöl, amelyek kizárólag a *Bölöni*ben maradtak fenn, de ezek

¹²¹ A később bemutatandó halotti énekek között is szerepel több fejléccel is ellátott egyedi szöveg.

¹²² *Az unitáriusok költészete...*, 535.

közül négy BJZ kézírásában maradt ránk, így nem számíthatók hozzá az Enyedi-énekeskönyv feltételezett korpuszához. A kizárólag KG blokkjaiban található énekek:

Hálákot adjunk Istennek fejünként...

Kegyelmes Úristen, tekints mireánk...

Könyörögünk teneked, kegyes Isten...

Könyörögvén neked, hatalmas Úristen...

Ezekkel szoros összefüggésben kell tárgyalni azokat az énekeket is, amelyeknek ugyan van más, a *Bölöni-kódex*nél későbbi forrása is, de kizárólag kéziratban maradtak fenn. Nem valószínű, hogy ezek az énekek az Enyedi-énekeskönyvön kívül más nyomtatványokban is előfordultak volna, előfordulásaik más kéziratokban megerősítik az 1594-es nyomtatvány létét. Két éneknél találkozunk ilyen esettel:

Óhajtását és siralmát...

Térj meg, ember, az te bűneidből...

Az *Óhajtását és siralmát...* tekintetében az a bosszantó helyzet áll elő, hogy a *Bölöni*n kívül csak a *Kájoni latin-magyar versgyűjteménye* (1677 k.) elnevezésű kódex tartalmazta, amely mára elveszett, így ezt a tényt is csak leírásából tudhatjuk, szövegösszevetésre nincs lehetőség. A *Térj meg, ember, az te bűneidből...* kezdetű ének azonban két másik kéziratban is fennmaradt: Enyedi nyomtatott *Explicationes*-toldalékában 1619-es datálással, illetve a *Petri András-énekeskönyv*ben (1630). Stoll a todalék szövegét közli a kritikai kiadásban, amely a jegyzetek szerint egyetlen (nem mérvadó) helyen különbözik a nála korábbi, ám elején csonka *Bölöni*-variánstól. A két változat hasonlóságának fényében és ismert nyomtatott variáns híján feltételezhető, hogy közös forrása lehetett mindhárom kéziratnak az Enyedi-énekeskönyv.

Annak tudatában, hogy KG egy 16. századi énekeskönyvet másol, fontos revideálni az 1594 előtt nyomtatásban meg nem jelent énekek hagyományozódási lehetőségeit is. Számolni kell ugyanis azzal a lehetőséggel is, hogy ezek az énekek az Enyedi-énekeskönyvben lettek közölve először nyomtatásban, így variánsaiknak meghatározó szerepe lehetett a későbbi kiadásokban. Ezek jellemzően unitárius szövegek, de akad néhány, amely az 1616-os kolozsvári kiadás előtt is megjelentek. Gondoljunk csak az Újfalvi-féle énekeskönyv egyedi szövegvariánsaira, amelyek a *Bölöni*-változatok ismerete nélkül is sejtetik a 16. századi

unitárius énekhagyományt.¹²³ A *Bölöni-kódex* szöveganyagát a kizárólag 16. századi verseket szemlélő *Repertoriumban* böngészve szinte általános jelenség, hogy a kéziratos előfordulásoknál első helyen a *Bölöni-kódex* szerepel, mint legkorábbi forrás. Ez persze nem lehet ok messzemenő következtetések levonására, de a gyanú felkeltésére mindenképp: vajon a 16. századi gyülekezeti versanyag nagy része miért nem maradt fenn más, 1615 előtti kéziratban? A lehetséges nagyszámú forrásvesztés miatt, vagy a nyomtatott énekeskönyvekről készített kéziratos másolatok csak a 17. században jöttek divatba? Nem bocsátkoznák ilyen kérdések eldöntésébe, de a *Repertorium* alapján az látszik, hogy a teljes nyomtatott énekeskönyvek másolása (a *Bölöni-kódex* mellett) leginkább az unitárius forrásokra jellemző,¹²⁴ és a fennmaradt források mind 17. századiak. Véleményem szerint a kéziratos énekeskönyv-másolatok létrejöttét elsősorban a nyomtatott énekeskönyvek hiánya szülhette; a 17. századi unitárius példányok esetében a nyomda hiánya vagy az egyházpolitikai okokra visszavezethető nyomtatási nehézségek. Miért is másolna bárki is egy nyomtatványt, ha nem szorulna rá vagy a nyomtatott kiadások kis példányszáma, vagy a nyomtatványok hiánya miatt? Ezzel utalnék vissza arra a korábban vázolt jelenségre, hogy a nyomtatványok a legtöbb esetben szövegkritikai szempontból jobbnak bizonyulnak a kéziratoknál.

A következőkben külön fogom bemutatni a *Bölöni-kódex* azon énekeit, amelyek az ismereteink szerint először az Újfalvi énekeskönyvében jelennek meg, és külön azokat, amelyek kizárólag az unitárius nyomtatványok által teremtett hagyományban maradtak. A halotti énekeket leszámítva, KG gyülekezeti korpuszában egyetlen olyan ének található, amely nem szerepel Újfalvinál, viszont az 1616-os kolozsvári énekeskönyv előtt már megjelenik nyomtatásban, ez Balassi *Bocsásd meg, Úristen...* kezdetű verse.

Balassi és az őt már igen korán kiadó unitárius kiadások rejtelmes viszonyát nem célozom fejtegetni,¹²⁵ ám érdekes jelenség, hogy az Enyedi-énekeskönyv után, és az 1616-os unitárius énekeskönyv előtt két nyomtatott kiadásban is fellelhető a *Bocsásd meg, Úristen...* (*Psalterium Ungaricum*, Herborn, 1607 és *Szent Biblia*, Oppenheim, 1612). Igaz, a herborni kiadásban Szenczi Molnár Albert csak az első versszakot közli példaként, de ez a tény is azt sejteti, hogy nem feltétlenül volt ismeretlen a vers 1607-re. Szövegkritikai jelentősége elhanyagolható, inkább a jelenség újszerű, hogy Szenczi egy addig nyomtatásból számunkra ismeretlen verset citál előszavába. Nem szeretnék az amúgy is szerteágazó Balassi-hagyomány kérdéseibe bocsátkozni, de az 1656 utáni *Balassa-kódex* is csak az első versszakot közli a versből, amely

---

¹²³ PAP, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai...*

¹²⁴ *Csonka antifonálé* (S 143), *Komjátszegi garduál* (S 137), *Graduale sacrum* (S 140), *Unitárius graduál* (S 138)

¹²⁵ Helyettem megteszi: HEVESI, *Balassi-versek az unitárius énekhagyományban*

egybeesés arra enged következtetni, hogy az ének mindenképpen ismert volt akkorra. A *Bölöni-kódex* variánsa látványos másolói tévesztéseivel nem bír messzemenő szövegkritikai jelentőséggel, ugyanakkor fontosnak tarom közölni, mert a forrásaként számon tartható Enyedi-énekeskönyv az általunk ismert legkorábbi kiadása az éneknek. Összevetésemben a *Bölöni*-variánson kívül a herborni, az oppenheimeri és az 1616-os kolozsvári kiadás változatát szemléltettem.

Bölöni-kódex, 105r Isteni dicséreték Deploratio delicti	RMNy, 962	RMNy 1037/2, 139. Bűn bocsánataért	RMNy 983, 434. Ifjak éneke
Bocsásd meg, Úristen , ifjúságomnak vétkét, Sok hitetlenségét, undok fertelmességét , Töröld el rútságát, minden álnokságát, Könnyebbíts lelkem terhét.	Bocsásd meg, Istenem , ifjúságomnak vétkét, Sok hitetlenségét, undok fortelmességét , Töröld el rútságát, minden álnokságát, Könnyebbíts lelkem terhét.	Bocsásd meg, Úristen , ifjúságomnak vétkét, Sok hitetlenségét, undok fertelmességét , Töröld el rútságát, minden álnokságát, Könnyebbíts lelkem terhét.	Bocsásd meg, Úristen , ifjúságomnak vétkét, Sok hitetlenségét, undok fertelmességét , Töröld el rútságát, minden álnokságát, Könnyebbíts lelkem terhét.
Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben, Tétova búdosik, mint madár nagy szélvészben, Reád nézni sem mer, tőled oly igen fél , Akar esni kétségben.		Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben, Tétova búdosik, mint madár az szélvészben, Tőled oly igen fél, néked szólni sem mér , Akar esni kétségben.	Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben, Tétova búdosik, mint madár nagy szélvészben, Tőled oly igen fél, reád nézni sem mér , Akar esni kétségben.
Látván magán való szántalan jovaidot , Kiért viszont téged hallgat , mint jól tött urát, Háládatlanságát látván, hamisságát, Ugyan utálja magát.		Látván magán való szántalan jovaidat , Kiért viszont téged, mint szolgált jó tött urát, Háládatlanságát látván, hamisságát, Ugyan utálja magát.	Látván magán való szántalan jovaidat , Kiért viszont téged hallgat , mint jól tött urát, Háládatlanságát látván, hamisságát, Ugyan szégyelli magát.
Akarna gyakorta ismét hozzád megettérni , De bűnei miatt nem mer elődben menni , Tőled elijedett , ~~reád nézni nem~~ ~~mer~~ , látván, hogy sok bűnt tött , ~~Akar esni kétségben.~~ Színed igen rettegi.		Akarna tehozzád ismét örömet térti , De sok bűne miatt nem mer elődben jönni , Tőled elijedött, tudván , hogy sok bűnt tött , Színed igen rettegi.	Akarna gyakorta ismét hozzád megettérni , De bűnei miatt nem mer elődben menni , Tőled elijedett, tudván , hogy vétkezett , Színed igen rettegi.
		Semmije nincsen pedig , mivel elődbe jöjjön, Kivel jótédért viszont téged tiszteljön , Nagy alázatosan méltó haragotban Téged megengeszteljön .	Sok késértet éri mindenképpen ijeszti, Tőled rettetgeti, kétségre sietteti, Mely miatt majd elvész, ha vele jót nem téssz , magát pokolra ejti .
Semmi nincsen penig , mivel elődben menne, Kivel jó voltodért viszont téged dicsérne , Nagy alázatosan méltó haragodban Téged megengesztelne .		Sok késértet éri, gyakorta ijegeti , Tőled rettetgeti, kétségre sietteti, Ki miatt majd elvész, ha véle jól nem téssz , Magát pokolra ejti .	Semmi nincsen penig , mivel elődben menne, Kivel jó voltodért viszont téged tisztelne , Vagy alázatosan méltó haragodban Téged megengesztelne .
Jajgatva nagy sokszor említi szent nevedet, Mondván, vajha az úr meghallgatna engemet, Bizony nem vétkezném, csak		Jajgatván gyakorta emléti szent nevedet, Mondván, vajha az úr hozzá venne engemet, Bizony kedvét lelném, mert	Jajgatva nagy sokszor említi szent nevedet, Mondván, vajha az úr hozzá fogna engemet, Bizony nem vétkezném, csak

ötet követném, Mint édes istenemet.	ötet követném, Mint édes istenemet.	ötet követném, Mint édes istenemet.
Bátorítsad, Uram, azért biztató szóddal, Mit használsz szegénnek örök kárhozatjával, Hadd, inkább dicsérje te szent felségedet Nagy szép hálaadással.	Bátorítsad, Uram, azért biztató szóddal, Mit használsz szegénnek örök kárhozatjával, Hadd, inkább dicsérjen ez földön élteben Téged hálaadással.	Bátorítsad azért, Uram, biztató szóddal, Mit használsz szegénynek örök kárhozatjával, Hadd, inkább dicsírjen ez földön élteben Nagy sok hálaadással.
Az te szódot, Uram, mihelyen meghallhatja, Ottan szent nevedet, mint atyját, úgy kiáltja, Kiterjesztett kézzel, sűrű könnyes szemmel Magát reád bocsátja.	Az te szódat, Uram, mihelyen meghallhatja, Ottan szent nevedet, hálaadással kiáltja, Kiterjesztett kézzel, sűrű könyves szemmel Magát reád bocsátja.	Az te szódat, tudom, mihelyen meghallhatja, Ottan szent nevedet, mint atyját, úgy kiáltja, Kiterjesztett kézzel, sűrű könyves szemmel Magát reád bocsátja.
Legörögvén könnye orcáján, úgy kesereg, Te magad is szánnád, látván mint kesereg keseredett, Nagy zokogásokkal, siralmas szép szókkal Kér fejének kegyelmet.	Legörögvén könnye orcáján, úgy megkövet, Te magad is szánnád, látván mint keseredett, Nagy zokogásokkal, siralmas szép szókkal Kér fejének kegyelmet.	Legördülven könnye orcáján, úgy kesereg, Te magad is szánnád, látván mint keseredett, Nagy zokogásokkal, siralmas szép szókkal Kér fejének kegyelmet.
Inkább tekénts, Uram, irgalmasságos voltod, Én sok bűneimnek ingyen megbocsánatját, Mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének Te ellened az hívek.	Irgalmasságod is annál inkább megtetszik, Mentől több bűneink nekünk megengedettetik, Mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének Te ellened az hívek.	Inkább tekénts, Uram, irgalmasságos voltod, Én sok bűneimnek ingyen megbocsánatját, Mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének Te ellened az hívek.
No tudom haragját tovább rajtam nem tartja, Mert az békességre ő jobb karját kinyújtja, De csak olyanokra, kik utána járnak, Mert vagy mindennek ura.	No tudom haragját tovább rajtam nem tartja, Mert az ő jobb kezét békességre kinyújtja, De csak olyanoknak, kik utána járnak, Mert ő mindennek ura.	No tudom haragját tovább rajtam nem tartja, Mert az békességre ő jobb kezét kinyújtja, De csak olyanokra, kik utána járnak, Mert vagy mindennek ura.
Térj azért, én lelkem, kegyelmes istenedhez, Szép könyörgésekkel békéljél felségéhez, Mert ím hozzáfogad, csak reá hadd magad, Mert igen kegyelmes isten.	Térj azért, én lelkem, mostan te istenedhez, Szép könyörgésekkel békéljél szent kezéhez, Mert ő hazzáfogad, csak reá bízd magad, Igen irgalmas úr ez.	Térj azért, én lelkem, kegyelmes istenedhöz, Szép könyörgésekkel békéljél szent kezéhez, Mert ím hozzáfogad, csak reá hadd magad, Mert igen kegyelmes úr ez.
Higgyünk mindörökké csak egyedül őbenne, Büntől őrizkedjünk, ne távozzunk őtőle, Áldott az ő neve örökké mennyekben, Ki már megkegyelmezett.	Higgyünk mindörökké igazán csak őbenne, Büntől őrizkedjünk, ne távozzunk el tőle, Áldott az úr neve örökké mennyekben, Ki ma megkegyelmeze.	Higgyünk mindörökké egyedül csak őbenne, Büntől őrizkedjünk, ne távozzunk őtőle, Áldott az ő neve örökké mennyekben, Ki ma megkegyelmeze.
Ez éneket szerzem keseredett szívemből, Várván úr kegyelmét fejemre szent lelkével, Tétova búdosván, vétkezet siratván, Tusakodván ördöggel.	Éneklém ezeket megkeseredett szívvel, Várván úr kegyelmét fejemre szent lelkével, Tétova búdosván, vétkezet siratván, Tusakodván ördöggel.	Ez éneket szerzem keseredett szívemből, Várván úr kegyelmét fejemre szent lelkével, Tétova búdosván, vétkezet siratván, Tusakodván ördöggel.

Az Enyedi-énekeskönyv egyediségének tettenérhetősége szempontjából azok az énekek is különösen érdekesek, amelyek ugyan megjelennek a *Bölöni-kódexben*, de a későbbi unitárius

énekeskönyvekben már nem találhatók meg. Három ilyen énekkel találkozunk KG szövegblokkjaiban:

Jövel szent, áldott Isten, tarts meg minket..., RPHA 0697 (a nem unitárius változatokban
Jövel, Szentlélekisten, tarts meg minket...)

Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk..., RPHA 1062

Ó én két szemem..., RPHA 1110

A sorban az első egy pünkösdi invokáció, *Böloni*-változata a szöveg átszerkesztésével idomulni próbál az unitárius dogmatikához, a későbbi kolozsvári kiadásokból azonban már kimarad. Emiatt kevesebb figyelem is összpontosult rá, így fontosnak tartom rajta szemléltetni a korai unitárius szerkesztői gyakorlatot.

Böloni-kódex, 89r Alia	RMNy 353/1, 315v A Szentléleknek segítségül hívásáról való dicséreték A prédikáció előtt I. Szegedi Istváné	RMNy 640, 170. Invocaciones spiritus sancti, ante contionem dicandae	RMNy 717, 147. Invocatio spiritus sancti
Jövel, szentáldott Isten, Tarts meg minket hűtünkben, Ne legyünk sötétségben, Maradjunk az igaz hitben.	Jövel Szentlélekisten, Tarts meg minket igédben, Ne legyünk setétségben, Maradjunk igaz hűtben.	Jövel Szentlélekisten, Tarts meg minket igédben, Ne legyünk sötétségben, Maradjunk igaz hitben.	Jövel Szentlélekisten, Tarts meg minket igédben, Ne legyünk sötétségben, Maradjunk igaz hűtben.
Szenteld meg szűveinket, Világosíts meg minket, Hogy érthessük igédet, Mint mi édes mesterünköt.	Szenteld meg mi szívünket, Világosíts elménket, Hogy érthessük igédet, Mi édes mesterünket.	Szenteld meg mi szívünket, Világosíts elménket, Hogy érthessük igédet, Mi édes mesterünket.	Szenteld meg mi szívünket, Világosíts elménket, Hogy érthessük igédet, Mi édes mesterünket.
Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igéddelel taníts meg minket, Mindenben segíts meg minket.	Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, S igéddelel taníts minket, Gerjeszd fel mi szívünket.	Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igéddelel taníts minket, Gerjeszd fel mi szívünket.	Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igéddelel taníts minket, Gerjeszd fel mi szívünket.
	Vigasztald meg elménket S mindenben segíts minket, Öregbítsd hitünket, Távoztassad bűnünket.	Vigasztald meg elménket, Mindenben segíts minket, Öregbítsd hitünket, Távoztassad bűnünket.	Vigasztald meg elménket, Mindenben segíts minket, Öregbítsd hitünket, Távoztassad bűnünket.
Hogy téged, Atyaisten, Az te áldott fiaddal, Krisztus által mindenben, Dicsérhessünk mindnyájan, Itt és az te országodban.	Hogy téged az Atyával, És az ő szent fiával, Dicsérhessünk mindnyájan, Az fényes mennyországban.	Hogy téged az Atyával, És az ő szent fiával, Dicsérhessünk mindnyájan, Az fényes mennyországban.	Hogy téged az Atyával, És az ő szent fiával, Dicsérhessünk mindnyájan, Az fényes mennyországban.

III. 6. Toroczkai Máté graduálja, 1601

Szintén fontos és mára elvesztett forrással van dolgunk, de címeit, tartalmát és szövegeinek sorrendjét megőrizte az unitárius *Egyháztörténet*.¹²⁶ A leírás szerint az 1601-es aranybetűs

¹²⁶ Közli: JAKAB Elek, „Adatok énekeskönyveink bibliográfiájához”, *Magyar Könyvszemle* (1882): 65–70.

évszám és a M. T. monogram állt a bőrkötésen, a törzsanyagot pedig vörös és fekete tintával írták. Balázs Mihály kutatása szolgált a datálás pontosságát és a tulajdonos személyét leginkább megerősítő érvekkel: „további források alapján pedig az vált nyilvánvalóvá, hogy 1600-ban a város költségén szereztek be pergament, továbbá piros és fekete tintát a graduál leírására. Nagyon valószínű tehát, hogy Várfalvi halála után, már Toroczkai püspöksége idején fejeződtek be a munkálatok, amelyeket úgy látszik egyformán fontosnak, az egyházi élet szempontjából nélkülözhetetlenek tartottak.”¹²⁷

A *Toroczkai Máté graduálja* a szentháromság-tagadóknál úttörő munkának nevezhető, korábbi graduálra nem utal semmilyen adat, és még az adatokat több esetben nélkülöző *Egyháztörténet* nagyvonalú feltételezései sem. Minden korábbi munka, amely az eltűnt forrással foglalkozott, tartalmi összevetés alapján egyöntetűen arra a következtetésre jut, hogy az 1616-os unitárius énekeskönyv graduálrészének előmunkálatait tartalmazhatta a kódex. Erre ad okot az énekek és a versformát nélkülöző antifónák, invokációk összetétele, és azok sorrendje. Ugyan az 1616-os énekeskönyv graduálrészébe beemel (csekély számú) *Torockai-*korpuszon kívüli énekeket is – és így a kézirat sorrendisége egy-egy szakaszban megszakad a nyomtatásban –, ám ilyen szintű vagy pontosságú sorrendkövetéssel csak olyan esetekben találkozhatunk, ahol a szövegváltozatok is indokolják a két hordozó közti kapcsolatot. Sőt, az 1616-os nyomtatvány elején (és az énekek mutatóját tartalmazó végén is) csonkult, ennek szöveganyagát is a kéziratos graduál tartalmi leírásából következtethetjük ki: a hiányzó szövegek terjedelmi adatai és a szedési jellemzőinek ismerete alapján meghatározott terjedelem kitölti a hiányzó 24 oldalt.

Egyetlen ének szerepelt csak a *Toroczkai Máté graduáljában*, amely nem található meg a későbbi nyomtatványban: *Az örök élet mi legyen...* kezdetű. Az ennek elmaradása miatt adódó kérdést Stoll Béla azzal válaszolja meg, hogy halotti ének lévén nem kerülhetett be az RMNy 983-ba, mivel az egyáltalán nem tartalmaz halotti énekeket.¹²⁸ A *Bölöni-kódex* halotti énekblokkjában viszont megtalálható, így a korai unitárius hagyomány tekintetében fontosnak tartom. Az ének elmaradása a gyülekezeti énekeskönyvből azt is mutatja, hogy a szerkesztéshez bármennyire is köze lehetett a püspök Toroczkai Máténak, 1616-ra már világos szerkesztői koncepció volt a temetési énekek különválasztása a templomban gyakorta éneklendő énekektől. Ez a hozzáállás korábban más felekezetek énekeskönyvein nem érhető tetten: a halotti énekek szerkezetileg válnak csak külön, de a gyülekezeti énekkorpusz részét képezik.

---

¹²⁷ BALÁZS, *Hitújítás és egyházalapítás között...*, 216.

¹²⁸ *Az unitáriusok költészete...*, 531.

Az egyetlen 1616-ban elmaradó ének mellett *Toroczkai Máté graduáljának* második fele olyan énekeket (könyörgéseket és zsoltárokat) tartalmazott, amelyek nem tekinthetők graduális szövegeknek. Ezek közt található olyan is, amely az összes 16. századi nyomtatott énekeskönyvben megjelenik, és olyan is, amelynek első előfordulása ismereteink szerint itt lehetett (unitárius énekeként szoktunk rájuk hivatkozni). Ezek mindegyike megjelenik az RMNy 983-ban, és hasonló módon, mint *Az örök élet mi legyen...* és a halotti énekek esetében, ezek is besorolódnak a későbbi nyomtatvány megfelelő szerkezeti egységeibe. Ezek a *Toroczkaiban* megjelenő, véletlenszerű egymásutániségben szereplő énekek is azt a feltételezést erősítik, hogy a kéziratos graduál előmunkálata volt az 1616-os énekeskönyvnek. Ezek egy része a *Bölöni-kódexben* is megtalálható, így figyelembe kell venni azt a lehetőséget is, hogy az Enyedi-énekeskönyvnek a *Toroczkai Máté graduálján* átörökített énekei kétszeres szerkesztésen mentek át, míg az 1616-os nyomtatványban végre megtalálhatjuk őket. Vagy azt, hogy esetlegesen más, korábbi protestáns forrást használ a graduál másolója, kihagyva a korábbi unitárius kiadást. Ez esetben több KG számlájára írt másolói hibát el kellene néznünk, mivel a két mára elveszett forrás ugyanazon énekei eltérő hagyományból is érkezhettek, és más-más szerkesztéseken eshettek át.

Talán képtelenségnek tűnhet, hogy két mára elveszett forrást vetek össze, de az Enyedi-énekeskönyv és a *Toroczkai Máté graduálja* kapcsolatát is árnyalhatjuk a *Bölöni-kódex* szöveganyagán keresztül. Persze csak tartalmi szempontokat vehetünk figyelembe, de ha énekegyezéseken kívül fellelhető szerkezeti hasonlóságok is, még inkább erősíthetik azt a tényt, hogy létezett az 1594-es nyomtatvány, és kimondható az is, hogy Toroczkai felhasználta azt graduáljának készítésében. Emellett a KG másolási következetességét a szerkezet mentén is megfigyelhetjük.

A *Bölöni-kódex* anyaga ugyan hordoz olyan szövegeket, amelyek a későbbi használatban a graduálrészhez sorolódtak, de a kódexben való elhelyezkedésük alapján nem jelenthető ki (sőt inkább elbizonytalanítanak a tekintetben), hogy az Enyedi-énekeskönyvben már külön szerkezeti egységként van graduálrész. Olyan szövegek is találhatóak, amelyek a liturgia tekintetében mindenképpen graduális szövegek, mint például a kódex végén található kottás(!) *Te deum*-töredék, de ez konkrét szerkezeti egységhez nem sorolható, és KG törzsanyagában ritkán fellelhető csúnyábbik írásában marad fenn.

A *Toroczkai*-graduál tartalmát vizsgálva viszont szemet szúrt, hogy egyik szerkezeti egységének szövegei megtalálhatók a *Bölöni-kódexben*. Ráadásul nem szórványosan lelhetők fel az amúgy is kusza kódex-szerkezetben, hanem szintén egymást követik. A graduálban a következő cím alatt szerepeltek: *Következnek az invocatiók*; és a *Bölöni*-blokk is használ címet:

Invocaciones ante sacrosanctas conciones canendae. A *Toroczkai-graduál* énekei és azok sorrendje:

Könyörögjünk az istennek, mi szent atyánknak..., RPHA 0774 (a nem unitárius változatokban: *Könyörögjünk az Istennek, Szentlelkének...*)

Járuljunk mi a mi kegyes istenünkhöz..., RPHA 0632 (a nem unitárius változatokban: *Járuljunk mi az Istennek szent Fiához...*)

Világosságnak szent atyja..., RPHA 1489 (kizárólag unitárius forrásokban található)

Jer, mi kérjük a mi atyánkat..., RPHA 0652 (kizárólag unitárius forrásokban található)

Hallgass meg minket, nagy Úristen..., RPHA 0503

Ezek után pedig két lap kiszakadt a leírás szerint. A *Bölöni-kódex* KG-korpuszából hiányzik a *Jer, mi kérjük...* kezdetű ének, ezt később BJJ másolja le. Viszont az invokációk között feltűnik a már korábban tárgyalt, más unitárius változatban meg nem található pütkösi invokáció szentháromság-tagadó változata, a *Jövel, szent, áldott Isten...* kezdetű. Nem gondolom, hogy véletlen lenne, hogy épp ide kerül, mivel a fenti, *Toroczkai-graduál*ban közölt énekek is mind pütkösi invokációk, csak azokat, amelyek más felekezeti hagyományból származnak, átírt az unitárius szerkesztő, és két új, a szentlélek istenítését mellőző saját változatot is beemelt, amelyet pütkösdi ünnepén az unitárius gyülekezet is énekelhetett. A *Bölöni*-invokációk és sorrendjük:

Könyörögjünk istennek, mi szent atyánknak..., RPHA 0774

Világosságnak szent atyja..., RPHA 1489

Hallgass meg minket, nagy Úristen..., RPHA 0503

Járuljunk mi az mi kegyes istenünkhöz..., RPHA 0632

Jövel, szent, áldott Isten..., RPHA 0697

Korábban felhívtam arra a figyelmet, hogy a *Bölöni-kódex* alapján nemcsak a töredékes blokkok sorrendjében nem lehetünk biztosak, hanem az azokban szereplő énekekében sem. Mivel láttattam, hogy a lefűzetlen ívfűzetekre történő másolás megszabhatja a másolás módját is, így a fűzetek terjedelme is megszabhatja akár a másolt szövegek sorrendjét. Esetünkben azt a következtetést kell csupán levonnunk, hogy ezek az énekek felettébb összetartóak a bemutatott unitárius forrásokban, így feltételezhető, hogy *Toroczkai Máté* ismerte az *Enyedi-énekeskönyvet*, illetve minden valószínűség szerint *graduáljába* is szemezgetett belőle.

És hogy még egyértelműbb legyen az invokációk összetartozása, az 1616-os énekeskönyv hűen követi a *Toroczkai* blokkját, és énekeinek sorrendjét. Egyetlen különbség lelehető csal fel, hogy az RMNy 983-ban a fenti szövegek után megjelenik az *Adj, Úristen, szent lelket igídben...* (RPHA 0060) kezdetű, szintén pütkösi invokáció. Furcsállásra adhat okot, hogy a *Toroczkai* graduálrészét sorrendjében és szöveganyagában hűen követő nyomtatvány eltér forrásától, de azt gondolom, ez feloldható a kódex leírásából ismert információval, miszerint pont ezen a ponton szakadt ki két lap a graduálból.

III. 7. Bogáti, az indikátor

A (mára elveszett) források tartalmi összevetésének tanulságai nem összemérhetők a kutatásom alapját képező szövegösszevetésekéivel. A *Toroczkai*-graduál elveszett némelyik változata viszont – külső érvek segítségével – szövegszinten is fogást kínál magán. Olybá tűnhet, hogy az ilyesféle vizsgálódással eltérek a tárgyalt Enyedi-énekeskönyv anyagától, de mivel az előzőkben bemutattam a *Toroczkai*-anyag lehetséges szerepét az 1594-es és az 1616-os nyomtatvány közti szövegátörökítésben, így azt fontosnak tartom a tartalmi szinten túl is szemléltetni, mielőtt az első fennmaradt unitárius énekeskönyvet tárgyalom.

Bogáti Fazakas Miklós zoltárfordításai mennyiségük tekintetében csekély számban találhatóak csak meg nyomtatott énekeskönyvekben. Erre nem lehet elegendő érv unitárius volta, mivel teológiai álláspontja csak hitelvei motiválta fordításpoétikája mentén lelhető fel, a szövegek szintjén nem.¹²⁹ Kiadatlanágát az indokolhatja, hogy egyrészt nem követi a kor bevett zoltárfordítói gyakorlatát, és nem krisztianizál, helyette szöveghűsége törekszik, és historizáló kontextusba helyezi parafrázisait. Másrészt dallamválasztásai, és ezekből kifolyólag verseinek metrumai is újszerűen hatnak a korban, nehezen alkalmazhatók a gyülekezeti éneklésben. Így teljes *Psalterium*-fordítása kizárólag kéziratokban hagyományozódott a 17. században.

Egyes zoltárai viszont megjelentek nyomtatásban, legnagyobb számban (12 db) pedig az 1616-os unitárius énekeskönyvben találhatóak. Egy részük továbböröklődik a 17. század unitárius nyomtatványaiba is, és az is előfordul, hogy 1616-ban nem közölt zoltárok tűnnek fel későbbi kiadásokban. Ezek alapján sem hagyható figyelmen kívül a kéziratok Bogáti-hagyomány. És ami az esetünkben a legfontosabb: a *Psalterium* annak ellenére, hogy a

---

¹²⁹ Erről bővebben: ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközösség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fiatalok Konferenciája 2015*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016).

kéziratosságba szorul, igen nagy számban öröklődik, 7 fennmaradt kódexben található meg,¹³⁰ emellett két olyan töredéket ismerünk, amely tartalmazta a teljes zsoltárkönyvet. A fennmaradt források variánsai ráadásul még több lehetséges forrást feltételeznek: szövegösszevetés nélkül is biztos, hogy a legkorábról ismert forrás is 17. századi, holott a *Psalterium* mindenképpen a 16. század végén keletkezett.

Bogáti zsoltárai mivel nagyszámú kéziratos forrásban maradtak fenn, és ezeket nem befolyásolta a nyomtatott hagyomány vagy a lehetséges *úzus*, kifejezetten jó indikátorai tudnak lenni az unitárius szerkesztési elvek tettenérhetőségeinek. Ráadásul a *Psalterium* szöveghagyományának ismeretében¹³¹ a nyomtatásban megjelenő zsoltárok variánsait is közelíthetjük lehetséges kéziratos források felé.

A nyomtatott változatok leválását a kéziratos hagyományról a korábbiakban megszokott erős unitárius énekeskönyv-szerkesztést is illusztrálja egyúttal. Az 1616-os énekeskönyv két Bogáti-zsoltárában is találkozunk nagymértékű strofaerózióval. A 33. zsoltár 5 versszakkal rövidül meg az unitárius szerkesztő kezei alatt. A kritikai szempontból *legjobb*nak ítélt Péchi Simon-énekeskönyv változataiból hozom a hiányzó versszakokat, de fontos megjegyezni, hogy a *Psalterium*ot tartalmazó összes kézirat is közli őket.

XXXIII/3

Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy úrnak zengjen minden muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü citerátok,
kürt, orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?

XXXIII/4

Ezekkel az Urat, nosza, dicsirjétek,
Szokatlan éneket, új nótát verjétek,
Az Úr jó hírére szépet pengessetek,
Most minden örüljön, úgy zengedeztetek.

XXXIII/14

---

¹³⁰ *Szenterzsébeti Bogáti-kódex*, 1607–1608 (S 22), *Jancsó-kódex*, 1615-1618 (S 31) *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1615 (S 33), *Mátéfi János kódexe*, 1620–1634 (S 39), *Abasfalvi zsoltárkönyv*, 1631 (S 53), *Kövendi János-kódex*, 1679 (S 105/2), *Magyar Péter kódexe*, 1704 (S 167/1)

¹³¹ ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron, VARGA Réka, *Előtanulmány egy életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai*, OTDK dolgozat (Pécs: 2012), kéziratban.

Drága nép és boldog tehát az zsidó nép,
Hogy neki Istene ily mennybeli felség,
Gondviselő atyja ily kegyes Istenség,
Kinek az kedvében, mint drága örökség.

XXXIII/15

Viseli szép gondját annak az szent atya,
Mennyei székéből nézi, igazgatja,
Mindenfele vigyáz, de feljebb ezt látja,
Mert ha teremtette, az szíveket látja.

XXXIII/21

Oly örömünk ezen, hogy valahol járunk,
Minden dolgainkban nagy örömmel forgunk,
Hogy szent életünkre nézünk, csak vígadunk,
Szentinek mit ígért az Úr, hogy gondoljuk.

A 3–4. versszak a dicsőítő hangszerjátékot taglalja, amely a korabeli liturgiában nem kaphatott szerepet, ezért is maradhatott ki. A 14–15. strófa Bogáti historizáló poétikája miatt nem illesztendő a gyülekezet szájára, mivel ezek a zsidó nép kiválasztottságáról szólnak. A 21. versszak hiánya a korábbi szinoptikus összevetések alapján magyarázható: a „szent” szó használatától ódzkodnak az unitárius szerkesztők, például a *Neked, mennyei szent Atyánk, könyörgünk...* kezdetű ének esetében láthattuk, hogy a pátriárkákra utaló „szent atya” kifejezés jelzője „régí”-re módosul az *Bölöni*-változatban.

A 92. zsoltár második versszaka is a hangszerhasználat taglalása miatt tűnik el, tehát korántsem valószínű, hogy rontott forrásból dolgozna az énekeskönyv szerkesztője, sokkal inkább tudatos szerkesztésről van szó.

XCII/2

Téged nemcsak nyelvvel, számmal,
Szüből említlek nótámmal,
De minden vigasság-zajjal,
Tízhúrú hegedűszóval,
Lanttal, síppal, orgonámmal,

Kürttel, drombbal, trombitával.

A historizáló részek kisserkesztésének gyakorlata még más példával is megtámogatható: Bogáti 72. zsoltárparafrázisának négy strófája hiányzik szintén az ószövetségi történeti kontextus miatt.

LXXII/7

Dereka földje Zsidóország leszen,
Kinek határa küjjobb-kújjobb megyen,
Két tengert éri, annyi messze megyen,
Délre, északra urasága leszen.

LXXII/8

Ellenségi neki meghódlának,
Arccal előtte az porba borulnak,
Sok pogán népek neki fejet hajtnak,
Sok ajándékkal, adóval bejáznak.

LXXII/9

Leszen szerencsés és kiterjed híre,
Sok ország urak, sok sziget hercege,
Görög és arab megyen eleibe,
Mind ajándékkal tisztelik féltekben.

LXXII/14

Tiszta és híres arabok aranyát,
Ennek az Isten adja világ jóvát,
Minden őérte imádja az Urat,
Szüntelen áldja minden ezt a királt.

Bogáti poétikai sajátosságai közé tartozik, hogy minden verses szövegének van akrosztichonja, amely a *Psalterium* esetében az adott zsoltár rövid foglalatát, argumentumát adja. Ezek az argumentatív akrosztichonok a zsoltárok címeiként is megjelennek. Ha tehát az énekeskönyv

szerkesztője versszakokat hagy el, roncsolja az akrosztichonok értelmét, és így természetesen a címek is elmaradnak a nyomtatásban megjelent változatok előtt.

A versszakok eltűnése ráadásul leginkább az Enyedi-prédikációk felől magyarázhatók, mivel ott találkozhatunk az unitárius liturgiát érintő hangszeres kísérlet tárgyalásával:

„Harmadik tévelygések az éneklésben, sípok, orgonákat fűnek az templumban. Mert noha az zsoltárkönyben [a. m. zsoltárkönyvben] sokszor olvassuk, hogy az Istent síppal, dobbal, hegedűvel, trombitával kell dicsírni, de külömb volt az, mert efféle muzsikaszerszámok mellett oly dicsíreteket mondtak, kiket minden megértett, és akárki is egyetemben énekelhetett. Egy az, hogy ez volt az Ótörvényben, és az Újtestamentumban arról parancsolatunk nincsen, mint az szájjal való éneklés felől. Más az, hogy ők azt nem annyira az Isten tisztességére cselekeszik, mint az füleknek és hallgatóknak gyönyörködtetésére.”¹³²

Bogáti zsoltárainak nehéz gyülekezeti alkalmazhatóságát mutatja az is, hogy Thordai János 1627-ben szintén unitárius *Psalterium*-fordítást készít. Zsoltárainak egy része meg is jelenik az 1632-es unitárius énekeskönyvben, amelynek valószínűsíthetően maga Thordai is szerkesztője volt, így azok felhasználói funkcióját is jól ismerhette.

A korábban említett, 1616-ban nyomtatásban is megjelenő 12 Bogáti-zsoltár szövegminősége átszerkesztéseik miatt is ingadozó. A 8., a 29. és a 139. zsoltár szinte alig tér el a kéziratos hagyománytól, ám a többiben a szerkesztési változtatások mellett több félreolvasási hiba is található. A 95. zsoltár tíz versszakában összesen 14 esetben találkozunk metrikai hibával, valószínűleg ez összefügg azzal, hogy nótajelzése is elmarad. Az ebből fakadó nehéz énekelhetősége lehetett az oka, hogy a későbbi, 1632-es unitárius énekeskönyvben már nem kap helyet.

Az egyes zsoltárok szinoptikus olvasása során szembeötlő, hogy az RMNy 983 szövegváltozatai több esetben az *Abasfalvi zsoltárkönyv* variánsaival rokonok. A közös eltérések a *Psalterium* többi forrásától viszont csak négy zsoltárnál markánsak (33, 85, 90, 95.).

Itt ki kell térnem az *Abasfalvi zsoltárkönyv* szövegváltozatainak elhelyezkedésére a *Psalterium* szöveghagyományában. Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* egyik érdekessége, hogy az 55. zsoltár más változatban maradt fenn benne (és a Mátéfi János kódexében), mint a többi

---

¹³² ENYEDI, *Prédikációi*, 2, 177.

forrásban, mivel Bogáti kétféleképpen fordítja le. A két változat a *Psalterium* szemmáján erősen elkülönül egymástól, de szemmel láthatóan tudnak egymás létéről. Két strófájuk szinte szóról szóra megegyezik, nótajelzésük azonos, rímzavaik között is van átfedés, és bizonyos strófakezdő szavak is javítva vannak, mivel más az argumentatív akrosztichonjuk és historikus kontextusuk. Az *Abasfalviban*: AKITOFEL ABSOLONHOZ PARTOLT(T), a *Péchi Simon-énekeskönyvben*: IOTETEL FELEITET KEILAI(T). Mindkét szöveg követi Bogáti nagyon jellemző historizáló poétikáját is, így szerzőségi kérdéseket nem vetnek fel. Sorrendiséget viszont meg lehet állapítani köztük, mivel feltűnő a megtartott strófák vagy szintagmák közötti hasonlóság.

Bogáti zsoltárfordítói gyakorlatában kitűnik, hogy parafrázisaiban értelmező szövegek minimális mértékben fordulnak elő, törekszik az énekelhetőség szükségessége miatti strófahosszt a legkevésbé felhígítani külső magyarázatokkal. Emellett zsoltárainak strófaszáma is kevésbé tér el a szöveg eredeti verseinek számától, ezek az eltérések nagy része a historikus kontextust megteremtő első versszakkal és a kolofonnal magyarázhatók. Az 55. zsoltár két változata esetében megállapítható, hogy az *Akitofel Absolonhoz pártolt* című változat a korábbi, amire nemcsak a *lectio difficilior* miatt következtethetünk, hanem abból is, hogy a vers lényegesen hosszabb, és a plusz strófákban a zsoltártéma kibontása, részletezése kap helyet. Ez a téma a pártos ellenségek isteni büntetésének törvényszerűsége, és a hűtlen barátokon való panaszkodás. A sorrendiség kérdését az is egyértelműsíti, hogy a *Jótételt felejtett keilai* című, több változatban fennmaradt 55. zsoltár koncepcionálisan is illeszkedik a zsoltárkönyv Bogáti-féle történetvezetésébe, az előtte szereplő 54. zsoltár Zif városának árulásáról szól, amely történet egyazon bibliai fejezetben helyezkedik el a keilaival (1Sám 23.). Az efféle zsoltárok közti történetvezetés nem idegen Bogáti *Psalterium*ától, több helyen találkozhatunk hasonlóval. A korábbi változat története az *Octaplából* eredeztethető,¹³³ ugyanis Akitofel neve a káldeus-változatban jelenik meg (55, 13.), ezt alakítja át a későbbiekben a *Psalterium* koncepciójához. Ha pedig a zsoltárkönyv folyamatos szerkesztés mellett készült, elképzelhető, hogy nemcsak egységes formában terjedt, hanem az egyes zsoltárok önállóan is nyomdába juthattak.

És ezen a ponton térnék vissza a *Toroczkai*-graduálhoz, ugyanis tartalmi leírásában, a vegyes énekszövegek végén találkozhatunk négy Bogáti-zsoltár kezdősorával. A graduál végéről 20 lap ki van vágva, azonban az egymás után szereplő négy Bogáti-zsoltár után ez a bejegyzés volt látható az *Egyháztörténet* szerint: „Imposui ultimam manum 20. die Novembris”, tehát nem kell a csonkaság lehetőségével számolni, lezártnak tekinthető. A

---

¹³³ *Psalterium qui Octaplus dicitur Graecae, Hebraicae, Arabiae[.] Chaldaica paraphrasi: Triplici versione latina et cum scholliis*

feljegyzés szerint a kódexben szereplő Bogáti-zsoltárok számai: 33, 85, 90 és 95, csakúgy, mint a már említett, az RMNy 983-ban szereplő, az *Abasfalvi zsoltárkönyv* szövegvariánsaival szoros rokonságot mutató négy zsoltáré. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a szemma közös ágáról származik mind a *Toroczkai-graduál*, mind az *Abasfalvi zsoltárkönyv*. A zsoltárkönyvek szöveganyaga között felállítható sorrendiség miatt az *Abasfalvi* korábbi változatnak tekinthető, és ha egyes zsoltárok terjedhettek a teljes *Psalterium*tól függetlenül, megfontolandó, hogy a *Toroczkai-graduál* Bogáti-variánsai korábbi, még a zsoltárkönyv elkészülte előtti állapotukat őrizték meg, és ebben a formában öröklődtek tovább a nyomtatott unitárius énekeskönyvekben.

Így az a feltételezés, hogy *Torockai Máté graduálja* előmunkálata lehetett az 1616-os unitárius énekeskönyvnek, több, mint valószínű. És erre nemcsak a tartalomból, hanem a bemutatott példa alapján szövegszintű érvekből is következtethetünk. Toroczkai szerkeszői szerepkörét az RMNy 983-ban pedig megerősíteni látszik az a tény, hogy a graduáljában közölt Bogáti-zsoltárok nem csonkultak, és nagymértékű szerkesztésen sem estek át az 1616-os nyomtatvány lapjain.

III. 8. Debrecen, 1602

Újfalvi Imre kiadásának fontosságát a korai gyülekezeti szöveghagyományban az is mutatja, hogy szövegösszevetéseim és érveléseim során már korábban is többször hivatkoztam és hagyatkoztam rá. Több tekintetben is újszerű énekeskönyvvel van dolgunk. Egyrészt szerkezeti változtatásokat eszközöl, mivel csak olyan énekeket közöl, amelyek a templomi használat szempontjából fontosak, tehát leválasztja a gyülekezeti énekanyag addig szerves részét képező magánájtatosságra szánt szövegeket. Emellett nem titkolt szándéka volt a közölt énekek gyülekezeti kanonizálása, hogy a kiadásában megtisztított énekanyag ne bővülhessen a későbbiekben általa nem odavalónak vélt szövegekkel.

Újfalvi előszavában hiányolja a teljes zsoltárkönyv fordítását, és sürgeti annak elkészülését. Teszi ezt annak ellenére, hogy 1602-re már biztosan elkészült Bogáti Fazakas Miklós 151 zsoltárfordítása: ebből arra következtethetünk, hogy nem ismerte az unitárius költő nagyszabású munkáját. Újfalvi kiadásában szemlátomást arra törekszik, hogy a kor legteljesebb zsoltárblokkját közölje, több ének itt jelenik meg először nyomtatásban, és köztük Bogáti 8. zsoltárának parafrázisa is felbukkan. Hogy lehet, tehát, hogy a Bogáti-zsoltárok, amelyek a

kéziratos hagyományban kizárólag a teljes *Psalterium* öröklődnek,¹³⁴ elkerülték Újfalvi figyelmét, közülük egyet mégis szerepeltet gyűjteményében? A pécsi Bogáti-kutatócsoport korábban többek között ebből a polémiából kiindulva sejtette, hogy Bogáti zsoltárai egyesével, külön úton is terjedhettek.

Az Enyedi-énekeskönyv bevonásával viszont sokkal inkább következtethetünk arra, hogy Újfalvi előtt a 16. századi unitárius kiadás fekszik énekeskönyve összeállításakor. A következőkben emellett érvelek.

Bogáti 8. zsoltára ugyanis megtalálható a *Bölöni-kódex*ben is. Kritikai szempontból nem tekinthető fontos forrásnak, mivel több másolói tévesztést tartalmaz. Tartalmi szempontból viszont mindenképpen fontos információ, mivel ha a zsoltár már megjelent nyomtatásban 1594-ben, majd pedig legkorábban 1602-ben Debrecenben (14 évvel az általunk ismert első unitárius énekeskönyv előtt), felesleges egy ismeretlen kéziratos hagyománnyal számolnunk, amelyből Újfalvi válogat. De nézzük inkább a változatokat:

Bölöni-kódex, 130v Psalms octavus Elmondhatod arra: Uramisten, ki ígértél etc.	RMNy 886/1, 8r Azon psalmus Nóta, Nagy bánatban etc.	RMNy 983, 204. Psalms VIII. Nóta: Régen vala az nemes Perzsiában
Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, Híre terjedt az nagy földkerekségen, Mert ki legyen, jelenti földön , mennyen. [Széki égben, zsámolya az föld színén.]	Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, Híre terjedt az nagy földkerekségen, Mert ki legyen, jelenti földön , mennyen. Széki égben, zsámolya az föld színén.	Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, Híre terjedt az nagy földkerekségen, Mert ki legyen, jelenti földen , mennyen. Széki égben, zsámolya az föld színén.
Erős hatalmát mindenütt jelenti, Az eget, földet valaki megnézi, Ha nem tudta, már bizonynal hiheti, Hogy Isten vagyon, és nagy, azt értheti.	Erős hatalmát mindenütt jelenti, Az eget, földet valaki megnézi, Ha nem tudta, már bizonynal hiheti, Hogy erős Isten vagyon, megértheti.	Erős hatalmát mindenütt jelenti, Az eget, földet valaki megnézi, Ha nem tudta, már bizonynal hiheti, Hogy Isten vagyon, és nagy, azt értheti.
Legnagyobb mivolta tetszik az égen, Mert az fényes ég ereje az földön , Az vizeken, minden teremtetteken, Éltet az ég mind ennyi kerekségen.	Legnagyobb mivolta tetszik az égen, Mert az széles ég ereji az földön , Az vizeken, minden teremtetteken, Éltet az ég mind ennyi kerekségen.	Legnagyobb mivolta tetszik az égen, Mert az fényes ég ereje ez földen , Az vizeken, minden teremtetteken, Éltet az ég mind ennyi kerekségen.
Ím hogy az csecsemű gyermeket nézem, Nagy bölcsességedet innét ismerem, Anyja csecsin mint neveled, intézem, Kicsinyből nagygyá mint teszed, ítélem.	Hogy az csecsemő gyermeket nézem, Nagy bölcsességedet innét ismerem, Anyja csöcsin mint nevelőd, intézőm, Kicsinyből nagygyá mint tesződ, ítélem.	Ím hogy az csecsemő gyermeket nézem, Nagy bölcsességedet innét ismerem, Anyja csecsin mint neveled, intézem, Kicsinyből nagygyá mint teszed, ítélem.
Nem mondhatja tehát az istentelen, Csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen, Minden állat csak ő kéjén lött legyen, Csak történet, az mi esik emberen.	Nem mondhatja tehát az istentelen, Csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen, Minden állat csak ú kéjén lött legyen, Csak történet, az mi esik emberen.	Nem mondhatja tehát az istentelen, Csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen, Minden állat csak ő fejen lött legyen, Csak történet, az mi esik emberen.
Az eget, földet az ember tekéntse , Hogy Isten vagyon, innét is ismerje , Nem semmitől lött ez mind valamivé, Nem magától leszen kicsinyből bölcsé.	Az eget, földet az ember tekéntse , Hogy Isten vagyon, innét is esmerje , Nem semmitől lött mind ez valamivé, Nem magától leszen kicsinyből bölcsé.	Az eget, földet az ember tekéntse , Hogy Isten vagyon, innét is ismerje , Nem semmitől lött ez mind valamivé, Nem magától leszen kicsinyből bölcsé.
	Gyermek kicsin vérből csudán fagonik, Anyán belől, kívül mind nevelkedik , Vastaggá mindenben mint öregbedik , Nem ember, ki ezen nem álmétkodik .	Gyermek kicsin vérből csudán fagonik, Anyján belől, kívül mint nevededik , Vastaggá mindenben mint örögbedik , Nem ember, ki ezen nem elmétkedik .
Immár ~~on~~ mikoron az égre tekéntek , Napot, Holdot , csillagokat elnézek,	Immár midőn az nagy égre tekéntek , Napot, Holdot , csillagokat megnézek,	Immár mikor az nagy égre tekéntek , Napot, Holdot , csillagokat elnézek,

¹³⁴ Nem vettem figyelembe a nyomtatványokat másoló kéziratokat, illetve a más szempontok alapján is atipikus forrásnak számító *Kuun-kódex*et, amely megmagyarázhatatlan módon tartalmazza az első Bogáti-zsoltárt, amely nem jelenik meg nyomtatásban.

Kezed szennyét, műveit elszemlélek, Az embert hogy tekintem, így beszélek.	Kezed szennyét, műveit elszömlélek. Az embert hogy tekéntem, így beszélek.	Kezed szennyét, míveit elszemlélek. Az embert hogy tekintem, így beszéljek.
Az embert mely nagy tisztességre fogtad, Mikoron ötöt teremtéd és alkuttad, Mi dolog, hogy ugyan megkoronáztad, Minden felett ez földön magasztaltad.	Az embert mely nagy tisztességre fogtad, Mikor ütöt teremtéd és alkotád, Mi dolog, hogy ugyan megkoronáztad, Minden föliött ez földön magasztaltad.	Az embert mely nagy tisztességre fogtad, Mikor ötöt teremtéd és alkotád, Mi dolog, hogy ugyan megkoronáztad, Minden felett ez földön magasztaltad.
Szent angyalaid közé csaknem ültetted, Földi királlyá és istenné tötted, Vadon, barmon, halon úrrá ~~tötted~~ emeltd, Minden lekes állaton feltisztelted.	.	Szent angyalaid közé csaknem ültetted, Földi királlyá és istenné tötted, Vadon, barmon, halon úrrá emeltd, Minden lekes állaton feltisztelted.
Isteni leket öbelé bocsátál, Kit öneki te magadból szakasztál, Te mindenkor oly igen rá gondoltál, Minden dolgaimban te igazgattál.	Isteni leket öbele bocsátál, Melyet neki te magadból szakasztál, Te mindenkor oly igen rá gondoltál, Minden dolgaimban te igazgattál.	Isteni leket öbelé bocsátál, Kit öneki te magadból szakasztál, Te mindenkor oly igen rá gondoltál, Minden dolgaimban te igazgattál.
Serény leket és eszest beleadtál, Kivel egyaránt áll az angyalokkal, Kivel nagyobb mindenféle állatnál, Teste szerént kisebb az angyaloknál.	Sörény leket és eszöt beleadtál, Mellyel egyaránt áll az angyalokkal, Kivel nagyobb mindenféle állatnál, Teste szerént csak kisebb angyaloknál.	Serény leket és eszest beleadtál, Kivel egyaránt áll az angyalokkal, Kivel nagyobb mindenféle állatnál, Teste szerint kisebb az angyaloknál.
Temérdeki sok jót ez mellett adtál, Hogy éljen, bírjon ennyi sok jóddal, Gyönyörködjék minden kazdagsággal, Summa szerént éljen nagy urasággal.	Temérdeki sok jót ez mellett adtál, Hogy éljen, bírjon ennyi javiddal, Gyönyörködjen minden gazdagsággal, Summa szerént ilyen nagy urasággal.	Temérdeki sok jót ez mellett adtál, Hogy éljen, bírjon ennyi sok jóvaddal, Gyönyörködjék minden kazdagságokkal, Summa szerint éljen nagy urasággal.
Ezeket hogy látom, igen csudálom, Én Istenem, te rólad én azt vallom, Nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom, Hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.	Ezeket hogy látom, igen csudálom, Én Istenem, te rólad én azt vallom, Nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom, Hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.	Ezeket hogy látom, igen csudálom, Én Istenem, te rólad én azt vallom, Nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom, Hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.
Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá, Teremtésről az Istent magasztalá, Emberekre mely nagy gondja volt, azt látá, Mi állat az ember, azon csudálá.	Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá, Teremtésről az Istent magasztalá, Emberekre mely gondja volt, azt látá, Mi állat az ember, azon csudálá.	Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá, Teremtésről az Istent magasztalá, Emberekre mely gondja volt, azt látá, Mi állat az ember, azon csudálá.

Látványos az Újfalvi-variáns leválása az unitárius forrásokról, emellett saját változtatásai nem lelhettek fel a kéziratos *Psalteriumok* egyikében sem. Ez esetben Újfalvi szerkesztéseit érhetjük tetten, amelyek egyértelműsítő vagy egyszerűsítő funkciókat látnak el. A kiadások kronológiája és tartalma mellett az egyetlen szürkével kiemelt adat mentén következtethetünk arra, hogy az Enyedi-énekeskönyv lehetett Újfalvi forrása, mivel a későbbi nyomtatott unitárius hagyomány már egyöntetűen a „fején” alakot hozza. Míg a *Bölöni* elmaradt strófája másolói hibára utal, addig az 1602-ben kihagyott versszak alapján az Újfalvitól ismert erős szerkesztésre következtethetünk. A strófa kiserkesztésére annak második sora adhat okot, amely szigorúan olvasva tekinthető istenkáromlásnak is: „Földi királlyá és istenné tötted”. Az 1616-os énekeskönyv pedig a teljes zsoltárszöveget közli, így nem csonkul annak akrosztichonja.

Újfalvi előszavában, ha burkoltan is, de megindokolja erőteljes szerkesztéseit. A 16. századi énekköltészet tekintetében magas elvárásai vannak: a személyes költői hangvétel kerülendő a gyülekezeti éneklésben, és a fordításokban kerülendő a bibliai szövegtől való eltérés (bár ebben nem volt túlzottan következetes), emellett a világi tematikával összefüggésbe hozható énekeket sem közli (a világ vagy a magyarság bűneivel foglalkozókat). Két zsoltárt

nem örökít tovább a korábbi hagyományból, annak ellenére, hogy a zsoldárkönyv teljességre törekszik, és a kimaradók más fordításban sem szerepelnek nála.¹³⁵

Pap Balázs az 1602-ben újonnan közölt zsoldárok kapcsán szintén arra a következtetésre jut, hogy Újfalvi egy mára elveszett unitárius forrásból is válogat gyűjteményébe.¹³⁶ Sztárai Mihály két zsoldára is itt jelenik meg először, azonban az akrosztichonjuk alapján csonkult formában. A csonkulásokban (csonkításokban) azonban nem érhető tetten szerkesztői elvárásainak érvényesülése, mivel a Sztáraitól megszokott krisztianizálási hajlam sem mutatkozik meg a két zsoldár szövegében. A két zsoldár esetében inkább feltételezhető az, hogy Újfalvi már eleve szerkesztésen átesett csonka forrásból dolgozott, és kontrollszöveg híján nem tudta pótolni a hiányzó versszakokat.

Rimay János *Az jó hitű ember...* kezdetű csonkult zsoldáránál is hasonló helyzetet mutat be Pap. Szerencsére a vers már másik, teljes változatban is fennmaradt, így lehetőség adódik a szinoptikus olvasásra. Az Újfalvinál kimaradt strófák, és a megtartott szövegek szerkesztése egyaránt egy unitárius forrást feltételeznek, emiatt a Rimay-vers 1602-es változata egy 16. századi szentháromság-tagadó hagyományra vezethető vissza. A jelenség mentén arra is következtethetünk, hogy az említett Sztárai-zsoldárok korábban szintén átestek unitárius szerkesztésen, és emiatt Pap a *Bölöni*-változatok nélkül is kitapinthatónak véli az Enyedi énekeskönyv hatását Újfalvi szövegein.

Újfalvi előszavának fontos újdonsága, hogy felsorol és jellemez több 16. századi énekeskönyvet, amely gesztusért a filológus nem lehet eléggé hálás. Bibliográfiája leginkább ismertető jellegű, mivel kiadásában biztosan nem dolgozott az összesből, tehát nem forrásait veszi számba. Emellett több korábbi nyomtatványt is kihagy felsorolásából, így arra sem ad okot, hogy a 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek summájának gondoljuk. Úgy lehetne legpontosabban meghatározni bibliográfiájának szerepét, hogy a fontos 16. századi énekeskönyveket és esetenként azok szerkesztőit sorolja fel, amelyek egy része forrásául is szolgált. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy mivel Huszár Gál 1560-as énekeskönyvéről már megtalálása előtt az előszóból értesültünk, hajlamosak lehetünk a többi énekeskönyvről közreadott információkat is törvényszerűen igaznak és érvdöntőnek felfogni. Pedig míg a Gálszécsi-, Tinódi-, Kálmáncsehi-, Huszár Gál- és Bornemisza-kiadások bemutatására Újfalvi hosszabb bekezdéseket szentel, a bártfai énekeskönyvről egy szűk mondatban emlékezik csak meg, és datálásán kívül (1593) mást nem tudunk meg róla.

---

¹³⁵ H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének...*, 144–145.

¹³⁶ PAP, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai...*

Éppen ezért az előszó sem zárja ki kiadásában az unitárius énekeskönyv használatát, mivel egy unitárius forrás felvállalásával megoszthatná az énekeskönyvet használó felekezetet. Úgy gondolom, (az énekeskönyv megjelenése után nem sokkal Debrecenből száműzött) Újfalvi már azzal kilépett a zárt debreceni énekhagyomány komfortzónájából, hogy az evangélikus énekeskönyvekből nyíltan emelt át szövegeket, létrehozva az első, vállaltan összprotestáns kiadást, és nem tartotta diplomatikus lépésnek az unitárius énekek szerepeltetésének hangoztatását. Emiatt maradhatott ki a felsorolásból az Enyedi-énekeskönyv, amely szövegszinten azonban elő-előbukkan.

Ráadásul a szövegváltozatokon túl életrajzi tények is erősíthetik Újfalvi unitáriusokkal való kapcsolatát. 1610-es bebörtönzése után 1614-ben szabadul Bethlen Gábor engedélyével. Ezek után Kolozsvárra megy, és 1616-ban a kolozsvári unitárius bíró élelemre és itálra pénzt utal ki neki.¹³⁷ Ebből arra is lehet következtetni, hogy része volt az 1616-os unitárius énekeskönyv létrejöttében.

III. 9. Kolozsvár, 1616

És a hosszú előtörténeti kitérő után elérkeztünk az elsőként fennmaradt unitárius énekeskönyvhöz. Eddigi szövegösszevetéseim kapcsán változatait többször szerepeltettem, de leginkább abban a funkcióban, hogy a *Bölöni*-variáns unitárius hagyományhoz való közelségét illusztráljam.

A *Toroczkai*-graduál kapcsán azt szemléltettem, hogy annak szövegei kivétel nélkül megjelennek az 1616-os énekeskönyvben, sőt, a kézirat graduális énekeinek sorrendjét is továbbörökíti. Első 24 lapja leszakadt, de annak tartalma pontosan kikövetkezhető az előmunkájának szánt kézirat tartalmi leírásából. A *Toroczkai*-graduálon anyagát kibővítve más hagyományból származó énekek is szerepelnek a nyomtatott graduálrész végén.

Az kéziratos graduál végén szereplő invokációk közlése után következő címmel ellátott tartalmi egységek szerepelnek: *A fő innepekre való énekek*, *Dicsíreték ugyan azonról*, *Húsvétra való énekek*, *De ascensione domini*, *Pünkösdre való énekek*, *Az úr Jézus Krisztustól szerzett imádság*, *Az tízparancsolat*. Majd ezeket követi a zoltárrész. Mivel a *Bölöni-kódex Toroczkai*-graduállal való egyezéseit korábban számba vettem, felsorolt szerkezeti egységekkel való

---

¹³⁷ HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I* (Budapest–Szeged: 1965), 317.

összekapcsolódásaival kezdem, mielőtt a korábban nagyobb figyelmet kapott zsoltárblokkra rátérek.¹³⁸

A nyolc felsorolt, címmel ellátott szövegblokk első öt egységének tartalma nem található meg a *Bölöni-kódex* fennmaradt korpuszában. Az utolsó három graduálrészhez tartozó egység 8 éneket tartalmaz, ebből 7 viszont ott is felbukkan, 6 pedig KG kézírásával. Arra utaló nyom nem látszik, hogy ezek az énekek korábban is egy tömbben helyezkedtek el, és a címadásban is találunk egyezést. A *Mi Atyánk, ki vagy mennyeekben, kik vagyunk ismeretében...* kezdetű ének felett mindkét forrás az *Oratio dominica* címet hozza, annak ellenére, hogy a korábban bemutatott variánsok fényében is láthatóvá vált, hogy a címadási következetesség az unitárius forrásokon nehezen tetten érhető és számon kérhető. Mivel a *Bölöni-kódex* azon szövegei, amelyek a későbbi unitárius nyomtatványok graduálrészébe sorolódnak, elszórva helyezkednek el a kéziratban belül (és erre a kódex kusza kötése sem lehet magyarázat), azt sejtetik, hogy az Enyedi-énekeskönyvben nem szerepelt külön graduálrész, az csak az 1616-os énekeskönyvben rendeződik formába.

Az 1616-os énekeskönyv és a korábbi unitárius énekeskönyv viszonyát leginkább a kizárólag szentháromság-tagadó közegben hagyományozódó énekek példáján láthatjuk. 9 olyan ének szerepel KG kézírásában, amelyet unitáriusként tarunk számon (leszámítva a kizárólag a *Bölöni-kódex*ben fennmaradt énekeket, és azokat, amelyek Újfalvinál is megjelentek, de vagy nagyon eltérő változatban szerepelnek, vagy kiszakadt lapon szerepeltek).

Alázatos szíbeli fohászkodással...

Dicséretet mondjunk az nagy úristennek..., RPHA 0262

Egész Izraelt Dávid felgyűjté..., RPHA 0313

Egy lélekkel mostan, áldott hívek...

Kérlek, keresztyén ember..., RPHA 0736

Ó, istennek népei..., RPHA 1113

Ó, te keresztyén ember...

Tekénts reánk, Úrsiten..., RPHA 1370

Világosságnak szent atyja..., RPHA 1489

Amelyik énekek nem rendelkeznek RPHA-számmal, azok 17. századiként vannak számon tartva, a többi pedig az őket tartalmazó kódexek datálása miatt sorolódnak korábbra. A

---

¹³⁸ Hevesi Andrea átfogó monográfiája a graduálrészben megjelenő énekeket kihagyta vizsgálatából, vö. HEVESI, „*velünk együtt...*”

Repertórium alapján jellemzően a *Toroczkai Máté garduáljából* is ismert szövegek lesznek 16. századiak, illetve egyikük, az *Ó, istennek népei...* kezdetű itt nem található meg, viszont előfordul az 1596 körüli *Alciatus-toldalékban*. A három RPHA-számot nélkülöző ének felekezetiiségével és datálásával kapcsolatban az Enyedi-énekeskönyvvel számolva viszont ellentmondásokat tapasztalhatunk. Az *Egy lélekkel mostan, áldott hívek...* nem jelenik meg a 17. századi RMKT unitárius énekei között. Mégpedig azon egyszerű és kissé gyenge évrre támaszkodva, hogy az akrosztichon szerint Alvinci Énok szombatos szerző műve.¹³⁹ Erre pedig a hatbetűs akrosztichonból következtethetünk: ÉNOCH. Az énekből ráadásul nehezen olvashatók ki szombatos hitelvek.

Böloni-kódex, 17r Alia	RMNy 983, 447. Más szép ének
Egy lélekkel mostan, áldott hívek Az szent istent magasztalván kérjük, Hogy meghallott akarátját bennünk, Ő nevéért gyümölcsössé tegye, kivel élünk .	Egy lélekkel mostan, áldott hívek Az szent istent magasztalván kérjük, Hogy meghallott akarátját bennünk, Ő nevéért gyümölcsössé tegye, kivel élünk .
Nyújtsa hozzánk nagy irgalmasságát, Hogy hűséggel tarthassuk mondását, Vétkek nélkül nyomhassuk útát, Éltünkben igyekezzünk tennije mondását ,	Nyújtsa hozzánk nagy irgalmasságát, Hogy hűséggel tarthassuk mondását, Vétkek nélkül nyomhassuk útát, Éltünkkel igyekezzünk tennije áldását ,
Ostoritól ójuk meg magunkot , Szent étellel kövessük atyánkot , Ábrahámnak élünk hűti alatt, Tízparancsolat tartással szenteljük urunkot.	Ostoritól ójuk meg magunkat , Szent étellel kövessük atyánkat , Ábrahámnak élünk hűti alatt, Tízparancsolat tartással szenteljük urunkot.
Cselekedetekkel pátriárkák, Régi zsidóság közt való atyák, Minden jóra nekünk utat nyitnak, Dávid király, Ezékiás példái mutatják.	Cselekedetekkel pátriárkák, Régi zsidóság közt való atyák, Minden jóra nekünk utat nyitnak, Dávid király, Ezékiás példái mutatják.
[...]	Hűt, reménség bennünk el ne fogyjon, Élet jobbúlása úgy hordozzon, Hogy istennek kegyelme reánk szálljon, Ki örökké az hívekben áldással maradjon.

A *Böloni-kódexben*, majd az 1616-os nyomtatott unitárius énekeskönyvben való felbukkanása alapján tehát az feltételezhető, hogy egyrészt 16. századi, másrészt nem feltétlenül szombatos énekről van szó. A szombatos és unitárius jelzők nemcsak énekeikben nehezen különíthetők el egymástól, hanem a fennmaradt források alapján úgy tűnik, hogy unitáriusnak ismert személyek aktív részesei voltak a nyíltan nem gyakorolható szombatos felekezetnek.¹⁴⁰

A fenti összevetésből az is kitűnik, hogy az 1616-os énekeskönyv csak ejtésbeli vagy minimális értelmi/központosítási változtatásokkal él. Az kizárólag unitárius forrásokban fennmaradt énekek, vagy azok, amelyek először ebben a hagyományban bukkannak fel, meglepő módon alig változnak a különböző nyomtatványokban, holott változataikat az erős szerkesztés egyedíti a más felkezetek énekeskönyveiben is megjelenő énekek esetében. Ezek

¹³⁹ *Az unitáriusok költészete...*, 533.

¹⁴⁰ MOLNÁR, *A korai szombatos gyűjtemények...*, 45–54.

átszerkesztése kiadásonként is változhat: az átvett énekeket az unitárius szerkesztők folyamatosan csiszolhatóként és csiszolandóként használják fel. Feltételezhető tehát, hogy az unitárius szerkesztők saját felekezetük énekanyagához nagyobb elfogultsággal vagy tisztelettel nyúlnak, csupán modernizálják azokat. A *Bölöni* és az 1616-os énekeskönyv csonkasága miatt nehezen érvelhetünk a korábban a hagyomány részét képező énekek kiserkesztése, elhagyása mellett, ezzel csak a későbbi 1632-es énekeskönyvnél találkozhatunk biztosan. Viszont addigra már új unitárius énekanyaggal is dolgoznak az új szerkesztők, amelyekkel a keletkezett hiányt pótolni tudják.

Az unitárius kiadások saját énekeik kismértékű szerkesztését és azok lineáris továbböröklődését az alábbi példával szemléltetem.

Bölöni-kódex, 103r In generali syndo enyedien decantata olim.	RMNy 983, 541. Jó tanítókért való ájtatosság	RMNy 1541, 591. Alia Nóta: Vigyázz értem, Úristen, és légy
Tekénts reánk, Úristen, Ne hagyj minket elvesznünk, Vigasztalj meg minket az te szent lekkeddel Nagy keserűségünkben.	Tekints reánk, Úristen, Ne hagyj minket elvesznünk, Vigasztalj meg minket az te szent igíddel Nagy keserűségünkben.	Tekints reánk, Úristen, Ne hagyj minket elvesznünk, Vigasztalj meg minket az te szent igéddel Nagy keserűségünkben.
Rajtunk vagyon, Úristen, Az nagy sok kegyetlenség, Ha te nem leszz nekünk nagy erős segítség, Nem leszen az békesség.	Rajtunk vagyon, Úristen, Az nagy sok kegyetlenség, Ha te nem leszz nekünk nagy erős segítség, Nem leszen az békesség.	Rajtunk vagyon, Úristen, Az nagy sok kegyetlenség, Ha te nem leszz nekünk nagy erős segítség, Nem leszen az békesség.
Ha te minket, Úristen, Nyomorgatsz bűneinkért, Ne vedd el mitőlünk az te szent igédet, Vigasztald meg szívünköt.	Ha te minket, Úristen, Nyomorgatsz bűneinkért, Ne vedd el mitőlünk az te szent igédet, Vigasztald meg szívünket.	Ha te minket, Úristen, Nyomorgatsz bűneinkért, Ne vedd el mitőlünk az te szent igédet, Vigasztald meg szívünket.
Adj minékünk, Úristen, Adj igaz prófétákat, Adj minékünk igaz lelki pásztorokat És jámbor tanítókat.	Adj minékünk, Úristen, Adj igaz prófétákat, Adj minékünk igaz lelki pásztorokat És jámbor tanítókat.	Adj minékünk, Úristen, Adj igaz prófétákat, Adj minékünk igaz lelki pásztorokat És jámbor tanítókat.
~~Bírj,~~ Úristen ~~naponként~~ Bírj ~~őköt,~~ Úristen ~~Minket~~ Te szent ajándékkoddal, ~~És igazgass~~ igazgassad ~~minket~~ őket az te tanácsoddal, Erősíts hatalmaddal.	Bírjad őket, Úristen, Te szent ajándékkoddal, Igazgassad őket az te tanácsoddal, Erősíts hatalmaddal.	Bírjad őket, Úristen, Te szent ajándékkoddal, Igazgassad őket a te tanácsoddal, Erősíts hatalmaddal.
Hogy tégedet, Úristen, És az te szent fiadot Prédikálják nekünk minden bátorsággal, És lelki vigassággal.	Hogy tégedet, Úristen, És az te szent fiadat Prédikálják nekünk minden bátorsággal, És lelki vigassággal.	Hogy tégedet, Úristen, És az te szent fiadat Prédikálják nekünk minden bátorsággal, És lelki vigassággal.
Engedd ~~nekünk~~ nekik, Úristen, ~~Járhassunk mi~~ Járhassák tisztünkben, ~~Vigyázzunk mindenkor~~ Vigyázzanak értünk az te szent igédben, Épülhessünk lelkünkben.	Engedd nekünk, Úristen, Járhassanak tisztékben, Vigyázzanak értünk az te szent igédben, Épülhessünk lelkünkben.	Engedd nekik, Úristen, Járhassanak tisztékben, Vigyázzanak értünk az te szent igédben, Épülhessünk lelkünkben.
Tarts meg ~~minket~~ őket, Úristen, sok nyomorúságokban, És segíts meg ~~minket~~ őket minden ~~munkáinkban~~ munkájokban, És ~~mi~~ ~~fáradtságinkban~~ ő fáradtságokban.	Tarts meg őket, Úristen, sok nyomorúságokban, És segítsed őket minden munkájokban, És ő fáradtságokban.	Tarts meg őket, Úristen, sok nyomorúságokban, És segítsed őket minden munkájokban, És ő fáradtságokban.
~~Mi~~ Ő általunk, Úristen, épüljön az te néped, ~~Nevededjék~~ az te szent gyülekezeted, Szenteltessék te neved.	Ezek által, Úristen, épüljön az te néped, Növededjék az te szent gyülekezeted, Szenteltessék te neved.	Ezek által, Úristen, épüljön az te néped, Nevededjék az te szent gyülekezeted, Szenteltessék te neved.
Ismérhessük, Úristen, Az te igazságodat,	Esmérhessük, Úristen, Az te igazságodat,	Esmérhessük, Úristen, Az te igazságodat,

Távoztassuk tőlünk az nagy hamisságot, Ördögi nagy vakságot.	Távoztassák tőlünk az nagy hamisságot, Ördögi nagy vakságot.	Távoztassák tőlünk az nagy hamisságot, Ördögi nagy vakságot.
Tisztelhecsünk, Úristen, Minden mi életünkben, Hagyjuk hátra már az hamis tiszteleteket, Kiért nem szeretsz minket.	Tisztelhecsünk, Úristen, És dicsírjünk tégedet, Hagyjuk hátra már az hamis tiszteletet, Kiért nem szeretsz minket.	Tisztelhecsünk, Úristen, És dicsírjünk tégedet, Hagyjuk hátra már az hamis tiszteletet, Kiért nem szeretsz minket.
Aldj meg minket, Úristen, Minden mi életünkben, Hogy szeressünk téged mi teljes szívünkben, És mi teljes elménkben.	Aldj meg minket, Úristen, Minden mi életünkben, Hogy szeressünk téged mi teljes szívünkben, És mi teljes elménkben.	Aldj meg minket, Úristen, Minden mi életünkben, Hogy szeressünk téged mi teljes szívünkben, És mi teljes elménkben.
Dicsértessél, Úristen, Az magas mennyországban, Tiszteltessél tőlünk az te szent fiadban, Mindenkor igazságban.	Dicsértessél, Úristen, Az magas mennyországban, Tiszteltessél tőlünk az te szent fiaddal, Mostan és mindörökké, Ámen.	Dicsértessél, Úristen, Az magas mennyországban, Tiszteltessél tőlünk az te szent fiadban, Mostan és mindörökké, Ámen.

A *Bölöni*-variáns javításai KG tollából származnak: lemásolt szövegét újraolvasva elégedetlen lehetett vele, viszont a korábbi változata is kiolvasható. Variánsának érdekessége, hogy a címben az enyedi zsinatra hivatkozik, ahol Dávid Ferenc irányzata különvált a többi protestáns felekezettől. Ezek szerint ez az unitarizmus szempontjából is fontos szöveg volt, amelyet a hagyomány szerint ekkor énekeltek. A 17. századi unitárius kiadások a látványosan hibás központozást javítják leginkább, ami már KG számára is problémát jelentett, legalábbis javításai erről árulkodnak.

III. 10. Kolozsvár, 1632

Az Alázatos szíbeli fohászkodással... az unitáriusoknál nyomtatásban csak 1632-ben jelenik meg, emiatt Stoll azt gondolja, hogy a 17. századi református énekeskönyvből áramlik be az unitárius hagyományba (annak ellenére, hogy legkorábbi református kiadása: Lócse, 1635).¹⁴¹ Figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy már 1616-ban lejegyezte KG, akinek forrásaként pedig unitárius énekeskönyvet feltételez. Ez ének kapcsán tehát az látszik, hogy a szakirodalom korábbi vélekedéseivel ellentétben sem nem református, sem nem 17. századi. Az 1616-os énekeskönyvben nem találjuk, ez azonban egyaránt adódhat abból, hogy ismert példányaink csonkák, és abból is, hogy az 1632-es énekeskönyv forrása lehetett az Enyedi-énekeskönyv. Az unitárius változatokban így szerepel:

Bölöni-kódex, 87v
Alia

Alázatos **szíbeli fohászkodással,**
Édességes szép isteni **imádságokkal,**
Járuljunk mind fejenként egy akarattal
Az felséges Úristenhez, ki lakik mennyországban.

RMNy 1541, 607.

Invocatio

Ad notam: Könyörögjünk Istennek etc.

Alázatos **szíbeli imádságokkal,**
Édességes szép isteni **hálaadással,**
Járuljunk mind fejenként egy akarattal
Az felséges Úristenhez, ki lakik mennyországban.

¹⁴¹ *Az unitáriusok költészete...*, 537.

Igaz **hitnek** általa **mi** könyörögjünk,
Mi **szívünk** tárházában térdre le essünk,
Nagy bizvást szükségünkről úgy beszéljessünk,
Kiváltképpen bűneinkért erősen esedezzünk.

Mert sok titkos és nyilvánvaló vétkekkel,
Mebántottuk ő felségét gyarló étellel,
Mind **nyilván**, tudatlanul való vétkekkel,
És mind teljes életünkben engedetlenségünkkel.

Mind ezekért mondjuk el az imádságot,
Kire az mi urunk, Jézus Krisztus tanított,
Hogy mikor megkeressük mi szent **atyánkot**,
Szükségünkben elmondani ilyenképpen parancsolt.

Mi szent Atyánk, te ki vagy az magas mennyben,
Szenteltessék az te neved szent **templomodban**,
És jöjjön te országod igazságodban,
Földön, mennyen akaratom legyen nagy méltóságban.

Kenyerünköt, mindennapit adjad **minékünk**,
És bocsásd meg bűneinket fejenként nekünk,
Mint mi is megbocsátunk, kik vétnek nekünk,
És nagy sokszor gyarlóságból, kik megesnek ellenünk.

Ne vígy minket, Úristen, az **késértetben**,
De szabadíts az gonosztól, felséges Isten,
Mert tied **menny és az föld** hatalmasképpen,
Tied legyen az dicsőség most és örökké, Amen.

Igaz **hütnek** általa **így** könyörögjünk,
Mi **szívünknek** tárházában térdre le essünk,
Nagy bizvást szükségünkről úgy beszéljessünk,
Kiváltképpen bűneinkért erősen esedezzünk.

Mert sok titkos és nyilvánvaló vétkekkel,
Mebántottuk ő felségét gyarló étellel,
Mind **tudván s** tudatlanul való vétkekkel,
Az mi teljes életünkben engedetlenségünkkel.

Mind ezekért mondjuk el az imádságot,
Melyre az mi urunk, Jézus Krisztus tanított,
Hogy mikor megkeressük mi szent **atyánkat**,
Szükségünkben elmondani ilyenképpen parancsolt.

Mi szent Atyánk, te ki vagy az magas mennyben,
Szenteltessék az te neved szent **templumodban**,
És jöjjön te országod igazságodban,
Földön, mennyen akaratom legyen nagy méltóságban.

Kenyerünket, mindennapit adjad **nékünk**,
És bocsásd meg bűneinket fejenként nekünk,
Mint mi is megbocsátunk, kik vétnek nekünk,
És nagy sokszor gyarlóságból, kik megesnek ellenünk.

Ne vígy minket, Úristen, az **kísértetben**,
De szabadíts az gonosztól, felséges Isten,
Mert tiéd **az menny és föld** hatalmasképpen,
Téged illet mindörökké örök dicsőség, Amen.

Az ének háromféle incipittel jelenik meg, az 1632-es nyomtatott változat elsőként közli az „imádságokkal” változatot, így saját változatának tetszik, amely így bukkan fel a későbbi unitárius forrásokban is. Az ének kritikai jegyzetei az ellentmondásos kiadási és felekezeti adatok mellett azt is rögzítik ráadásul, hogy a *Bölöni*-variáns kezdősorában a későbbi(!) református kiadásokéval rokon, változatában az unitárius hagyományba sorolódik.¹⁴²

Hozzá hasonlóan az *Ó, te keresztyén ember...* is a 17. századba sorolódik. Az előzőekben tárgyalt másik kettő, összesen három, a *Bölöni*-ben és az unitárius kiadásokban először megjelenő ének kritikai kiadása három különböző kötetben található a *Régi Magyar Költők Tárában*. Az *Ó, te keresztyén ember...* kezdetű minden valószínűség szerint jó helyre kerül, mivel unitárius énekként van közölve. Viszont ha benne is volt az RMNy 983-ban, nem maradt ott fenn, nyomtatásban először az 1632-es kiadásban találkozunk vele. A *Bölöni*-variánssal összevetve a későbbi, nyomtatott változatot, szintén azt tapasztalhatjuk, hogy a szöveg nem esik át nagymértékű szerkesztésen.

Bölöni-kódex, 15r

Alia

Szép ez

Ó te keresztyén ember, serkenj fel **álmadból**,
Mert az éj immár elmúlt, az nap feltámadott,

RMNy 1541, 532.

Más

Nóta: Bódog az olyan ember minden

Ó te keresztyén ember, serkenj fel **álmodból**,
Mert az éj immár elmúlt, az nap feltámadott,

¹⁴² *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. VADAI István, a dallamokat sajtó alá rendezte ECSEDI Zsuzsanna, *Régi magyar költők tára*, 17. század, 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 1033.

Az pápa setétségét az evangélium, eloltotta istenünk, kiből dicsértessék .	Az pápa sötétségét az evangélium, eloltotta istenünk, kiből dicsírtessék .
Az ember Jézus Krisztus, istennek szent fia, Hogy te el ne kárhozzál, teneked azt mondja, Ha akarsz az Istennek menni országában , Az parancsolatokat tarts meg igazságban .	Az ember Jézus Krisztus, istennek szent fia, Hogy te el ne kárhozzál, teneked azt mondja, Ha akarsz az Istennek menni országába , Az parancsolatokat tarts meg igazságba .
Azokat az Mojzes próféta megírta, Az második könyvének huszadik részében, Mellyeket hogy szerével tarts renddel eszedben, Istennek segítségét várjad igaz hitben.	Azokat az Mojzes próféta megírta, Az második könyvének huszadik részében, Mellyeket hogy szerével tarts renddel eszedben, Istennek segítségét kérjed igaz hitben.
Azokat te igénként mikor megtanulod, Ha nem akarsz vétkezni, szívedben hordozzad, Hogy pengig te azokat mindenkor jól tudjad, Ím ez két utolsó vers leszen arra utad.	Azokat te igénként mikor megtanulod, Ha nem akarsz vétkezni, szüvedben hordozzad, Hogy pengig te azokat mindenkor jól tudjad, Ím ez két utolsó vers leszen arra utad.
Csak egy istened legyen, bálvány távol legyen. Istenednek szent nevét héában ne vegyed. Az innepet megszenteld, szüléid tiszteljed. Ne ölj, parázna ne légy, orzástól távol légy.	Csak egy istened legyen, bálvány távol legyen. Istenednek szent nevét héában ne vegyed. Az innepet megszenteld, szüléid tiszteljed. Ne ölj, parázna ne légy, orzástól távul légy.
Hamis tanú voltoddal senkit ne nyomoríts, Az mi másé, magadnak gonoszul ne kévánd , Ha ezeket tartandó, higgyed, Isten megáld, És örök bódoságot ezekért látnod ád.	Hamis tanú voltoddal senkit ne nyomoríts, Az mi másé, magadnak gonoszul ne kívánd , Ha ezeket tartandó, higgyed, Isten megáld, És örök boldogságot látnia ezért ád.

Nyelvi változtatásokon kívül egyetlen ponton tapasztalható értelmező szerkesztői javítás. Az isteni segítség *várása* a *Bölöni*-változatban értelmezhető annak elvárásaként is, amelyet a nyomtatott kiadás *kérésre* tompít.

Ha a fenti két ének eleve nem szerepelt az 1616-os énekeskönyvben, arra kell következtetnünk, hogy az Enyedi-énekeskönyvet az unitárius szerkesztők 1632-ben is felhasználják. Mivel az RMNy 983 előmunkálatára készült *Toroczkai*-graduál tartalmi leírásában sem szerepel ez a két ének, így az 1616-os nyomtatvány csonkaságán kívül más külső érv sem szól amellett, hogy a két tárgyalt szöveg 1632 előtt az Enyedi-énekeskönyvön kívül máshol is megjelent volna nyomtatásban.

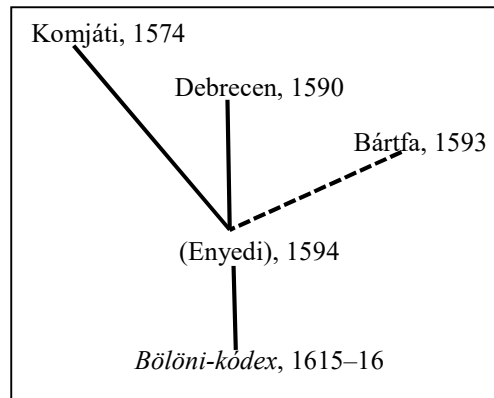
III. 11. Sajátosságok, tanulságok

Az összevetések során igyekeztem világosan és elfogulatlanul bemutatni a *Bölöni*-változatok kapcsolódásait a környezetét képező forrásokkal. Ami biztos, hogy nem sorolhatók be egyetlen konkrét énekeskönyv alá, inkább látszik az, hogy minden hagyományhoz közelít egy kicsit. Egyedül a bártfai kiadás variánsaival rokonítható nehezen, ott viszont tartalmi érvek miatt nehéz elvitatni annak hatását. Úgy érzem, a bizonyosság keresése közben elbizonytalanító is voltam. A pontosság igényével több részletet mutattam be, és könnyű elveszteni a fókusz az adatok sokaságában és sokféleségében.

A következőkben megpróbálom mégis az egymásnak látszólag ellentmondó érveket összehangolva a lehető legoptimálisabb feloldást nyújtani úgy, hogy minden eddigi adatot figyelembe veszek.

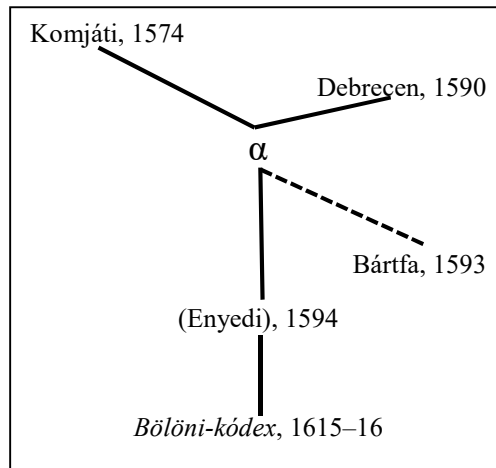
A 16. század második felében kialakult énekhagyomány minden markáns gyülekezeti ágának hatását tapasztalhatjuk a vizsgált anyagon. Ennek alapvetően két oka lehet, amelyek a korábban felrajzolt sztemmákon is megjelennek.

Az egyik lehetőség, hogy az Enyedi-énekeskönyv szerkesztője mindhárom hagyományból merít szövegeket, még hozzá úgy, hogy előtte van az 1574-es komjáti, az 1590-es debreceni és az 1593-mas bártfai editio is.

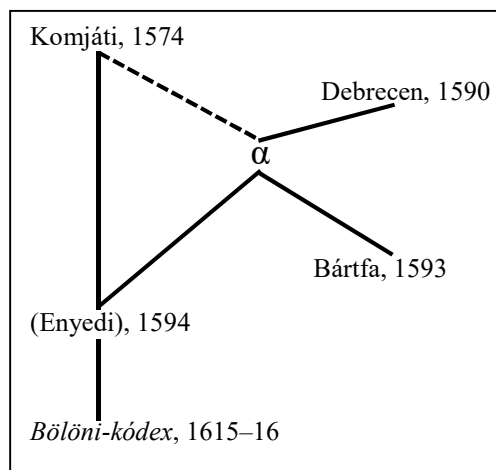

Ez esetben míg a komjáti és a debreceni énekeskönyvek leginkább szövegszinten mutathatók ki, addig a bártfai kiadás csak tartalmi szempontok alapján közelít az Enyedi-anyaghoz. Így annak szövegeinek megkülönböztetett szerkesztésen kellett átesniük, amit a többi forrás vonatkozásában ilyen erősen nem tapasztalhatunk. A szakirodalom eddig is kizárólag tartalmi szempontok alapján közelítette a *Bölöni*-variánsokat a bártfai hagyományhoz, és emiatt fontos leszögezni, hogy a *kizárólag* tartalmi sajátosságok viszont nagyon is vonzzák a két forrást.

A másik lehetőség az, hogy az Enyedi-énekeskönyv szerkesztője előtt egy olyan, mára elveszett nyomtatvány van, amely több, mint egy (*egynéhány*) hagyományból táplálkozik. Ez persze nem zárhatja ki azt sem, hogy az unitárius szerkesztő is több példányból dolgozik, amely a fenti két lehetőség ötvözeté. Abból a szempontból ingoványosabbá válik a filológus alatt a talaj, hogy bevezetünk a képletbe még egy ismeretlent.

Az ismeretlen bevezetése viszont sok filológiai problémára adhat választ. Ha az α viszonylag hűen követi forrásait, nem meglepő, hogy a szintekkel lejjebb lévő *Bölöni-kódex* hasábjain is megjelenik a hatásuk. Az, hogy forrásait pontosan másolja, azért lehet kitétel, mert a *Bölöni-* és *komjáti*-változatok szoros viszonya megkérdőjelezhetetlen. Emellett az Enyedi-változat a bártfai énekeskönyvvel való felemás viszonyát egyenlítené ki, ha α lenne a közös ősök. Sőt, ha egy korábbi ismeretlennel számolunk, nem lenne kényelmetlen kérdés, hogy a két kiadás közt eltelt egy évben már kellett lennie bártfai példánynak az unitárius szerkesztő kezében.

A harmadik sztemma is ismeretlennel operál, csak azt a lehetőséget is számba veszi, hogy az 1594-es énekeskönyv szerkesztője és egyik forrása előtt is két-két példány van. A fenti viszonyrendszer a korábban vázolt szövegkritikai érvek mentén képzelhető el. Tehát megmarad a szoros viszony a komjáti énekeskönyvvel, a debreceni viszony is meg tud mutatkozni, és a bártfai énekeskönyv tartalmi átfedései is érthetőbbé válnak. Az előző két sztemma közt a bártfai ág leszármazását tekintve a legnagyobb különbség az, hogy az egyik esetben α „szolgáian” követi forrásait, és a bártfai kiadás nyúl bele a közölt szövegekbe; míg a másik esetben a bártfai

a pontosság igényével követi α -t, és az Enyedi-énekeskönyvvel ehhez képest térnek el egymástól.

A filológiai problémákat természetesen egy újabb elveszett forrás oldhatná föl. Viszont ha *maximum* egyet feltételezünk, az gyakorlatilag az összes hagyományozódási kérdést megválaszolhatná. Ahhoz, hogy véletlenül se *fölösleges ismeretlent* vezessek be, fontos előbb a halotti énekanyaggal is foglalkoznom.

Az 1594 után keletkezett énekeskönyvekben egyértelműen fellelhető az Enyedi-énekeskönyv hatása. A korábbi kutatások kerékkötője leginkább az volt, hogy az ismert nyomtatott hagyomány felől közelítettek a *Bölöni*-variánsokhoz, és nem pedig fordítva. Hogy is kérhetnénk számon a csak későbből ismert változatokat a kódex szövegállapotán? Viszont fordított esetben nemcsak szövegkritikai, hanem liturgiai és teológiai tanulságok is kinyerhetők az Enyedi-énekeskönyv egyetlen fennmaradt kézirat másolatából.

IV. Halotti énekeskönyvek

A halotti énekeskönyvek kialakulása és szöveghagyománya a kor gyülekezeti énekeskönyveinél megszokottól lényegileg eltér. A 16. századi protestáns énekeskönyvek Huszár Gál 1560-as kiadásával kezdődően tartalmaztak temetési énekeket, ugyanakkor eleinte szerkezetileg ezek még az alkalmi énekek közé sorolódtak. A későbbi kiadásoknál már külön szerkezeti egységet képeztek, és a 17. század elejére már önálló kötésben, kis terjedelmű énekeskönyvekként jelentek meg. Ez a folyamat minden felekezetenél egyaránt megfigyelhető. A temetési liturgiák kialakulása, a felhasználói igény és a praktikum is okot adhatott arra, hogy a halotti énekek leváljanak a korábbi gyülekezeti anyagból.

Ahhoz, hogy önálló énekeskönyvet alkothassanak, és hogy a kialakuló temetési liturgiákat kiszolgálják, egyre több temetési ének született a 16. század második felében. Huszár Gál első editiójában 8 temetési ének közölt, míg 1602-ben Újfalvi Imre már 29-et válogatott énekeskönyvébe. A 16. században összesen 42 temetési ének jelent meg nyomtatásban (ha a kizárólag a *Bölöni-kódex*ből ismert hármat is beleszámoljuk), és mivel ezek általában a gyülekezeti énekeskönyvekkel közös kötésben, azok végén helyezkedtek el, a legtöbb esetben csonkultak; több mint valószínű, hogy ez csak a fennmaradt énekek száma. Nagymértékű lemorzsolódásra viszont nem következtethetünk: a temetési énekanyag lassú ütemben, de látványosan bővült a különböző kiadások során. Az első fennmaradt unitárius temetési énekeskönyvet 1660-ban adták ki, de címlapja már egy (vagy több) korábbi hivatkozik, így biztosan nem láthatunk tisztán a temetési énekek szöveghagyományában.

IV. 1. A *Bölöni*-variáns

Az első unitárius halotti énekeskönyvet 1660-ból ismerjük (RMK I 956). Abrugyi György szerkesztette, a címlapján ez áll: *In exequiis defunctorum canendae. Halott temetéskorra való énekek. Mostan újonnan szép, helyes és több halotti énekekkel az ABC rendi szerént megjobbított, Kolozsvárban nyomtatott Helthus Gáspár műhelyében 1660. esztend.* Ebből már következik a megszokott probléma, miszerint forrásvesztéssel kell számolnunk. A kérdés csak az, hogy hány korábbi énekeskönyv volt Kolozsváron, illetve ezek mennyiben alakultak át a kiadások során. A címlap alapján csak az mondható ki, hogy létezett egy vagy *egynéhány* korábbi énekeskönyv, amelyek énekei nem ABC-rendben helyezkedtek el, tehát valószínűsíthető, hogy az énekek liturgikus helye határozta meg sorrendjüket. A későbbi kiadások feladatuknak tartották a temetési liturgiát újabb énekekkel kibővíteni, emellett a felhasználói funkciót erősítették azzal, hogy ABC-sorba rendezték az énekeket. Ez a tendencia az unitáriusoknál a gyülekezeti hagyományban is megfigyelhető. Az 1616-os énekeskönyv még belső szerkezeti szintek alapján rendezi énekeit, az 1632-es már ABC-sorrendet használ. Az *Egyháztörténet* is említi egy korábbi, szintén Abrugyi György által kiadott halotti énekeskönyvet: „Ennek a legrégebbi példányából egyet sem láttam, ámbar bizonyos, hogy Heltai-féle betűkkel legalábbis háromszor, ha nem többször adták ki. Abrugyi Györgynek két kiadása van, s bennük még egy régebbi kiadásról történik említés. Az első kiadás címe így hangzik: *In exequiis defunctorum canendae. Halott temetéskorra való énekek. Mostan újonnan, szép, ékes és több halotti énekekkel, három karban állatván megjobbított. Kolozsvárban Helthus Gáspár műhelyében nyomtatott Abrugyi György által.*”¹⁴³ A leírás nem említi az ABC-sorrendet, tehát ez az újítás mindenképpen 1660-ra tehető. Az unitáriusoknál a különböző típusú énekeskönyvek (gyülekezeti, magánajtatossági, halotti) a 17. században általában közel egy időszakban jelentek meg, emiatt Hevesi Andrea – feltételezése alapján – 1632 környékére teszi ezt a halotti énekeskönyvet.¹⁴⁴ Kicsit árnyalja a problémát, hogy az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv már ABC-rendben közli szövegeit, míg az Uzoni által ismert Abrugyi-kiadásban még ez nem volt szempont. Ami ezekből mégis kissejlik, hogy a korábbi, mára elveszett halotti énekeskönyvek más struktúrát követtek. Akárcsak a *Bölöni-kódex* variánsa. A kódexben felsejülő énekeskönyv biztosan 1615 előtti, szövegszintű utalás szerinti legfiatalabb énekének

¹⁴³ KÉNÖSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története*, 813.

¹⁴⁴ HEVESI, „*velünk együtt...*”, 32.

1593 a keletkezési időpontja: így a két évszám adja a kötet megjelenésének terminus post és ante quemjét.

A *Bölöni-kódex* halottiének-blokkja már tartalmi és paratextuális elemeiben is különös: címhasználatában markánsan eltér a korban megszokottaktól, ahogy ez a jelenség a gyülekezeti énekek tekintetében is megmutatkozott. Az unitárius szöveghagyomány indulásánál már nagyon egyedi címadásokkal találkozhatunk, amelyek érdekes módon csak részben öröklődtek a későbbi kolozsvári kiadásokba, a későbbi szerkesztők a címek felülvizsgálatában is következesek voltak. A címadásokat leginkább az énekek funkciói, a liturgiában betöltött szerepeik vagy alkalmi jellegeik motiválták (*Az ház előtt mondd ezt, Az úton mondd ezt, Gyermek holtakor, Ezt is jó temetéskor mondám*), de találkozunk olyan latin címekkel is, amelyekről elképzelhető, hogy a *Bölöni-kódex* forrásánál korábban is hasonlóan szerepeltek (*Haec est vita aeterna, Omnia fransibunt, Ad sepulturam*). Ezek a latin címek az általunk ismert 16. századi hagyományban nem lelhetők fel, csupán az 1593-as bártfai énekeskönyvben és *Toroczkai Máté graduáljának* leírásában szerepel *Az örök élet mi legyen...* kezdetű ének fölött hasonló latin cím (*De vita aeterna, Vita aeterna*). A magyar címek sem bukkannak fel más nyomtatványban, tehát feltételezhető, hogy szerkesztői szándék vagy koncepció áll a címadások mögött.

A *Bölöni-kódex* szöveganyagának vizsgálatánál már korábban felmerült az a lehetőség, hogy a temetési énekeskönyv egy kötetben helyezkedett el a gyülekezeti énekeskönyvvel. Erre KG másolói datálásai és a másolás folyamatosságának jelei utalnak. Természetesen nem zárható ki, hogy két – mára elveszett – különálló énekeskönyvet másolt, de az sem, hogy együtt jelentek meg nyomtatásban. Az egyedüli elbizonytalanító tény, hogy a halotti énekek a kötetkompozíció és a datálás tekintetében is korábban helyezkednek el. Tehát ha közös kötésben jelentek meg, azt is feltételezni kell, hogy az Enyedi-énekeskönyv szerkezetében is elkülönül a korban használt énekeskönyvek felépítésétől, mivel a halotti énekek szerepelnek a kötet elején.

A jelenség azért furcsa, mert a 16. századi gyülekezeti énekeskönyvekben megjelenő egyes halotti énekek és az ezek nyomán kialakuló, szerkezetileg is elkülönülő temetési-blokkok egyértelműen a gyülekezeti énekek után, a kötetek végén helyezkednek el. A korábbi példák és a későbbi unitárius temetési énekeskönyvek különválása a gyülekezetiéktől eleinte mind arra engedtek következtetni, hogy KG két különböző énekeskönyvet másolt gyors egymásutánjában, és csupán szokatlan egybeesés, hogy Bölönben mindkettőből volt példány 1615 és 1616 fordulóján.

Ahhoz azonban, hogy ezt állíthassuk, meg kell cáfolni azt a lehetőséget, hogy a két énekeskönyv egy kötetben helyezkedhetett el az Enyedi-énekeskönyvben. Ez esetben a fennmaradt források esetlegessége nyújthat csak kapaszkodót, mivel egyetlen olyan, különböző kötetstáblákból kiáztatott, nagymértékben csonkult énekeskönyvet ismerünk a 16. századból, amely különálló blokkban tartalmazott temetési énekeket, és ezek a törzsanyag élén, a gyülekezeti énekek előtt álltak.

Az 1590 környékére datált monyorókeréki énekeskönyv (RMNy 648) töredékének nagy része két egybefüggő szakaszban maradt fenn, a Gutgesell-betűk, az oldalszámolás és a szokatlan formátumú haránt alakú kiadás alapján viszont világosan kimutatható, hogy valaha egyazon nyomtatvány részét képezték.¹⁴⁵ Az énekeskönyv első és legnagyobb egybefüggő részében pedig meglepő módon a temetési énekek szerepelnek. Sőt, két temetési éneket legkorábban és szinte kizárólag innen ismerünk. Szinte kizárólag, mert az egyik (RPHA 0506) megtalálható a *Bölöni-kódex* KG által másolt (csonka) temetési blokkjában is, a másik (RPHA 0815) pedig az összes fennmaradt unitárius halotti énekeskönyvben helyet kapott a 17. században. Ezek a tartalmi adatok már elgondolkodtatók abban a tekintetben, hogy a monyorókeréki és a *Bölöni-kódex* temetési énekeskönyve kapcsolódhat egymáshoz. Még sorrendiségük és viszonyaik tisztázása előtt fontos leszögezni, hogy amennyiben bármilyen viszony tetten érhető a szövegváltozatokban, azt is feltételeznünk kell, hogy az 1590-es években létezett egy mára csak nyomokban kimutatható énekeskönyvtípus, amelynek az élén halotti énekeskönyv szerepelhetett.

A *Bölöni*-anyag kapcsán azonban ettől még dilemma marad, hogy vajon tényleg egy énekeskönyvben szerepeltek-e a gyülekezeti és a temetési énekek. A különállóságukat a kódex alapján egyértelműen kimondani nem lehet, a korábbi szakirodalmi elképzelések a későbbi nyomtatványok hagyományából indulnak ki: mivel csak olyan unitárius halotti énekeskönyvet ismerünk a 17. századból, amelyek külön jelentek meg, feltehetően a *Bölöni-kódex* temetési anyaga is különálló forrásból öröklődött tovább. Az érvelés deduktív, és nem számol a kialakuló protestáns énekhagyomány általános jelenségével, hogy a temetési énekek eleinte minden felekezetenél a gyülekezeti énekeskönyvek részét képezték, később, a 17. század első felében rendeződtek külön kiadásokba. Hevesi Andrea hasonló fókuszú fejezetének elején indokolatlanul határozottan le is szögezi: „Az unitárius temetési énekeskönyvekről igen keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy a protestáns gyakorlattól eltérően az unitárius halotti

---

¹⁴⁵ KELECSÉNYI Ákos, „Beythe István énekeskönyve”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966* (Budapest: 1967), 265.

énekeskönyvek a gyülekezeti énekeskönyvtől mindig külön nyomtatványban jelentek meg.”¹⁴⁶
A megállapítás árnyalásra szorul, mivel kevés tudással rendelkezünk az anyagról, ilyen sarkos állításokat sem fogalmazhatunk meg.

A *Bölöni-kódex* unitárius temetési énekeskönyve a legkorábbi ismert forrás, éppen ezért fontosnak tartom, hogy az arra utaló nyomokat is regisztráljam, amelyek megkülönböztetik a későbbi hagyománytól. Így azt is számításba kell venni, hogy a monyorókeréki énekeskönyvhöz hasonló szerkezetű lehetett az Enyedi-énekeskönyv, és a temetési énekekkel kezdődött. Korábban más kontextusban hoztam fel példának, de ebben a problémakörben is kapaszkodót jelent a *Bocsásd meg, Úristen... őrszava*, amely a halotti énekeskönyv végén található (72v). Az őrszó a temetési énekek záró ívfüzete végén helyezkedik el, majd a kódex szerkezetének átrendezése miatt vált haszontalanná. Ha két külön énekeskönyvből másolt KG előre le nem fűzött ívfüzetekre, semmi nem indokolja, hogy őrszót írjon a két különálló énekeskönyv határára, mivel másolatát oldalszámozással sem látta el. A színes tintahasználat miatt egyértelmű, hogy az őrszó nem későbbi betoldás. KG őrszóhasználata ívfüzeteken belül következetes, ám szerkezeti egységek végén nem minden esetben alkalmazza, valamikor csak a másolás dátumát és monogramját írja oda. A 72v-n egyaránt van lezárva az ívfüzet (dátum, monogram), és megnyitva a következő másolandó szakasz az őrszóval. A másolói szokások ismeretének fényében és a másolási folyamat egyöntetősége miatt fontos adalék ez az egyetlen őrszó, amely képes elbizonytalanítani a korábbi állítást, hogy az unitárius halotti énekeskönyvek kizárólag külön kiadásban jelentek meg. A tartalmi és formai jellemzők felvetette fontos kérdések megválaszolásához azonban itt sem maradhat el a szövegváltozatok vizsgálata, amellyel közelebb kerülhetünk a megoldáshoz.

IV. 2. Adatok

A kódexbe másolt temetési énekek nemcsak amiatt fontosak, mert az általunk ismert legkorábbi unitárius halotti énekeskönyv lenyomatai, hanem azért is, mert két ének először ebben a forrásban bukkant fel.¹⁴⁷ Ebből egyaránt következtethetünk arra, hogy az unitárius éneklés már a szöveghagyomány indulásánál elkülönül a többi protestáns felekezet ismert énekanyagától, és arra is, hogy a forrásul használt énekeskönyv bizonyosan korábbi, mint amelyekről eddig tudomásunk volt. A *Bizontalan voltát világ állapotjának...* kezdetű ének kolofonjában megjelenik az 1593-mas szerzettetési dátum, és a többi temetési ének is mind a 16. századból

---

¹⁴⁶ HEVESI, „*velünk együtt...*”, 30.

¹⁴⁷ *Bizontalan voltát világ állapotjának...* (RPHA 0182), *Emlékezzél meg, emberi állat...* (17. századnak titulált)

eredeztethető. Egyetlen kivétel az *Emlézzél meg, emberi állat...*, amely egyedül Kájoni János *Cantionale catholicum*jában fordul elő 1676-ban (tehát az unitárius énekeskönyvek sem örökítik tovább), de az ének egyedisége és kiadatlansága mentén a forrásának datálási kérdéseit nem válaszolhatjuk meg. A szöveganyag alapján csak az állítható, hogy az énekeskönyv 16. századi is lehetett (1593 utáni), és adatok híján 17. századi keletkezése bizonytalan.

A temetési énekeskönyvek közül talán a legfontosabb kiadás Újfalvi 1602-es énekeskönyvének rendezett, külön címlappal ellátott halotti gyűjteménye. Újfalvit a gyülekezeti éneklés megreformálásának és rendszerezésének szándéka vezette, és törekvése nyomán több új vagy más felekezetektől származó ének épült be a debreceni kiadások szöveghagyományába. Ahogy a vizsgált gyülekezeti énekek esetében, kolligátuma a temetési énekeknél is fontos referencia, mivel a 17. század elején nyolc új éneket is közöl halotti énekeskönyvében. Mivel ilyen nagy számban tartalmaz új szövegeket, különösen fontosnak tartom azokkal a temetési énekekkel foglalkozni, amelyek az 1590-es években jelennek meg először nyomtatásban, és Újfalvi mégsem használja fel őket. Tizenegy ilyen énekről tudunk, amelyek még nem szerepelnek az Újfalvi által ismert és forrásként használt 1590-es debreceni kiadásban, és amelyek emiatt kettéosztják a halotti énekeskönyvek későbbi szöveghagyományát. Újfalvinak ráadásul ismernie kellett ezeknek az énekeknek legalább egy részét, mivel saját bevallása és a szinoptikus összevetés tanulságai szerint is forgatta az ezeket tartalmazó nyomtatványok egy részét. Különösen fontosnak tartom az Újfalvi-énekeskönyvbe nem öröklődő énekek vizsgálatát, mivel a temetési énekek tekintetében nem feltétlen dogmatikai okokat kell keresni a jelenség hátterében, sokkal inkább filológiai fogódzót tud nyújtani az élesen kettéváló szöveghagyomány.

A *Bizontalan voltát világ állapotjának...* kezdetű ének például kimarad Újfalvi kiadásából. Unitárius szöveggént van számon tartva a szakirodalomban, bár dogmatikai érvek nem szólnak emellett. Felekezeti ségére filológiai adatokból következtethetünk, mivel a *Bölöni-kódex*ből ismerjük legkorábban, és jellemzően unitárius forrásokban maradt fenn. Ám később felbukkan az 1648-ban kiadott váradi énekeskönyvben is (RMNy 2251).

Bölöni-kódex, 70r Omnia fransybunt	RMNy 2251, 84. Más	RMK I 956, 10. Más
Bizontalan voltát világ állapotjának, Változását látjuk most minden állatoknak, Kik ma egészségben, holnap ismét esnek Torkában az halálnak.	Bizontalan voltát világ állapotjának, Változását látván és minden állatoknak, Kik ma egészségben vadnak, holnap esnek Torkában a halálnak.	Bizontalan voltát világ állapotjának, Változását látjuk most minden állatoknak, Kik ma egészségben voltak, holnap esnek Torkában az halálnak.

Ne örüljön **senki bátor
kazdagságának,**
Ékes **termetinek,** se szép
ifjúságának,
**És ne örüljenek arannak,
ezüstnek,**
Mert azok mind elmúlnak.

Vízi buborékhoz mi életünk
hasonló,
Mezei virággal egyszersmind
elmúlándó,
Nincsen **ez világb**an oly erős
alkotmány,
Ki **lehessen** állandó.

Ha más Isten adta, holnapot nem
ígérte,
Minden **utaidot** oly erősen
megkötötte,
Hogy száz esztendő t élj nagy jó
egészségben,
Talám azt nem engedte.

Bódogbak nálunkál **az** mezei
virágok,
Kertbéli szép rózsák, füvek és
liliomok,
Nem rettegnek semmit, tudják,
meddig **állnak,**
Vagyon nekik határok.

Tavas **melegétől, ím, mely** szépen
indulnak,
Esőkben újulnak, pünkösdben
virágoznak,
Nyárban **meghírvadnak,** hideg
őszre **kelve**
Egyszersmind **elhullanak.**

Nincs neked így dolgod, ember, ha
meggondolod,
Erős számadásod, bizontalan
halálad,
Nem tudod, meddig élsz, de az
nyilván vagyon,
Hogy egyszer meg kell halnod.

Első óráját is születésed napjának,
Jaj szóval kezdéd el **idejét ez**
világnak,
Jaj leszen közepi, jaj leszen vége is
Az te kimúlásodnak.

Semmit abban nem tudsz,
temetésed hol leszen,
Tisztességes leszen vagy gyalázatos
leszen,
Talám **az** vadaknak, égi
madaraknak
Hasok koporsód leszen.

Ne örüljön **bátor senki
gazdagságának,**
Ékes **termetének,** és szép
ifjúságának,
Friss öltözetinek, aranynak,
ezüstnek,
Mert azok mind elmúlnak.

Vízi buborékhoz mi életünk
hasonló,
Mezei virággal egyszersmind
elmúlándó,
Nincsen **itt ez földön** oly erős
alkotmány,
Ki **lehessen** állandó.

Ha más Isten adta, holnapot nem
ígérte,
Minden **utaidat** erősen
megkötözte,
Hogy száz esztendő t élj nagy jó
egészségben,
Talám azt nem engedte.

Bódogbak nálunkál **a** mezei
virágok,
Kertbéli szép rózsák, **szép** füvek,
liliomok,
Nem rettegnek semmit, tudják,
meddig **élnek,**
Vagyon nekik határok.

Tavas **melegétől ők nagy** szépen
újulnak,
Esőben vidulnak, pünkösdben
virágoznak,
Nyárban **meglankadnak,** hideg
őszre kelvén
Egyszersmind **el hírvadnak.**

Nincs neked így dolgod, ember, ha
meggondolod,
Kemény számadásod, bizontalan
halálad,
Nem tudod, meddig élsz, de az
nyilván vagyon,
Hogy egyszer meg kell halnod.

Első óráját is születésed napjának,
Jaj szóval kezdéd el **elejét e**
világnak,
Jaj leszen közepi, jaj leszen vége is
A te kimúlásodnak.

Semmit abban nem tudsz,
temetésed hol leszen,
Tisztességes leszen vagy gyalázatos
leszen,
Talám **a** vadaknak, **s** égi
madaraknak
Hasok koporsód leszen.

Ne örüljön **bátor senki
kazdagságának,**
Ékes **termetinek,** se szép
ifjúságának,
**Aranynak, ezüstnek, szép
öltözetiek,**
Mert azok mind elmúlnak.

Vízi buborékhoz mi életünk
hasonló,
Mezei virággal egyszersmind
elmúlándó,
Nincsen **ez világon** oly erős
alkotmány,
Ki **lehetne** állandó.

Ha más Isten adta, holnapot nem
ígírte,
Minden **utaidot** erősen
megkötözte,
Hogy száz esztendő t élj nagy jó
egészségben,
Talám azt nem engedte.

Boldogbak nálunkál **az** mezei
virágok,
Kertbéli szép rózsák, **szép** füvek és
liliomok,
Nem rettegnek semmit, tudják,
meddig **élnek,**
Vagyon nekik határok.

Tavas **melegétől mely nagy**
szépen **indulnak,**
Esőben újulnak, pünkösdben
virágoznak,
Nyárban **meglankadnak,** hideg
őszre **kelve**
Egyszersmind **el hírvadnak.**

Nincs neked így dolgod, ember, ha
meggondolod,
Kemény számadásod, bizontalan
halálad,
Nem tudod, meddig élsz, de az
nyilván vagyon,
Hogy egyszer meg kell halnod.

Első óráját is születésed napjának,
Jaj szóval kezdéd el **elejét ez**
világnak,
Jaj leszen közepi, jaj leszen vége is
Az te kimúlásodnak.

Semmit abban nem tudsz,
temetésed hol leszen,
Tisztességes leszen vagy gyalázatos
leszen,
Talám **az** vadaknak, égi
madaraknak
Hasok koporsód leszen.

Mit ragaszkodol hát oly igen ez világhoz, Földhöz ver az Isten, ne bízzál tárházadhoz, Nagy kazdagsága volt az Krózus királynak, Ki hasonló kuldushoz .	Mit ragaszkodol hát oly igen e világhoz, Földhöz vér az Isten, ne bízzál tárházadhoz, Nagyobb gazdagsága volt Krézus királynak, Ki hasonló kuldushoz .	Mit ragaszkodol hát oly igen ez világhoz, Földhöz ver az Isten, ne bízzál tárházadhoz, Nagyobb kazdagsága volt Krézus királynak, Ki hasonló koldushoz .
Világbíró Sándor nem elégedék azzal, Hogy mind ez világot elbírát hatalmával, Magát isten gyanánt imádatja vala, Nagy felfuvalkodással.	Világbíró Sándor sem elégedék azzal, Hogy mind e világot elbírát hatalmával, Magát isten gyanánt imádatja vala, Nagy felfuvalkodással.	Világbíró Sándor nem elégedék azzal, Hogy mind ez világot elbírát hatalmával, Magát isten gyanánt imádatja vala, Nagy felfuvalkodással.
Azonközben neki mérget adának innia, Egy számárkörömből nagy Babilóniában , Színe elváltozék, az király meghala, Hát nincs neki hatalma.	Azonközben néki mérget adának innia, Egy számárkörömből nagy Babilóniába , Színe elváltozék, a király meghala, Hát nincs néki hatalma.	Azonközben neki mérget adának innia, Egy számárkörömből nagy Babilóniában , Színe elváltozék, az király meghala, Hát nincs neki hatalma.
Tegnap nem volt elég ez világ kazdagsága , Ím ma halva fekszik, csak négy sing föld hajléka, Az előtt lakozott szép friss palotákban, Most az földnek gyomrában.	Tegnap nem volt elég e világ gazdagsága , Ím ma halva fekszik, csak négy sing föld hajléka, Azelőtt lakozott szép friss palotákban, Most az földnek gyomrában.	Tegnap nem volt elég ez világ kazdagsága , Ím ma halva fekszik, csak négy sing föld hajléka, Az előtt lakozott szép friss palotákban, Most az földnek gyomrában.
Nincs hát itt minékünk maradandó várasunk , Mint az bölcsék írják, zarándokság járásunk, Ha ma vígan lakunk, netalám az úrtól Holnap elhívattatunk.	Nincs hát itt minékünk maradandó várasunk , Mint a bölcsék írják, szarándokság járásunk, Ha ma vígan lakunk, netalám az úrtól Holnap elhívattatunk.	Nincs hát itt minékünk maradandó városunk , Mint az bölcsék írják, szarándokság járásunk, Ha ma vígan lakunk, netalám az úrtól Holnap elhívattatunk.
Megkérdik ott, ember, mint éltél ez világban, Ha igazán jártál az te hivatalodban, Számot adsz azokról , valamit elvöttél Az úr talentumában.	Megkérdik ott, ember, mint éltél e világban, Ha igazán jártál a te hivatalodban, Számot adsz arról is , valamit elloptál Az úr talentumában.	Megkérdik ott, ember, mint éltél ez világban, Ha igazán jártál az te hivatalodban, Számot adsz azokról , valamit elloptál Az úr talentumában.
Felebarátod ha megkisebbítéd Hírében, nevében ok nélkül ha megsértetted, Az nagy úristennek kemény ítéletit Soha el nem szenedhedd .	Minden ember azért magát megoltalmazza , Rágalmazó szóktúl magát megtartóztassa, Elveszendő kincsért , aranyért, ezüstért Lelkét el ne árulja.	Felebarátodat ha megkisebbítetted Hírében, nevében ok nélkül megsértetted, Az élő istennek kemény ítéletit Soha el nem kerülhedd .
Minden ember azért magát megóalmazza , Rágalmazó szóktól nyelvét megtartóztassa, Elveszendő kéncsért , aranyért, ezüstért Lelkét el ne árulja.	Minden ember azért magát megóalmazza , Rágalmazó szóktól nyelvét megtartóztassa, Elveszendő kéncsért , aranyért, ezüstért Lelkét el ne árulja.	Minden ember magát azért megóalmazza , Rágalmazó szóktól nyelvét megtartóztassa, Elveszendő kéncsért , aranyért, ezüstért Lelkét el ne árulja.

Halandó **voltunkról** gyakorta
gondolkodjunk,
Maga **elfelejtve senki ne**
dicsekedjék,
Isten tisztességét kivel **meg ne**
bántsa,
Arról megemlékezzék.

Az ezerötszázban és
kilencvenháromban,
Nem régen szerzék ezt, Szamos
vize folytában,
Magáról, mint másról prédikál
minekünk
György deák ez énekben.

Halandó **voltodról** gyakorta
elmélkedjél,
Maga **elfelejtvén semmit ne**
cselekedjél,
Isten tisztességét kivel
megbántanád,
Arról megemlékezzél.

Adjunk hálát immár az
Atyaúristennek,
Mondjunk dicséretet ő szerelmes
fiának,
Hogy adjon minékünk e gyarló
világból
Boldogságos kimúlást.

Halandó **voltáról** gyakorta
gondolkodjék,
Maga **elfelejtve semmit ne**
cselekedjék,
Isten tisztességét kivel
megbántaná,
Arról megemlékezzék.

A változatok időrendben helyezkednek el, szövegállapotuk viszont magyarázatra szorul. Az eltérésekből elsőre az rajzolódik ki, hogy a harmadik oszlopban szereplő 1660-as kolozsvári halotti énekeskönyv szerkesztője egyaránt használhatta mindkét forrást. Holott az eddigi tapasztalatok alapján úgy látszik, hogy az unitárius szerkesztők saját énekanyagukat előszeretettel örökítik, és ha szükségét látják, bátran átszerkesztik annak darabjait. A céltudatos szerkesztő nem szorul rá, hogy egyes énekek esetében több forrásból kompiláljon, különösen nem más felekezetű forrás bevonásával. Erre megoldásul a két fennmaradt unitárius változat között valaha létezett, mára elveszett, 1648 előtti unitárius temetési énekeskönyv szolgálhat, amelynek szövegállapota a váradi variánsban tükröződik. Emellett a váradi szerkesztő saját törekvéseit is tetten érhetjük a két unitárius változat hasonlóságai mentén, mivel a különböző szó- vagy versszakcseréi és a megváltozott kolofonja nem öröklődnek más forrásokba.

IV. 3. Sztemmák

Az 1590-es évek új temetési énektermése különböző töredékes és teljes forrásokból maradtak ránk, tartalmi kapcsolódásaik viszont így is látványosak. A következő táblázatban a 17. század elejéig megjelenő temetési énekek előfordulásai láthatók az új énekeket is közlő forrásokban, illetve az azok közti egyéb tartalmi átfedések vizsgálhatók. A színezett cellák az adott versek első előfordulásait mutatják, és a korábbi énekanyag megjelenését is rögzítettem. Természetesen a datálási kérdések tisztázatlansága, az énekeskönyvek töredékessége, illetve a kéziratok másolójának opcionális válogatása miatt kritikával kell kezelnünk az első előfordulások és a kötetek teljes tartalmának bizonyosságát, leginkább arra irányítanám a figyelmet, hogy bizonyos énekek *kizárólag* ezekben a forrásokban található meg. És mivel

ezek a variánsok korban egymáshoz nagyon közel tűnnek fel és nem öröklődnek tovább a későbbi századokban sem, erős filológiai gyanú ébred kapcsolatuk szorosságára.

incipit	RPHA-szám	Monyorókerék, 1590 k. (RMNy 648)	Bártfa, 1593 (RMNy 713)	Bötöni-kódex, 1615-21	Alcatus-toldalék, 1596 k.	Debrecen, 1602 (RMNy 886/2)	In exequiis defunctorum, Váradi, 1654 (RMNy 2565)	In exequiis defunctorum, Kolozsvár, 1660 (RMNy 2903)
A mi életünknek közepette (invokáció)			398	41v		2r		102
Aznap eljő nagy haraggal	RPHA 0031					x	30	
Adj üdvösséges kimúlást	RPHA 0059		400	63r		7v	11	1
Az én életemnek minden idejében	RPHA 0125		361		139r			
Az Úristennek jóakaratajából, szent igéjének hallásából	RPHA 0153					6r	4	7
Az Istennek jóvoltáról	RPHA 0139	9r	402	58v		8r	12	3
Az örök élet mi legyen	RPHA 0143	17v	405	65r		4r	7	6
Bizonytalan voltát világ állapotjának	RPHA 0182			70r				10
Bűnnek az ő zsoldja a halál, jól tudjuk	RPHA 0213						42	14
Ember, emlékezzél az szomorú halálról	RPHA 0340	12r	404	42r		5r	8	22
Ember, emlékezzél utolsó napodról	RPHA 0341	29r	394	48v			20	28
Emlékezzél élő ember	RPHA 0360	18r	406	57r		10r	15	26
Emlékezzél meg, emberi állat (17. századhoz sorolt)				45r				
Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat	RPHA 0362	46r	391		136r			
Emlékezzünk a mi életünkben	RPHA 0370					18r	25	
Emlékezzünk az utolsó napról	RPHA 0371		414			12v	18	
Emlékezzünk, mi, keresztyén népek	RPHA 0374		398	43v		6v	10	23
Fejenként mi erről emlékezzünk	RPHA 0401	32r	417			3r	6	
Gondolkodjál, ember, a te bűneidről	RPHA 0431		359				48	
Hagyjátok el, hű keresztyének	RPHA 0473	20r	408	62r		11r	16	32
Halandó emberek, kik most jelen vagytok	RPHA 0480	24r	411	52r		11v	17	39
Hallgassátok meg, keresztyének	RPHA 0506	34r		66r				
Illik nekünk erről emlékeznünk	RPHA 0572					5v	9	
Isten hívei, akik vagytok	RPHA 0597	35v				15v	21	
Jer, tegyük el a testeket	RPHA 0658	25v	412			12r	15	
Jer, temessük el a testet	RPHA 0659		401	60v		9v	14	42
Jézus Krisztus, Istennek szent Fia, bűnösöknek	RPHA 0666		417			14r	19	45
Jézus Krisztus, Úristennek Fia	RPHA 0676					x	28	
Keresztyének, kik Krisztusban bíztok	RPHA 0730					17v	24	
Kérlek és intlek mostan tégedet	RPHA 0735	42v				I/141v		

Krisztusnak hú keresztyéni	RPHA 0815	37r				x	26	18
Mit bízik e világ ő álnokságában	RPHA 1002			(73r)			63	54
Megértsetek, keresztyének, kiknek Krisztus vezéreték	RPHA 0861	27r	413			16r	22	
Megszabadultam már én az testi haláltól	RPHA 0870	11r	404	43r		2v	4	52
Mely csalárd e világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol	RPHA 0875	39r	288	67r	130r			
Ó, te meghaladó emberi nemzettség	RPHA 1134	21v	409	50r		4v	7	56
Sok nyomorúsággal élete embernek	RPHA 1265						27	65
Serkenj fel már, ember, bűneidből	RPHA 1227					16v	23	62
Szent Pál apostolnak írása	RPHA 1320					x	29	
Szükség keresztyének, mindennek éltében	RPHA 1344							77
Tudjuk azt, hogy fejenként meg kell halnunk	RPHA 1388					8v	13	
Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk	RPHA 1389			41r		2v	3	86
Tudni hagyta nyilván írásban Szent Pál	RPHA 1390	13r						
Úristen, irgalmazz nekem a te irgalmasságod szerint	RPHA 1436		101			I/34r	5	94

Vizsgálódásom szempontjából az 1602-es debreceni énekeskönyv előtti források a legfontosabbak (hozzávéve a *Bölöni-kódexet* is), a későbbi énekeskönyvek tartalma az új énekek továbbélését vagy tovább nem élését mutatják. Emellett a váradi (RMNy 2565) és a kolozsvári halotti énekek (RMNy 2903) a töredékben ránk maradt vagy csak részben lemásolt énekeskönyvek tartalmi lehetőségeit körvonalazhatják.

Ha a monyorókeréki és a bártfai nyomtatvány mellett a *Bölöni-kódexet* és az *Alciatus-toldalékot* is bevesszük a vizsgálatba, egészen sajátos jelenséggel találkozunk. Úgy fest, hogy bizonyos új énekek rendkívül változatos eloszlásban, de mégiscsak kizárólag e négy forráshoz köthetők. A források minősége rendkívül sokféle. A töredékes monyorókeréki énekeskönyv tartalma a bártfai nyomtatvány hiánytalan anyagának feszül, és ugyanez tapasztalható a szintén töredékes másolatban maradt *Bölöni-kódex* és a forrásából csak mazsolázó, ráadásul csonka *Alciatus-toldalék* tartalmának összevetésekor.¹⁴⁸

A következő szövegek megjelenései mégis szoros kapcsolatot feltételeznek:

A mi életünknek közepette...

Az én életemnek minden idejében... (RPHA 0125)

Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat... (RPHA 0362)

¹⁴⁸ Egyedül az *Alciatus-toldalék* esetében merül fel a kétség, hogy forrása halotti énekeskönyvnek tekinthető-e, vagy véletlen egybeesés, hogy pont ezeket az énekeket örökíti tovább. E tekintetben fontos támpont a táblázatban feltüntetett oldalszámozás, mivel három halotti éneke egy blokkban helyezkednek el. Új temetési éneket nem ismerünk belőle, és fontos statisztikai adat az is, hogy a kézirat összesen kilenc éneket tartalmaz. Vö. VARJAS Béla, „Kilenc régi magyar ének”, in *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, 101–119 (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948).

Hallgassátok meg, keresztyének... (RPHA 0506)

Megértsétek, keresztyének, kiknek Krisztus vezéretetek... (RPHA 0861)

Mely csalárd e világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol... (RPHA 0875)

A felsorolt énekek mennyisége már alkalmas arra, hogy statisztikai alapon vonjunk le tanulságokat. Ráadásul, ha a forrásokat – valószínűleg töredékességük okán – egyedítő unikum-énekeket és a már korábról ismert szövegek előfordulásait is figyelembe vesszük, még szorosabb viszonyrendszer rajzolódik ki. A vizsgált kéziratokról egyaránt gondolható, hogy mindketten olyan nyomtatványt másolnak, amely mára elveszett, így tartalmuk e tekintetben szintén fontos. A forráscsoportot egyedítő – tehát az először itt, és több esetben is kizárólag benne megjelenő – közös énekek száma a forrásokban:

	Monyorókerék, 1590 k. (RMNy 648)	Bártfa, 1593 (RMNy 713)	Bölöni-kódex, 1615- 21	Alciatus-toldalék, 1596 k.
a forráscsoportban először megjelenő énekek száma	6	9	5	3

A számok a korábban és a korban használt 44 temetési ének és a forráscsoportban először megjelenő 11 új ének viszonylatában értelmezendők. A vizsgált halotti énekeskönyvek némelyikének töredékessége miatt azokat az énekeket is beleszámoltam, amelyek a fenti források közül akár kizárólag egyetlen forrásban jelennek meg. Mivel korábbi táblázatomban 1660-ig látható az a jelenség, hogy több ilyen ének felbukkan a forráscsoport utáni nyomtatott hagyományban is: recepciójuk a forrásvesztés dacára tetten érhető, így indokoltnak tartottam ezeket is beemelni. Mivel nem vagyunk tisztában a források pontos keletkezési idejével, sorrendiséget nem tudunk felállítani köztük. Egymáshoz időben nagyon közel jelentek meg, így az *első előfordulást* sem tudhatjuk biztosan, ezért is vizsgálom egyben a szövegcsoport újdonságait.

A tartalmi-statisztikai érvek után még mindig elengedhetetlennek látom a források szövegszintű összehasonlítását. Szerencsére egy ének, a *Mely csalárd ez világ...* kezdetű mind a négy forrásban megtalálható. A táblázatban az eddig megszokott kiemelésektől kénytelen voltam eltérni, mert sokkal komplexebb viszonyrendszer olvasható ki a változatokból. A

félkövérrel szedett szavak az eltéréseket mutatják, mint korábban. Aláhúzással jelöltem az egyes változatok önálló, erősebb eltéréseit, amelyek mentén azt is láthatjuk, hogy szolgálhatott-e egyáltalán forrásként az adott variáns. Két szint (szürke, fekete) használtam azoknak a közös eltéréseknek a kiemelésére, amelyek két forrás közötti erősebb kapcsolatot feltételezhetnek, és amelyek mentén kettéválaszthatják a szöveghagyományt.

RMK I 355, 39r Más ugyanazonról	RMNy 713, 288. Cantio optima Ad notam: Bánat, keserőség megfogta szívemet	Bölöni-kódex, 67r Ezt is jó temetéskor mondani Nótája: Az szent írás mondja, hogy etc.	Alciatus-toldalék, 130r ¹⁴⁹ Alia de breuitate vitae Humanae etc.
Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, mit bízhatol őhozzá , Hogy nem tekintesz föl az te istenedhöz, igyeköznél őhozzá .	Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, és mit bízol őhozzá , Hogy nem tekintesz fel az te istenedhez, igyekezzél őhozzá .	Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, mit bízhatol őhozzá , Hogy nem tekéntesz fel az te istenedhez, ragaszkodjál őhozzá .	Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, és mit bízhatol űhozzá , Hogy nem tekintesz fel az te istenedhez, igyekezzél űhozzá .
Ez testi életünk nem különb minékünk, mint sátorban lakásunk, Az testi kívánság , világ és az ördög ellen vitéz[...] sünk, Hazánktól [...] ssze idegen föld[...] mi vándorlásunk .	Ez testi életünk nem különb minékünk, mint sátorban lakásunk, Az gonosz kívánság , világ és az ördög ellen vitézkedésünk , Hazánktól nagy messze idegen földeken mind az mi búdosásunk .	Ez testi életünk nem különb minékünk, mint sátorban lakásunk, Az gonosz kívánság , világ és az ördög ellen vitézkedésünk , Házunktól nagy messze idegen nemzet közt mind az mi búdosásunk .	Ez testi életünk nem különb minékünk, mint sátorban lakásunk, Az gonosz kívánság , világ és az ördög ellen vitézkedésünk , Hazánktól nagy messze idegen földeken mind az mi búdosásunk .
Sátorban vitézek csak addig maradnak, míg az hadban tartatnak, Búdosó emberek állandó házakat csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ő hazájaktól szerzeni nem kévánják .	Sátorban vitézek csak addig maradnak, még az hadak tartatnak, Búdosó emberek állandó házakat csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ő hazájoktól szerzeni nem kévánnak .	Sátorban vitézek csak addig maradnak, míg az hadban tartatnak, Búdosó emberek állandó házakat csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ő hazájoktól szerzeni nem kévánnak .	Sátorban vitézek csak addig maradnak, míg az harcban tartatnak, Búdosó emberek állandó házokat csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ű hazájoktól szerezni nem kívánnak .
Nagy sok nyomorúság az illetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó űzű lakása nem szokott távol lenni, Míglen hazájában ház[...] pe köz i nagy vígan kezd bemenni.	Nagy sok nyomorúság az illetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó ízű lakása nem szokott távol lenni, Míglen hazájában háza népe közé nagy vígan kezd bémenni.	Nagy sok nyomorúság az illetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó ízű [?] lakása nem szokott távol lenni, Míglen hazájában háza népe közé nagy vígan kezd bemenni.	Nagy sok nyomorúság az illetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó éző lakása nem szokott távol lenni, Míglen hazájában háza népe közé nagy vígan kezd bemenni.
	Szintén ugyan vagy az híveknek dolgok, mert nincs ittmaradások , Csak óráig vagyon búdostokban nekik ez világon szállások, Hamarsággal lészen , mikor nem gondolnák, innét el-kimúlások .	Szintén ugyan vagy az híveknek dolgok, nincs itt megmaradások , Csak óráig vagyon búdostokban szállások, Hamarsággal ismét , mikor nem gondolnák, ezekből kimúlások .	Szintén ugyan vagy az híveknek dolgok, mert nincs ittmaradások , Csak óráig vagyon búdostokban nekik ez világban szállások, Hamarsággal leszen , mikor nem gondolnák, innét el-kimúlások .
[...]eig él az emberi állat, sok nyomorúságot lát,	Kevés ideig élj az emberi állat, sok nyomorúságot lát,	Kevés ideig él az emberi állat, sok nyomorúságot lát,	Kevés ideig élj az emberi állat, nagy nyomorúságot lát,

¹⁴⁹ Varjas Béla betűhű közlése alapján

<p>Mi helyen születik, ottan fájdalmokat testében ő sokat lát, Siralmas énekkel jelenti minekünk, hogy életben tebbet lát.</p>	<p>Mi helyen születék, ottan fájdalmokat testében ú sokat lát, Siralmas énekkel jelenti minekünk, hogy életben többet látt.</p>	<p>Mi helyen születik, ottan fájdalmokat testében ő sokat látt, Siralmas énekkel jelenti minekünk, hogy életben többet látt.</p>	<p>Mi helyen születik, ottan fájdalmokat testiben ú sokat lát, Siralmas énekkel jelenti minekünk, hogy életben többet látt.</p>
<p>Kezdeti fájdalom közöpi sok munka, bánat, bú, keserűség, Félelem, fáradtság, bűnben bemerülés és nagy szorgalmatosság, Sokféle betegség, az mi életünknek vége pengig az halál.</p>	<p>Kezdeti fájdalom közepi sok munka, bánat és keserűség, Félelem, fáradtság, bűnben bemerülés és nagy szorgalmatosság, Sokféle betegség, az mi életünknek vége pengig az halál.</p>	<p>Kezdeti fájdalom közepi sok munka, búbánat, keserűség, Félelem, fáradtság, bűnben bemerülés és nagy szorgalmatosság, Sokféle nyavalva, az mi életünknek vége pengig az halál.</p>	<p>Kezdeti fájdalom közepi sok munka, bánat és keserűség, Félelem, fáradtság, bűnben bemerülés és nagy szorgalmatosság, Sokféle betegség, az mi életünknek vége pengig az halál.</p>
<p>Valami javit ez világ mutatja, hamar ismeg elrántja, Miként az madarász szép szavó sípjával az madarat megcsalja, Azképpen ez világ hízkelkedésével gyarló embert megcsalja.</p>	<p>Valami javit ez világ mutatja, hamar esmét elrántja, És mint az madarász szép szavó sípjával az madarat megcsalja, Azképpen ez világ hízkelkedésével gyarló embert megcsalja.</p>	<p>Valami jovait ez világ mutatja, hamar ismét elrántja, Miként az madarász szép szavú sípjával az madarat megcsalja, Azképpen ez világ hízkelkedésével gyarló embert megcsalja.</p>	<p>Valami javit ez világ mutatja, hamar esmét elrántja, És mint az madarász szép szavó sípjával az madarat megcsalja, Hízkelkedésével gyarló embereket csalárd világ megcsalja.</p>
<p>Változó az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő gazdagság, csalárd ez az világ, nem állandó uraság, Rossadó ruházat és romló épület, halandó az emberség.</p>	<p>Változó az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő gazdagság, csalárd az erősség, nem állandó uraság, Rothadó ruházat, elbomló épület, halandó az emberség.</p>	<p>Változó az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő kazdagság, csalárd ez az világ, nem állandó uraság, Rothadó ruházat, elromló épület, halandó az emberség.</p>	<p>Utolsó az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő kazdagság, csalárd az örökség, nem állandó uraság, Roshadó ruházat, elbomló épület, halandó az emberség.</p>
<p>Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, gazdagok és szegények, Urak és az szolgálak, férfiak, asszonyok, házások és szép szüzek, Csecsemő gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.</p>	<p>Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, gazdagok és szegének, Urak és az szolgálak, fírfiak, asszonyok, házások és szép szüzek, Csecsemő gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.</p>	<p>Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, kazdagok és szegények, Urak és az szolgálak, férfiak, asszonyok, házások és szép szüzek, Csecsszopó gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.</p>	<p>Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, gazdagok és szegények, Urak és az szolgálak, férfiak, asszonyok, házások és szép szüzek, Csecsemő gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.</p>
<p>[...]dikál m[...]künk az holt ember, mondván, emlékezzél, [...] ember, Hogy miként születél, azonképpen ismeg [...] világból kimúlo[...], Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, sörkenj fel, azért ember.</p>	<p>Prédikál minekünk az holt ember, mondván, emlékezzél, ó ember, Hogy miként születél, azonképpen esmét ez világból kimúljal, Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, bizonyval várd ezt, ember.</p>	<p>Prédikál minekünk az holt ember, mondja, emlékezzél, ó ember, Hogy miként születél, azonképpen ismét ez világból kimúlo, Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, bizonyval várod, ó ember.</p>	<p>Prédikál minekünk az holt ember, mondván, emlékezzél, ó ember, Hogy miként születél, azonképpen esmeg ez világbúó kimúlo, Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, bizonyval várd ezt, ember.</p>
<p>Gondolkodjunk azért mennyei hazánkól, állandó örökségről, El ne feledközzünk Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, Gyakran emlékezzünk romlandó voltunkról, kemény számadásunkról.</p>	<p>Gondolkodjunk azért mennyei hazánkról, állandó örökségről, El ne feledközzünk Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, Gyakran emlékezzünk romlandó voltunkról, kemény számadásunkról.</p>	<p>Gondolkodjál, ember, mennyei hazádról, állandó örökségről, El ne feledkezzél Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, Gyakron emlékezzél halandó voltodról, kemény számadásodról.</p>	<p>Gondolkodjunk azért mennyei hazánkról, állandó örökségről, El ne feledkezzünk Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, Gyakran emlékezzünk romlandó voltunkról, kemény számadásunkról.</p>
<p>Vigyázzunk szüntelen, [...] az igaz [...]ből Istennek könyörögjünk, Kő[...]ljünk naponként az mi</p>	<p>Vigyázzunk szüntelen, és az igaz hitből Istennek könyörögjünk, Készüljünk naponként az mi</p>	<p>Vigyázzunk szüntelen, és az igaz hitből Istennek könyörögjünk, Készüljünk naponként az mi</p>	<p>Vigyázzunk szüntelen, és az igaz hitből Istennek könyörögjünk, Készüljünk naponként az mi</p>

[...]álunkra, életün[...] jobbítsuk, Mint ha ma vagy holnap innét el-kimúlunk , ez világban úgy [...]jünk.	halálunkra, életünket jobbítsuk, Mint ha ma avagy holnap innét el-kimúlnánk , ez világban úgy élünk .	halálunkra, életünköt jobbítsuk, Mint ha ma vagy holnap ezenel kimennénk , ez világban úgy éljük .	halálunkra, életünket jobbítsuk, Mint ha holnap mi es innét el-kimenjünk , ez világban úgy éljük .
Tenedek, Úristen, azért dolgainkat, életünköt szenteljük, Vezérlj , taníts minket az te szent lelkeddel , hogy nevedet tiszteljünk, És lelkünket vígan az te kezeidben halál által adhassuk.	Tenedek, Úristen, azért dolgainkat, életünket szenteljük, Vezérelj , taníts minket az te szent lelkedvel , hogy nevedet tiszteljünk, És lelkünket vígan az te kezeidben halál által adhassuk.	Tenedek, Úristen, azért dolgainkot, életünköt szenteljük, Vezérlj , taníts minket az te szent lelkeddel , hogy tégedet tiszteljünk, Lelkünköt nagy vígan az te szent kezedben halál által adhassuk.	Tenedek, Úristen, azért dolgainkat, életünköt szenteljük, Vezess , taníts minket az te szent lelkeddel , hogy nevedet tiszteljünk, És lelkönket úgvan az te kezeidben halál által adhassuk.
Hogy mikor eljövend a megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, Testestől, lelkestől bizván eleiben ítéletre állhassunk, Kegyelmes bíránkkal mennyben felvithessünk , téged magasztalhassunk.	Hogy mikor eljövend a megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, Testestül, lelkestül ételetre bizvást eleiben állhassunk, Kegyelmes bíránkkal mennyben felvitessünk , téged magasztalhassunk.	Hogy mikoron eljő az megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, Testestől, lelkestől bizvást eleiben számadásra állhassunk, Kegyelmes bíránkkal mennyben felmehecssünk , téged magasztalhassunk.	Hogy mikor eljövend az megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, Testestől, lelkestől bizvást eleiben ítéletre állhassunk, Kegyelmes bíránkkal mennyben felmehecssünk , téged magasztalhassunk.
Dicsíret Atyának az ő szent fiával, és Szentlélekistennek, Kine jó voltából halál mérge ellen bátorságot találtunk , És sok nyavalyáért örök mennyországban boldogságot már várjuk.	Dicsíret Atyának, az ő szent fiának, az Szentlélekistennek, Kinek jó voltából halál mérge ellen orvosságot találtunk , És sok nyavalyánkért örök mennyországban bódogságot már várjuk.	Dicséret adassék az magas mennyekben az hatalmas Istennek, Kinek jó voltából halál mérge ellen orvosságot találtunk , És sok nyavalyánkért örök mennyországot , bódogságot már várjuk.	Dicsíret Atyának az ő szent fiával, és Szentlélekistennel, Kinek jó voltából halál mérge ellen orvosságot találtunk , És sok nyavalyánkért örök mennyországot , boldogságot már várjuk.

Az összevetés eredménye egészen rémisztő. Elsőre az a legszembetűnőbb, hogy a színekkel kiemelt közös eltéréseket teljesen szabályszerűtlenül látjuk eloszlan. Nem kétféle hagyomány rajzolódik ki: a változatok közt szabad átjárhatóság van az erős eltérések tekintetében. Ha négy, a korban ennyire közeli variáns egyszerre ilyen szinten egyezik és különbözik, sajnálatos módon számolni kell horizontális variánsokkal.

Az összevetés másik fontos tanulsága az aláhúzással jelölt, változatokat egyedítő eltérések száma és minősége. Ezek abban is elbizonytalanítanak, hogy egyáltalán bármelyik változat forrásként szolgálhatott valamelyik másikkal. Ugyan szerkesztett variánsokról van szó, de leginkább értelmi vagy stiláris jegyekben térnek el egymástól, erős szerkesztésről nem árulkodnak. A monyorókeréki énekeskönyv hiányzó strófájával szinte biztosan a sztemma egyik ágának végén helyezkedik el, és a bártfai kiadás szövegének értelmező változatának egyedi eltérései is efelé mutatnak. A *Bölöni-kódex* és az *Alciatus-toldalék* kéziratos források, így figyelembe kell venni azt is, hogy esetükben a másolók saját változtatásai is megjelenhetnek.

Mivel egy gyülekezeti énekről van szó, amelynek első előfordulásai nyomtatottak, az *Alciatus-toldalékot* nagy eséllyel szintén nem tekinthetjük egy esetleges lappangó kéziratos hagyomány darabjának. A tárgyalt tartalmi érvek mentén egyértelműen a nyomtatott hagyomány felé gravitál. Teszi ezt annak ellenére, hogy egyszerre van mindegyik ismert változattal közös eltérése és elkülönbözése is.¹⁵⁰

Véleményem szerint ahhoz, hogy a forráscsoport korántsem szokványos vagy könnyen értelmezhető jelenségeit megértsük, és hogy – a racionálisan nehezen védhető – horizontális variáns fogalmát ne feltétlen kelljen használnunk, újra el kell játszani a forrásvesztés lehetőségével. A monyorókeréki és a bártfai énekeskönyvekben és a *Bölöni-kódex* anyagában meglepően nagy a tartalmi átfedés, és az őket egyedítő és összekapcsoló adatok ellenére szövegváltozataik mentén megfoghatatlan és kibogozhatatlan a kapcsolatuk: ilyen esetben indokoltnak tartom még egy hiányzó énekeskönyv létének felvetését. Egy elveszett énekeskönyv mindegyik fenti változatnak lehetett akár forrása, azok közös eltérései is magyarázhatók lennének. A forráscsoport időbeli közelsége is amellet lehet érv, hogy létezhetett egy nem sokkal korábban kinyomtatott énekeskönyv. Hogy nem maradt fenn, és hogy a későbbi hagyományba maximum csak a vizsgált nyomtatványokon keresztül szivárgott be, azt is mutathatja, hogy kis példányszámban került ki a nyomdából, és a hívők (és a vizsgált nyomtatványok szerkesztői) hamar elkapkodták. Gondoljunk az Enyedi-énekeskönyv példájára, vagy a kötéstáblában végzett, és emiatt csak véletlenül ránk maradt monyorókeréki énekeskönyvre.

A hiányzó forrás feltételezése arra ösztökélt, hogy jobban megvizsgáljam a meglévők sajátos jellemzőit. A bártfai énekeskönyv gyülekezeti énekeinek jellemzésénél hasonlóan szembetűnő volt, hogy bármennyire is hasonlít tartalmilag a *Bölöni-kódex*hez, szövegszinten elkülönböznek. A monyorókeréki énekeskönyv kizárólagos tartalmi egyezéseket mutat mindkét forrással, ráadásul nem csak a temetési énekek tekintetében.

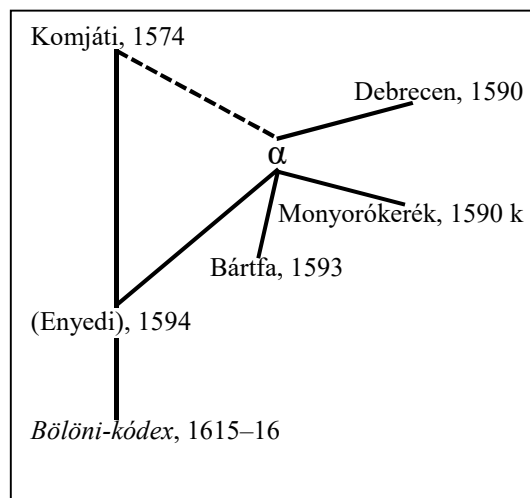
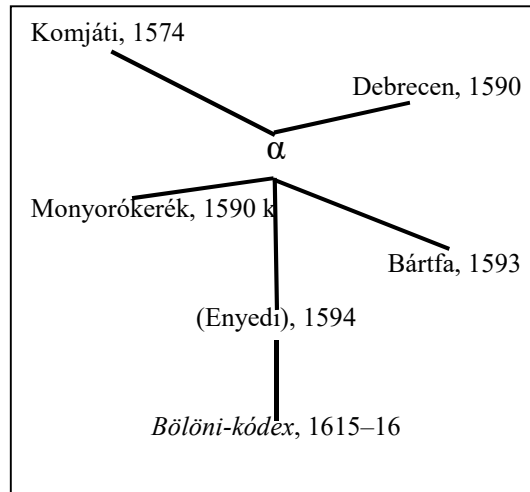
Itt újra előhozakodnék azzal a korábbi dilemmával, hogy vajon az Enyedi-énekeskönyv tartalmazott-e temetési énekeket, vagy azok külön kötésben jelentek meg? A *Bölöni-kódex* és a monyorókeréki énekeskönyv áttételes, de erős kapcsolata ebben a tekintetben is túlmutat önmagán. Elgondolásom szerint, ha az Enyedi-énekeskönyvben voltak halotti énekek, a másolás folytonossága miatt azokat a kötet élére, a gyülekezeti énekek elé kell képzelnünk, és egyetlen ilyen forrást ismerünk csak az egész 16. században, az pedig a monyorókeréki énekeskönyv. Nem tartom kizártnak tehát, hogy mindkét énekeskönyv egy szerkezetileg

---

¹⁵⁰ Vö. VARJAS, *Kilenc régi magyar ének*

hasznos, korábbi nyomtatványra vezethető vissza, amely szintén a temetési énekekkel kezdődött.

És ha a halotti énekek az Enyedi-énekeskönyv részei voltak, akkor visszatérünk az ismeretlen feltételező lehetséges sztemmákhoz, amelyek a bártfai énekeskönyvvel való viszonyt is árnyalják, ráadásul ismeretlenünk lehetséges forrásairól is többet sejtethetünk. A sztemmák a *Bölöni-kódex* szöveganyaga felől, a monyorókeréki énekeskönyvvel kiegészülve:

További érv az ismeretlen mellett a bártfai kiadás meglepően nagyszámú új szövegtermése. Negyvennégy addig nem ismert szöveget közöl, korábban ennél nagyobb számban csak Huszár Gál 1560-as énekeskönyve közölt új gyülekezeti éneket, aki az egész hagyomány elindítója volt. Ha megvizsgáljuk a bártfai énekeskönyv címlapját, efelől nézve máshogyan is értelmezhető, mint korábban gondoltuk. *Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Egybenszededetett újonnan nyomtatott, emendáltatott, és sok szép dicsírettel megöregbített.* – áll az első oldalon. Kellőképpen általános cím ahhoz, hogy ne lehessen meggyőző erejű érv

forrásának felfedezésére. Annyi bizonyos, hogy a Huszár Gál-féle kiadások hagyományára épít¹⁵¹ (ahogy az *Énekek három rendbe* is), de meg is újítja azt. A fenti szemlékből – és korábban a gyülekezeti énekek összevetéséből – az is kiderült, hogy nagy valószínűséggel nem az 1574-es komjáti kiadást használja forrásaként, és az sem látszik, hogy az 1560-as kiadás lenne a bártfai szerkesztő előtt. *Tartalmi* jellemzőkből inkább az olvasható ki, az 1579-ben kiadott debreceni énekeskönyv és az 1583-ban kiadott *Énekek három rendbe* lehetett rá valamilyen hatással, de természetesen az evangélikus énekeskönyvek hagyománya a legnagyobb táptalaja.¹⁵² A bártfai kiadás szövegváltozatának egyediségét és szövegállapotát hagyományosan azzal szokás indokolni, hogy csupán a német nyelvű szedő nyelvi hiányosságát tükrözi. Bármennyire is igaz lehet ez, az is megkérdőjelezhetetlen, hogy az egyértelmű debreceni hatáson túl¹⁵³ konkrétan nem sorolható egyetlen evangélikus forrás alá sem. Azt gondolom, hogy ha egy elveszett forrást feltételezünk a bártfai kiadás forrásaként, máris kevesebb irodalomtörténeti felelősség van a meggyanúsított nyomdász vállán. Ha ennyi és ennyiféle korábbi kétség eloszlását eredményezi a gondolatkísérlet, akkor tovább folytatom.

Ha a mára elveszett énekeskönyv egyaránt volt forrása az Enyedi-énekeskönyvnek, a monyorókeréki énekeskönyvnek és a bártfai énekeskönyvnek, a korábbi datálási érvek is relativizálódhatnak. Ha nem kell, hogy e kiadások nagyszámú új szövegtermését forrás-viszonyban egymás ismeretéhez kössük, kitágulhat a keletkezés lehetséges időszaka. Ennek tisztázása viszont mélyebb forrásismeretet igényel.

A bártfai énekeskönyv datálása két nagyon izgalmas lehetőséget vet fel. A nyomtatvány utolsó levelei nem maradtak fenn, és minden valószínűség – és a szakirodalom sejtése¹⁵⁴ – szerint azon volt az évszám. Egyetlen véletlen adatba kapaszkodhatunk csak: Újfalvi Imre 1602-ben, énekeskönyvének bibliográfiájában említi, hogy dolgozott az 1593-ból származó bártfai énekeskönyvből. Szerkesztőjét nem említi,¹⁵⁵ és más közelebbi adatot sem közöl. Mivel volt egy ismeretlen datálású, nyomdászati érvek alapján a bártfai Gutgesell-nyomdához köthető énekeskönyv, és Újfalvi is beszámolt egy bártfai énekeskönyvről, egyértelmű helyzetet szült.¹⁵⁶

---

¹⁵¹ Vö. SCHULEK Tibor kísérőtanulmánya 1566-os váradi énekeskönyv facsimile kiadásához, in *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Várad, 1566*, s. a. r. VARJAS Béla, tan. SCHULEK Tibor, (Budapest: Akadémiai, 1975). 31.

¹⁵² Vö. H. HUBERT Gabriella kísérőtanulmánya az 1593-as bártfai énekeskönyv faksimile kiadásához, in *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, szerk. KÖSZEGHY Péter, tan. H. HUBERT Gabriella (Budapest: Balassi, 2019): 19–21.

¹⁵³ PAP, *Zsáktuca-e...*

¹⁵⁴ H. HUBERT, *kísérőtanulmány*, 7.

¹⁵⁵ Uo., 8.

¹⁵⁶ SZABÓ Károly, „Régi magyar könyvészeti adalékok”, *Magyar Könyvszemle* 3 (1878): 314.

Az ismeretlen énekeskönyv bevonásával azonban felmerül az elméleti lehetősége is annak, hogy kétségbe vonjuk, vajon tényleg 1593-ban adták ki az általunk ismert bártfai énekeskönyvet? Mi van abban az esetben, ha feltételezünk két bártfai énekeskönyvet?

David Gutgesell 1577–1599-ig tevékenykedett nyomdászként Bártfán, és ez az időintervallum egészen tág. Két lehetőség áll fenn, ha két énekeskönyvet nyomtatott ez idő alatt. Mindkét lehetőségben (kizárólag a szövegösszevetés mentén kirajzolódó) alapvetés, hogy a korábbi bártfai kiadás a forrása az Enyedi-énekeskönyvnek, a monyorókeréki énekeskönyvnek és az általunk ismert bártfai énekeskönyvnek, és amelynek az élén egy temetési énekeskönyv kapott helyet. A monyorókeréki énekeskönyv és az Enyedi-énekeskönyv továbbörökíti az eredeti szerkezetet, míg a második bártfai kiadás megváltoztatja és kiegészíti. Ennek eddig a bártfai cím sem mond ellent, sőt, a hatalmas mennyiségű (44 db) gyülekezeti énekről sem kell feltételeznünk, hogy egyszerre áramlott be a bártfai hagyományba. A kor szerkesztői gyakorlatából kiindulva sokkal inkább elképzelhetőnek tartom azt a lehetőséget, hogy két kiadás együttes szövegtermését tükrözi a negyvennégy új ének.

Az alapvetésen túl az első lehetőség az, hogy Újfalvi Imre egy másik énekeskönyvet lát, mint amelyet ismerünk. Ebben az esetben borul a korábbi datálás, és az Enyedi- és a monyorókeréki énekeskönyv forrása egy 1593-ban kinyomtatott bártfai énekeskönyv, amelyet Újfalvi is ismer. Gutgesell 1593 és 1599 között kiadhatott még egy énekeskönyvet, amely csak a későbbi, 17. századi nyomtatványokra van hatással. Ha így volt, akkor viszont a monyorókeréki énekeskönyvet 1593 utánra kell datálnunk, amely végtére nem sokban tér el az 1590 körüli datálástól, ám ellene szól, hogy Johannes Manlius nyomdája csak 1592-ig működött Monyorókeréken. Emellett ez a lehetőség nem tud megnyugtatni korábbi kételyekben, hogy időben még mindig nagyon közel lenne feltételezett bártfai forrásának megjelenéséhez (1593) az Enyedi-énekeskönyv nyomtatásának éve (1594). Nem kizárt, hogy gyorsan szereztek egy bártfai példányt az unitárius szerkesztők, hogy kiadásukba építhessék, de ez inkább kétségeket ébreszt, mint eloszlát.

A másik opció, hogy Újfalvi ugyanazt az énekeskönyvet használja, amelyet mi is ismerünk, és korábban kell keresnünk a vizsgált források őseit. Ez a lehetőség egyrészt megoldaná a kiadások időbeli közelsége által indukált problémákat, másrészt nem kellene a szakirodalom összes bölcs állításával és Újfalvi Imrével vitatkozni. Ebben az esetben a datálási intervallum két végpontja – a felvázolt tartalmi és szöveg szintű adatok alapján – Bornemissza Péter *Énekek három rendbe* című munkája (1583) és a monyorókeréki énekeskönyv megjelenése (1590 k.).

V. Összegzés

Nem szerettem volna abba a hibába esni, hogy minden filológiai problémára az Enyedi-énekeskönyvet hozom megoldásnak. Dolgozatom bármennyire is száraz mikrofilológiai fejtegetésnek tűnhet, a *Bölöni-kódex* szöveganyaga problematikussága és az általa állított akadályok minden esetben megingattak az igazamban, de annál felemelőbb volt megtalálni vagy kibogozni a lehetséges válaszokat. Remélem kellőképpen szemléltettem azokat a helyzeteket is, amelyekben erős adatok híján nem juthat következtetésre a filológus, így abban bízom, megoldásaim tekintetében nem vagyok elfogultsággal vádolható. Milbacher Róbert szépírói érdemeit dicséri a következő idézet, ugyanakkor a *Bölöni-kódex* és az Enyedi-énekeskönyv vizsgálata kapcsán számomra módszertani fogódzónak vált:

„A szemünk előtt alakot öltő valóság sohasem egyetlen realitás leképeződése csupán, hanem több különböző történésből összeálló eseménysor illúziója, amelyről ráadásul mindig különféle tanúvallomások formájában megnyilatkozó elbeszélések révén szerezhetünk tudomást. Mindig a nyilvánvaló hazugságok és egyszerű torzítások, alaposnak tűnő, részletekig menő confabulációk és meggyőzőnek ható sugalmazások torzító tükörcépéből, vagy hogy érzékletesebb legyen, összetört tükörcserepeinek visszaverődéseiből kell összeállítani a valóságot leginkább megközelítő képet.”¹⁵⁷

A tükör esetünkben talán sosem volt ép, mivel a *Bölöni-kódex* hordozói rekonstruálása után is csonka marad. Ha KG hiánytalanul le is másolta 1616-ban a teljes (benne tükröződő) Enyedi-énekeskönyvet, annak szöveganyagának csak egy hányadát láthatjuk, és ebből lehet csak következtetéseket levonni.

Sikerült viszont olyan tendenciákat kimutatni a gyülekezeti énekeskönyvek anyagán, amelyeket a *Bölöni-kódex* korántsem szokványos forrásai is igazolni tudott. Kimondható például, hogy a gyülekezeti nyomtatványok jellemzően más nyomtatványokra vezethetők vissza, a kéziratos források használata elenyésző a szerkesztésben. Az egymásból dolgozó nyomtatványok közti viszonyrendszert igyekeztem felfejteni, azonban ez még további kutatást igényel.

A szinoptikus olvasás jó móka. Szeretném legalábbis, ha ez lenne a dolgozatomból kinyerhető második fontos tapasztalat, azután, hogy talán érdemes megoldhatatlannak tűnő

---

¹⁵⁷ MILBACHER Róbert, *Léleknyavalyák* (Budapest: Magvető, 2018), 34.

filológiai problémák felfejtésébe bocsátkozni. Ezzel nem munkám eredményére célzok, csupán arra, hogy bármekkora adathalmazt kell is átbogarászni, minden forrásból kinyerhető hasznos információ.

Bibliográfia

- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Várad, 1566*, s. a. r. VARJAS Béla, tan. SCHULEK Tibor (Budapest: Akadémiai, 1975).
- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, szerk. KÖSZEGHY Péter, tan. H. HUBERT Gabriella (Budapest: Balassi, 2019).
- Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Régi magyar költők tára, 17. század, 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).
- BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16-17. századi történetéről*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2016).
- BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Régi magyar költők tára, 17. század, új folyam, 13/A (Budapest: Balassi, 2018).
- BOGNÁR Péter, *A régi magyar vers formatörténete a 16. század végéig*, doktori disszertáció, (2012), kéziratban
- ENYEDI György, *Prédikációi, 1 (67–99. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016).
- ENYEDI György, *Prédikációi, 2 (100–133. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2017).
- ENYEDI György, *Prédikációi, 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018).
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VII. kötet (Kl – Ly)*, gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila (Budapest: Akadémiai – Bukarest: Kriterion, 1995).
- ETLINGER Mihály, „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124/2 (2018): 21–47.
- ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető*, 123/2–3 (2017): 280–286.
- ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron és VARGA Réka, *Előtanulmány egy életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai*, OTDK dolgozat (Pécs: 2012), kéziratban.
- ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fiatalok Konferenciája 2015*, szerk. GESZTELYI Hermína, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016).

- Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. VADAI István, a dallamokat sajtó alá rendezte ECSEDI Zsuzsanna, Régi magyar költők tára, 17. század, 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016).
- ÉRSZEGI Géza, „Paleográfia”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 61–74 (Budapest: Universitas, 2003).
- FEHÉR János, *A bölöni unitárius templomvár*, (Bölön: Dobó-Valál Egyesület – Bölöni Unitárius Egyházközség, 2015).
- FEKETE Csaba, ... *nyonnan oregbitetek, es emendaltattatak... A Váradi énekeskönyv (1566) szerkesztése*, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: Reciti, 2010).
- HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I* (Budapest–Szeged: 1965).
- HEVESI Andrea, „Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119/2 (2015): 239–247.
- HEVESI Andrea, „Balassi-versek az unitárius énekhagyományban”, *Keresztény Magvető* 123/2–3 (2017): 247–279.
- HEVESI Andrea, „*velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: *A 17. századi unitárius gyülekezeti ének*, *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 38 (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018).
- H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, *Historia Litteraria* 17 (Budapest: Universitas, 2004).
- H. HUBERT Gabriella, „Az unitárius éneklés kezdetei”, *Keresztény Magvető* 123/2–3 (2017): 165–176.
- HOLL Béla, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, Régi magyar költők tára, 17. század, 15/B (Budapest: Argumentum–Akadémiai, 1992).
- HORVÁTH Iván, „Szöveg”, in *Magyarok Bábelben* (Szeged: JATEPress, 2000), <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/3100.html>. Hozzáférés: 2020. 12. 31.
- JAKAB Elek, „Adatok énekeskönyveink bibliográfiájához”, *Magyar Könyvszemle* (1882): 65–70.
- KANYARÓ Ferenc, „Enyedi György unitárius püspök beszéde”, *Keresztény Magvető* 35 (1900): 30–40.
- KÁLDOS János, *A prédikáció a 16. század végének unitárius liturgiájában*, kéziratban.
- KELECSÉNYI Ákos, „Beythe István énekeskönyve”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966*, 149–157 (Budapest: 1967).
- KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B.

Lehel, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005).

KOZÁRVÁRI Mátyás, DECSI Gáspár, DECSI Mihály, TOLNAI FABRICIUS Bálint, PÉCSI János, MURÁD Dragomán (SOMLYAI Balázs), SZEPESI György, VAJDAKAMARÁSI Lőrinc, SKARICZA Máté, ZOMBORI Antal, TARDI György, TASNÁDI Péter, HEGEDŰS Márton, MOLDOVAI Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588, kiad. ÁCS Pál. Régi magyar költők tára, 17. század, új folyam, 11 (Budapest: Akadémiai–Orex, 1999).

MILBACHER Róbert, *Léleknvavalyák* (Budapest: Magvető, 2018).

MOLNÁR B. Lehel, „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt”, *Keresztény Magvető* 118/3 (2012): 245–275.

MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam 2 (2017): 45–54.

PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123/2–3 (2017): 227–246.

PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2014).

PAP Balázs, *Zsákutca-e az RMNy 429?*, kéziratban.

Répertoire de la poésie hongroise ancienne, szerk. H. Hubert Gabriella, Horváth Iván, <https://f-book.com/rpha/v7/>, Hozzáférés: 2020. 12. 31.

STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi, 2002).

STOLL Béla, „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk.: HARGITTAY Emil, 154–210 (Budapest: Universitas, 2003).

STOLL Béla, „Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 520–523.

SZABÓ Károly, „Régi magyar könyvészeti adalékok”, *Magyar Könyvszemle* 3 (1878): 314.

SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*, Erdélyi tudományos füzetek 20 (Kolozsvár: Lapkiadó, 1929).

SZATMÁRI Áron, *Ünnep, história, Bogáti*, szóbeli előadás készülő disszertációjából, Csütörtökeste, PTE BTK KIT, 2020. november 19.

SZIGETI Csaba, „Vers és zene”, *BuKSz* 7/1 (1995): 69–73.

SZILÁDY Áron, *Kísérőtanulmány a Szegedi Gergely-féle 1569-es énekeskönyv álfacsimile kiadásához*, (Budapest: MTA, 1893).

VADAI István, „A Balassa-kódexről”, in *Balassa-kódex*, kiad. KŐSZEGHY Péter, átir., jegyz., utószó VADAI István, I–XI (Budapest: Balassi, 1994).

VADAI István, „Szövegkritika-kritika”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI

Réka, 449–460 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

VARJAS Béla, „Kilenc régi magyar ének”, in *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, 101–119 (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948).

ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3> Hozzáférés: 2020. 12. 30.